

AZƏRBAYCAN

11'2017

1923-cü ildən çıxır

AZƏRBAYCAN YAZIÇILAR BİRLİYİNİN AYLIQ ƏDƏBİ-BƏDİİ ORQANI

Baş redaktor: İntiqam QASIMZADƏ

Baş redaktor müavini: Südabə AĞABALAYEVA

Məsul katib: Tofiq MAHMUDOV

REDAKSIYA HEYƏTİ: Ağasəfa, Vilayət Quliyev, Firuzə Məmmədli, Məmməd Oruc, Vaqif Bəhmənli, Vahid Əziz, Seyran Səxavət, Saday Budaqlı, Əli Əmirli, Yaşar, Asim Yadigar, Elçin, Əjdər Ol, Musa Yaqub, Afaq Məsud, Rüstəm Kamal, Ənvər Əhməd, Kamil Əfsəroğlu, Vaqif Yusifli, Fəxri Uğurlu, Paşa Əlioğlu, Əli İldırımoglu

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı - Az1000
Xaqani küçəsi, 25

Telefonlar:

Redaksiya –
498-78-10
493-28-32
493-28-34
Mühasibat –
493-29-41

Çapa imzalanıb:

01.11.2017

Sifariş 2964

Tiraj 600

Kağız formatı

70x108 1/16 - 6,5

kağız vərəqi

12 çap vərəqi

16,8 şərti çap vərəqi

E-mail:

intigam.gasimzade@gmail.com
qasimzadeh@azby.az

Qiyməti

1 manat 50 qəpik

**Bakı şəhəri,
“Azərbaycan”**

**nəşriyyatının mətbəəsində
ofset üsulu ilə çap olunur**

Çap olunmuş yazılar qəbul edilmir.

Əlyazmalara rəy verilmir və qaytarılmır.

BU SAYIMIZDA:

P O E Z İ Y A

FİRUZƏ MƏMMƏDLİ – Şeirlər.....	3
NİSƏ BƏYİM – Şeirlər.....	25
CAVAD ZEYNAL – Şeirlər.....	104
FAİQ HÜSEYİN BƏYLİ – Şeirlər.....	111
TƏVƏKKÜL GÖRUSLU – Şeirlər.....	116
ƏLİ RZA XƏLƏFLİ – Şeirlər.....	131
BALAYAR SADIQ – Şeirlər.....	138
ELDAR HƏSRƏT – Şeirlər.....	143
ZÜLFİYYƏ YAQUBQIZI – Şeirlər.....	147
MAYİSƏ ƏSƏDULLAQIZI – Şeirlər.....	149

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN 100 İLLİYİNƏ

BƏDİRXAN ƏHMƏDLİ – Cümhuriyyətin üçlü formulu... (əvvəli).....	13
--	----

N Ə S R

VAQİF BƏHMƏNLİ – Cabbar qalası (portret - povest)	33
NAZİM ƏHMƏDLİ - Gəl bu sudan keç (hekayə).....	128

Y E N İ T Ə R C Ü M Ə L Ə R

İLZE AYYİNGER – Güzgü əhvalatı (hekayə).....	118
ARSEN TİTOV – Zıncırovlu dəvə (hekayə)	124
ANDREY RASTORQUYEV – Əbdül Qasımın karvanı (şeir).....	127

MOLLA PƏNAH VAQİF – 300

TƏYYAR SALAMOĞLU – Vaqif və Vədadi dünyagörüşü "savaşlarında".....	152
---	-----

D Ü N Y A , S Ə N D Ə N K İ M L Ə R K E Ç D İ ...

SEVDA ƏLİBƏYLİ – "Şəkərəm, bir ömür sürdüm..."	161
--	-----

T Ə N Q İ D V Ə Ə D Ə B İ Y Y A T Ş Ü N A S L I Q

VAQİF YUSİFLİ – Yeddi hekayə.....	168
NƏRGİZ CABBARLI – Tarixi fakt bolluğu, xronologiya, yoxsa tarixi şəxsiyyətə rəkurslanma	181
AFƏT RƏFİYEVA – Vaxtdan uca	188

K İ T A B R Ə F İ

191

♦ P o e z i y a



Firuzə MƏMMƏDLİ

AZADLIĞIM

Təqaüdə çıxdığım gün üçün

Süpürgə çəkildi dərd-sərimə,
Rahət və asudə yaşaram daha.
Gah toplum yerinə, gah fərd yerinə
Etnikəm, milliyəm, bəşərəm daha.

Gəzib dolaşaram quş kimi azad,
Sərhəd adlayaram, məkan ölçərəm.
Mənim qələmimlə qəlbinə yazar
Adımı yanımdan keçən ölkələr.

Əlimin, qolumun, qanadlarımın
Qırılıb tökülən vaxtı deyil ta.
Hissim, duyğularım, ağlım daranıb,
Üzümdə təbəssüm saxta deyil ta.

Bir kəsə dil töküüb, ağız açmaram,
İşimin-gücümün qürur vaxtıdır.
Ağrıdan-acıdan nağıl açmaram,
Nağıl yaşımın da qürub vaxtıdır.

Örtülü qapılar qalar örtülü,
Qapı açana da salamım olmaz.
Doğru - açıq-aşkar, yalan - örtülü,
Şükür, dərd satanım-alanım olmaz.

Divara mıxlamaz, tavandan asmaz
Daha səksəkəli yuxular məni.
Həqiqət axtarmaz, gümandan asmaz, -
Nə şeytan, nə mələk toxunar mənə.

Kamana ox olmam, tufəngə çaxmaq, -
Əsəbə, həsədə nöqtəyəm daha.
Hər zövqə, səfaya ürəyim axmaz,
Görün nə haldayam, kökdəyəm daha.

Dolub mürgülərim yuxularıma,
Daha şirin yatıb, acı durmaram.
Dalmaram itirmək qorxularıma,
Ümid qollarımı açıb durmaram.

Mən elə asudə, elə azadam,
Özüm öz yolumu kəsəm, qorxuram.
Dilimdə zəhərdən - bala azadam,
Hər gələn sədaya, səsə qorxuram.

Süpürgə çəkildi dərd-sərimə,
Daha yaşayaram asudə, rahat.
Sıxaram gündüzü şeirlərimə,
Gecəni gecətək yaşaram daha.

ŞÜKÜR

Bəlkə, o yolları bir də qayıdım,
Yatmış xatirəmi öpüb ayıldım.
"Qalx!" deyim, əsnəyib boylansın mənə,
"Nə istəyirsən e...?" söylənsin mənə.
Görsün kövrəlmişəm, yumşalsın bir az,
Duruxsun, durulsun, korşalsın bir az.
Coşub-daşdığına peşiman olsun,
Gözlərimdən daşan çeşmə olsun...
...Ay Allah, nə qədər xatirəm varmış!
Yanında nə uca xətrim varmış!
Yaxşıya da şükür, pisə də şükür,
Mənə bəxş etdiyin sözə də şükür!
Əyriyə də şükür, düzə də şükür!..
Bir qismət uğurum olubsa əgər,
Ona da tuşlanan həsədə şükür!
Sevgidən-nifrətə, sevinclən-dərdə
Yeridiyim yerdə, durduğum yerdə
Dərəyə-təpəyə: təzadə şükür!..
...O bahar idi e... O yaz idi e...
Mənə də vermişdin, yadımdadırmı? -
Allah, o bahara, yaza da şükür!
Qolundan tutduğum bir qocaya da,
Qolumdan yapışan cavana şükür!

Allah, torpağına, Allah oduna,
Yerinə, göyünə, havana şükür!
İnsanı, heyvanı, balığı, quşu,
Kələzi, ilanı o dünyanınındı,
Allah, bu dünyaya qalana şükür!..
Mən şükür deyirəm bu son günlərin,
Məni qulağından asan günlərin
Xəbis qeybətinə, xoş söhbətinə,
Dolu söhbətinə, boş söhbətinə.
O dadlı, məzəli, o sazlı-sözlü,
İşıqlı günlərin gözüne şükür.
Sənin qələminlə, sənin yazınla
Gələnin, gedənin izinə şükür.
Ay Allah, hər şeydən,
hər kəsdən əvvəl
Özünə, Özünə, Özünə şükür!..

* * *

Qoy başını dizim üstə,
Uzan yat, dərdin anası.
Kimsə səni yatırmasın,
Özün yat, dərdin anası.

Yat bir körpə həvəsiylə,
Yat "zövqüylə", "səfasıyla".
Dərdin soyuq nəfəsiylə
Qızın yat, dərdin anası.

Hardakı dərd, haçankı dərd,
Səhər-axşam - azançı dərd.
Dərd alanın qazancı - dərd,
Qazan yat, dərdin anası.

HƏVƏSİM

Həvəsim əlini yanına salıb,
Təslim vəziyyəti alıb həvəsim.
Ana həvəsimi yadına salıb,
Sızlayır, inləyir bala həvəsim.

Dolayır qolunu boynuma gahdan,
Gahdan öpür məni bala həvəsim.
Görür şıltağından doymuram gahdan,
Dönür bir şirincə bala həvəsim.

"Ana" deyənimə əlim yetmədi,
"Nənə" deyənimi arayım necə?!
Dava-dərmanına elm yetmədi,
Bu nənə yaşımı qarıyım necə?!

Əcəl məyus-məyus durub sağımda,
Mən ona "buyur gəl" deyim-deməyim?!
Boylanıb ömrümün qürub çağından,
"Yüyür gəl", "yüyür gəl", deyim, deməyim?!

Ağlayıb-ağlayıb özüm özümü,
Nəvə həvəsini öldürüm, gəlsin.
Sönən ulduzlara asım özümü,
Nənə nəfəsini söndürüm, gəlsin.

MƏRKƏZDƏNQAÇMA

Daha yaş o yaş da deyil,
Sinəmdəki daş da deyil.
Ömür-gün tələş da deyil,
Deyən dəyirmandı elə.

Deyən dəyirmandı elə,
Üyütdüyü candı elə.
Hər tərəf xırmandı elə,
Sovruq atır külək məni.

Sovruq atır külək məni,
Dən bilir - bir şülək... məni.
Aritlayır, fələk məni
Bəlkə, bir gərəyi bilir.

Bəlkə, bir gərəyi bilir,
Günahkar mələyi bilir.
Ələyir, ələyi bilir;
Söz-söz ələnib gedirəm.

Söz-söz ələnib gedirəm,
Vaxta calanıb gedirəm.
Mən də qalanıb gedirəm,
Gedənlərin tonqalına.

Gedənlərin tonqalına,
Rəndəsinə, yonqarına...
Budur, alıb donqarına,
Dünya məni gərək bilir.

Dünya məni gərək bilir,
Bir yığıqa dirək bilir.
Eh, nə bilir, fələk bilir,
Fələk bilən bizlik deyil.

Fələk bilən bizlik deyil,
Üzümüz var, üzlük deyil.

Paklıq deyil, düzlük deyil,
Tutaq ətəyindən gedək.

Tutaq ətəyindən gedək,
Lap daş-kəsəyindən gedək.
Eh, daha nəyindən gedək
"Dünya" deyilən yalanın?!

Dünya dəyirmandı elə,
Sovruq atır külək məni, -
Bəlkə, bir gərəyi bilir?

Söz-söz ələlib gedirəm,
Gedənlərin tonqalına, -
Dünya məni gərək bilir.

Fələk bilən bizlik deyil,
Tutaq ətəyindən gedək
"Dünya" deyilən yalanın?!

SƏRVƏTİM

Nə çaş, nə dolaşıqdı,
Nə sazdı, nə aşığıdı.
Fikrimə əliaçıqdı
Mənim bu söz sərvətim.

Nə yumaq, nə kələfdi,
Nə hiylə, nə kələkdi.
İçimdəki mələkdi
Mənim bu söz sərvətim.

Nə qiyam, nə qəzəbdı,
Nə əsəb, nə əzəbdı.
Tanrı verən cəzadı
Mənim bu söz sərvətim.

Açarı var, mücrüdü,
Ümid, inam bürcüdür.
Dinsə, məndən güclüdür
Mənim bu söz sərvətim.

Çox da sevincə acdı, -
Ağrılara əlacdı.
Haqdan gələn xəracdı
Mənim bu söz sərvətim.

Düşməni var, dostu var,
Zirvələrdə qəsri var.
Bir gündə dörd fəsli var...
Mənəm bu söz sərvəti!

Qəlbdən, beyindən gəlir,
Səsdən, deyimdən gəlir.
Nə xoş, göyündən gəlir,
Allah, bu söz sərvətim.

XXI ƏSR

*"Uzaqqörən" ədəbiyyatşünasların
fikirincə, "izm"lərdən sonra postinsan
mərhələsi (cərəyan) başlanacaq. Əgər
belə bir fəlakət baş verərsə, elə bilirəm
ki, bu özünü öncə əsərin dil üslubunda
göstərəcəkdir.*

Şizofrenik döyüşlər,
Postmodern söyüşlər.
Energetik görüşlər,
Diplomatik öpüşlər.
Ekstrasens xətlər,
İnnovasion ədalar.
Alternativ cərimələr,
Plüralist kəlmələr,
Monoqam dartışmalar,
Poliqon atışmalar.
Kosmodrom ölkələr,
İppodrom bölgələr.
Milli kamikadzelər,
Yarımmilli mazelər.
Eksperimental maraqlar,
Degenerativ yaraqlar.
Eksklüziv fərmanlar,
Kosmopolit dərmanlar.
Laminant göydələnlər,
Mobil çərən-pərənələr.
İnternet manqurtlar,
Supermarket anqutlar.
Tolerant teleekranlar,
Yevrovijn reklamlar...

Hə... Nə yaxşı, yenə də
Astarı üz dünyadı.
Sirrində, sorağında
Gecə-gündüz dünyadı.

ƏSƏR

Bu çox gözəl kitabdı,
Yazılıb gözəl əllə.

Köhnə dərdlər buraya
Düzülüb təzə əllə.

Kələ-kötür nəsnələr
Burda sığallı durub.
Susanlar, söz mısanlar
Zurna-qavallı durub.

Biri mələk sifətdə,
Biri şər üzlə gəlib.
Hamının yeri bəlli,
Gələn hər üzlə gəlib.

Nə sözə nırx qoyan var,
Nə əmələ mız qoyan.
Açıqdadı yaralar,
Yaralara duz qoyan.

Kəm-kəsiri ütölmüş
Bir canı də üzdədi.
Bu sözün gizlinci yox,
Ünvanı da üzdədi.

Vərdislərin ardınca
Daş atan da az deyil.
Sözlə öldürülən var,
Yaşadan da az deyil.

Müqəddəslər eşqinə
Oxuyaq bu kitabı.
Ya da yozaq çin çıxan
Yuxuya bu kitabı.

Axı, yaxşı məqsədlə
Yazılıbdı bu əsər.
Tükənməzdi söz eşqi,
Söz ümidi, müxtəsər...

ƏLVIDA

...Qalanlara salam olsun.

Yunis İmrə

Daha bir-bir gedirlər,
Gedənlərə - əlvida.
Hərə - bir parça "vətən",
"Vətənlərə" - əlvida.

Bir nəsildi hamısı,
Oldu biçin zəmis.

Dünya kimi gəmissi
Batanlara - əlvida.

Həmdərd idim çoxuyla,
Qaldım "ah"ı, "uf"uyla.
Əbədi bir yuxuyla
Yatanlara - əlvida.

Keçdim ağı dilinə,
Rəhmət dedim ölümə!
Əli Tanrı əlinə
Çatanlara - əlvida.

GEDİM

İlahi, İlahi, mən bu günlərin
Hansı sifətini ötürüm gedim?!
Ömürlə açdığım bu yoldan, bəlkə,
İzimi, sözümü itirim gedim.

Ta qanım qaynamır bu gündüzlərə,
Bozaran üzlərə, dönük üzlərə.
Ayətəl-kürsümü, bəlkə, yüz kərə
Oxuyub, bəşərə üfürüm gedim?!

Daha yorulmuşam, daha bezmişəm,
Bu yolda kölədən-şaha bezmişəm.
Dünyaca naləyə, aha bezmişəm,
Qaçım dəre, təpə, uçurum gedim.

Səbrim əliboşdur baxt itkisində, -
Gəlişi olmayan vaxt itkisində.
Bəlkə, bu zamansız haqq itkisində
Vaxtımı bir təhər keçirim gedim?

Bəs necə sevmişəm bu dar dünyanı?
İtinə, qurduna bazar dünyanı.
Allah, özün yol tap, qurtar dünyanı, -
Sevgisin qəlbimə köçürüm gedim.

* * *

Bu tale də mənimlə
Şeş-beş atır, deyəsən.
Mən üç-bir atıram, o
Cüt-beş atır deyəsən.

Düşmür də bir şeş qoşa,
Bir nəsnəyə baş qoşam.

Göydə uçan hər quşa
Bir daş atır, deyəsən.

Eh, mənə də daş atır,
Döyür, söyür, yaşadır.
Şeytanla baş-başadır,
Göz-qaş atır, deyəsən.

EVİM

75 yaşımda qovuşduğum şəxsi mənzilim üçün

Sənə arzuladığım
Vaxtdan gec qovuşmuşam.
Hələ nə öyrəşmişəm,
Hələ nə yovuşmuşam.
Qapına, pəncərəyə
Barmaq izim düşməyib.
Yastığına yuxumun
Yorğun gözü düşməyib.
Düz dünyanı axtarıb,
Gəzib, qovuşdum sənə.
Ömrün qaçaq günündən
Bezib, qovuşdum sənə.
Nə dadın damağımda,
Nə adın üstümdədir.
Dörd tərəfim - marıqda;
Fəryadın üstümdədir.
Bu yaş o yaş deyilsə,
Sonda kiminsən, evim?
Sənə yovuşammıram,
Ağır günümsən, evim.
Günün birində səni
Atıb getdim, bəlkə də.
Bəlkə də, bağışladım,
Satıb getdim, bəlkə də.
Bütün arzularıma
Çatıb getdim, bəlkə də.
Ya səninlə bir yerdə
İtib getdim, bəlkə də.

YOL

Vaxtilə bizi məktəbə aparıb-gətirən yol ot-ələf içində itib-batmışdı. Xatirələrimdən

Sərilib keçmişinin üstünə yol,
Sarılıb bəlkə də lap hirsinə yol.

Nə gedib-gələnə var, nə ananı,
Anımdı, xatirədi bir simə yol.

Yoxdu bir qovğasına rəml atanı,
Ayağı altına bir dəmir atanı.
Yoxdu bir həsrətinə hənir atanı,
Ki, aç qollarını "Sim-sim"ə yol.

Oyanar, keçsə bir at dırnağına,
Bir pişik mıy-mıyına, cırmağına.
Dönə keçmiş o bulaq şırnağına,
Oyanar, heç demə bəndmiş himə yol.

Neçə il öncə bu yol bizli idi,
Laləli, mənzərəli, sözlü idi.
Elə olmuşları var, gizli idi,
Sığınıb indi görən bəs kimə yol?!

İndi həsrət külünün tonqalı var,
Yuvalardan çökəyi, donqarı var.
Budanan şax-şəvəli yonqarı var,
Yazılıb taleyinin əksinə yol.

Çünki ondan tək ilan sürüsü keçər,
Gözünün əqrəb ilə görüşü keçər...
Eh, təzə bir nəslin yürüşü keçə,
Qayıdar əvvəlinə, əslinə yol.

Yoxdu bir xiffətinə hənir atanı,
Ki, aç qollarını "Sim-sim"ə yol.

QAÇIR

Qaçan qaçır, heç bilmirik
Kim kimin daşına qaçır.
Kimi döyüb qaçırdılar,
Kimlər özbaşına qaçır.

Nəyi varsa, atıb gedir,
Bərk ayaqda satıb gedir.
Ögeyliyi dadıb gedir...
Sanma boş-boşuna qaçır.

Anadan-atadan keçir,
Keçir, hər xatadan keçir.
Boğazı çatıdan keçir, -
Bəyəm, öz xoşuna qaçır?!



Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə

CÜMHURİYYƏTİN ÜÇLÜ FORMULU

TÜRKLƏŞMƏK, MÜASİRLƏŞMƏK, İSLAMLAŞMAQ

Azərbaycan coğrafiyasından, ədəbi, elmi mühitindən çox-çox kənarda - bütün türk dünyasında məşhur olan bu üçlü düstur hələ konseptual şəkildə tədqiq olunmadığından, problemi nəzəri, faktoloji cəhətdən yenidən araşdırmaq lazım gəlir. Formulun mərhələ və inkişaf tarixini araşdırarkən onun ziqzaqlı yol keçərək bu şəkllə düşdüynü aydın görmək olar. Bütün türk dünyasında geniş yayılmasına rəğmən, Azərbaycanın dövlətçilik ideologiyasının məhək daşına çevrilən bu üçlü formül hansı yollardan və mərhələlərdən keçmiş, bayrağın rəngində hansı şəkildə təsbit olunmuşdur? Formulun bu şəkildə təsbit olunmasında kimlərin nə dərəcədə xidmətləri olmuşdur?

Formulun sıralamasında ikinci olan müasirləşmək zaman baxımından daha öncə gələrək, belə bir uzun yol keçmişdir:

AVROPANI TƏQLİD–YENİLƏŞMƏ–AVROPALAŞMA

Triadanın formalaşmasının ilkin mərhələsində ("türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq") sonda yer alan avropalaşmaq ən sonrakı prosesdə müasirləşmək adı ilə ikinci yerdə qərarlaşmışdır. Onun üçüncü yerdən bir addım irəliləyərək ikinci yerdə olması, hər şeydən əvvəl, üçlü düsturun yeni həyat və mahiyyət qazanmasından irəli gəlmişdir. Bəri başdan deyək ki, üçlü düsturun bu yeni mahiyyəti (digər prinsiplər haqda sonra!) M.Ə.Rəsulzadənin adı ilə bağlıdır. Bu isə formulun sistem dəyişikliyinə uğraması və yeni bir formulun ortaya çıxması deməkdir. Maraqlıdır ki, əvvəlcə Avropaya inteqrasiya adı ilə yola çıxan, sonra isə avropalaşmaq-yeniləşmək-müasirləşmək mərhələlərindən keçən bu təməl prinsip "həmkar"larından yaşca da böyükdür. Yəni, əslində, müasirləşmək zərurəti türkləşmək, islamlaşmaqdan bir qədər əvvəl meydana gəlmişdir. Başqa sözlə, cəmiyyət avropalaşma-yeniləşmə-müasirləşmədən keçdikdən sonra milli özünüdərk prosesi dövryyəyə girmiş və milli şüurun formalaşmasında ümmətçilikdən millətçiliyə keçid prosesi baş vermişdir. Buna görə də triadanın müasirləşmək komponenti ilə uzun bir yola çıxdığını söyləmək mümkündür. Əlbəttə, ilkin mərhələdə Qərb həyat tərzinə, elmi və ictimai fikrinə meyil getdikcə Qərbi yamsılama, daha sonra isə avropalaşma prosesilə davam etdi. Avropalaşma özü olmasa da onun məzmununu ehtiva edən sözlər, ideya və maarifçi hərəkət kimi XIX yüzilin ortalarından yeni bir vüsət almağa başladı. Triadanın formalaşmasında zaman və sistem baxımından Ə.Hüseynzadənin ortada olduğunu nəzərə almış olsaq, ona qədər triadanın bu prinsipi yarım əsrdən çox yol gəlmişdir. Bu yolda müasirləşmə onun əsas ideya müəllifləri M.F.Axundzadə, Ə.Süavi, C.Əfqani, H.Zərdabi, M.Topçuba-

şov, Ə.Ağayev və başqalarının əsərlərində, məqalələrində bu və ya başqa şəkildə dönə-dönə işlənmişdir. Eyni zamanda, ideya olaraq Avropaya inteqrasiya, Avropaya meyillilik, Avropa idarəetmə və inkişaf sisteminin təhlili də baş vermişdir ki, Şərq fikir adamları bu yolla bu dəyərlərə sahib olmağa çalışırdılar. Özünün ilk mərhələsində qərbləşmə, avropalaşma terminləri işlənməsə də, ideya kimi Şərq düşüncə sisteminə Avropaya inteqrasiya məsələləri gündəmdə olmuşdur. Özü də bu proses yalnız Rusiya və onun Azərbaycan kimi əyalətlərində deyil, həm də Osmanlı, Yaponiya kimi ölkələrdə də getmişdir. A.Bakixanov Qərb mədəniyyətini müsəlmanlar üçün ideal bir mədəniyyət hesab etməsə də, ümumən, yeniləşmə tərəfdarı idi. Şübhəsiz, bu yolda ilk çıxışçı M.F.Axundzadə olmuşdur; o, Avropaya inteqrasiyanı maarifçilik hərəkatının əsas prinsipi kimi nəzəri cəhətdən işləyib hazırlamaqla kifayətlənməmiş, həm də özünün yaradıcılığında bu modernləşməni tətbiq etmişdir. Qərbsayağı formalardan istifadə etməklə M.F.Axundzadə Avropalaşma-vesternizasiyanın əsasını qoymuş oldu. Qərb ədəbi formalarından istifadə edərək türk dilində ilk dəfə dramlar (komediyalar), hekayə və tənqidlər yazması ilə Avropaya inteqrasiya konsepsiyasının üç prinsipindən birinin təməli atıldı. "Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" komediyasında Şərq-Qərb qarşılaşdırması və qarşıdurmasının modeli də avropalaşmaqdan keçirdi. "Aldanmış kəvakib" hekayəsinin leytmotivində isə Şərq-Qərb idarəedilməsinin praktik nəticələri ortaya çıxır. Yeni əlifba layihəsinin irəli sürülməsi və ömrünün sonunadək onun həyata keçirmək istəyi də cəmiyyəti müasirləşdirməyə hesablanmışdı. Qərbləşmə-avropalaşma-yeniləşmə meyli getdikcə ədəbi formalar çərçivəsini aşaraq daha geniş bir məkana mədəniyyət və ictimai sferaya daxil olmağa başladı.

M.F.Axundzadə milli kulturoloji oyanışın əsasını qoymaqla problemi ədəbi, ictimai, siyasi fikir arenasına daxil edir, maarifçi və realist düşüncədən çıxış edərək avropasayağı formalardan istifadə etməklə milli mədəniyyətin təşəkkülünü Qərb mədəniyyətilə qovuşuqda görürdü. Bədii düşüncədəki forma və məzmun baxımından qərbləşmə ictimai həyatın digər sahələrinə də öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Realist dramaturgiya və milli nəsr, tənqidi məqalələr, əlifba layihəsi və s. bütün bunlar milli etnik düşüncəni yeni formalarda ifadə etmək məqsədi daşıyırdı. Buna adekvat olaraq həm cəmiyyətin, həm də ədəbi, bədii, ictimai fikrin inteqrasiya prosesləri də rəvac verirdi. Klassik romantik-didaktik Şərq monoloqundan realist Qərb dialoquna keçid tarixin labüd tələblərindən biri kimi müsəlman dünyasının qarşısında duran əsas problemlərdən idi. Millətin fikri, zehni düşüncəsinin inkişafı üçün, hər şeydən əvvəl, realist dialoqun aparılması, bir-birini inkar edəcək səviyyədə müzakirələrin olması vacibliyini doğururdu. M.F.Axundzadənin müasirləşmə-avropalaşma-yeniləşmə konsepsiyası heç də bütün həmvətənləri tərəfindən düzgün başa düşülmür, müxtəlif (daha doğrusu, yenilikçi!) fikirlərinə görə ittihamlara məruz qalır, hətta dövlətin və dinin düşməni də adlandırılırdılar. Baxmayaraq ki. M.F.Axundzadə: "...mən din və dövlətin düşməni deyiləm. Mən xalqını sevir, bu yolda özünü qurban verməyə hazır olan bir insanam" (M.F.Axundov. Əsərləri. 3 cildə, III c., B., Elm, 1988) - deyirdi, ancaq yaradıcılığının müxtəlif mərhələlərində maarifçi realizm, realizm, bəzi hallarda tənqidi realizm üsulu ilə dini tənqid etməkdən də çəkinmirdi. M.F.Axundzadənin özünün milli tərəqqi konsepsiyası mövcud idi ki, bu konsepsiyanın canında üç təməl prinsipdən birini - qərbləşmə, avropalaşma təşkil edirdi.

M.F.Axundzadənin türk müasiri Əli Süavi və tənziimatçıların da yaradıcılığında qərbləşmə meyilləri aparıcı xətlərdəndir. Ümumiyyətlə, XIX yüzilin ortalarından başlayaraq, Osmanlıda da modernləşmə prosesi start götürmüş, mədəniyyətin və ictimai fikrin bir çox sahələrində qərbləşmə meyilləri yeni düşüncənin formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır. XIX yüzilin əvvəllərindən

başlayaraq Osmanlı dövlət adamları torpaq itirilməsini önlemek üçün Avropa dövlətlərindəki yeniliklərə maraq göstərmişlər. Hətta Avropanın müxtəlif mərkəzlərinə Osmanlı dövlət adamlarından ibarət heyətlər göndərilmiş, orada görüşlər keçirilmiş, aparılan araşdırmaların nəticələri ölkədə də təhlil edilmişdir (B.Çelik. Osmanlı modernləşməsi sürecində Osmanlı aydınları və alfabe meselesi. "80 yılında Türk harf inkılabı ve alfabe meselesi" Uluslararası simposiumu. İ., 2009, s. 10).

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən, Osmanlıda siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi sahələrdə olan gelişmədə qərbləşmənin, modernləşmənin rolu böyüyür. Ağah Əfəndi, İbrahim Şinasi, Əli Süavi, Namik Kamal, Ziya Paşa, Münif Paşa və başqa aydınların öncüllüyü ilə qəzetlər çıxmış, burada dərc edilən məqalələrdə cəmiyyəti modernləşməyə aparan fikirlər, islahatlar irəli sürülür. Bu fikirlərə həm Türkiyədə, həm də Avropa ölkələrində çıxan türk qəzetlərində tez-tez rast gəlmək olurdu. XIX yüzilin 30-cu illərindən başlayaraq türk aydınları dünyanın dəyişimini hiss edərək vəziyyətdən çıxış yolunu Avropa həyat tərzində (avropalaşmaq sözü işlənməsə də!) gördü. Onlar düşündü ki, Avropanı təqlid etməsələr, ölkə məhvə doğru gedəcək. Ona görə də cəmiyyəti bu istiqamətdə hazırlamağa çalışırdılar. Hətta gənc türklərin meydana çıxmasından xeyli əvvəl Xəlil Paşanın "Rusiyadan döndürdüm. Bu dönüşümdə belə bir qəti qənaətə gəldim ki, əgər Avropanı təqlidə israr etməsək, bizim üçün Asiya-ya dönməkdən başqa çarəmiz qalmayacaq",- fikri bunu deməyə əsas verir ki, avropalaşmağı ilk dövərdə təqliddə görənlər də var idi. Bir qədər sonra isə M.F.Axundzadə təqlidin qəti əleyhinə çıxaraq yazırdı: "Biz artıq təqliddən tənqə gəlmişik. Təqlid bizim evimizi yıxmışdır. İndi-indi bu qərara gəlmişik ki, təqlid boyunduruğunu boynumuzdan ataraq qaranlıqdan işıqlığa çıxmaq, azad və sərbəst fikrli yaşayaq" (M.F.Axundzadə. Əsərləri. III c., B., 2005, s. 231).

Əli Süavi (1839-1879) Parisdə nəşr etdiyi "Ulüm" qəzetində əlifba islahatını önə çəkirdi. Deməli ki, əlifba islahatı ilə bağlı düşünən həmin illərdə tək M.F.Axundzadə olmamışdır, həm də Türkiyə aydınları bu istiqamətdə müəyyən layihələrə malik idi. M.F.Axundzadənin "Süavi əfəndinin məqaləsi" (Xəttimizin islahı), "Süavi əfəndinin əqidəsinə qarşı yazılmış tənqidin surəti" məqalələrindən də görünür ki, bu dövərdə M.F.Axundzadə qərbləşmə konsepsiyasında tək deyildir. M.F.Axundzadə məqalədə əlifbamızın islahı yolunda indiyə qədər düşünmüş aydınların fikirlərini ümumiləşdirərək özünün də qənaətlərini bildirir. Həm Azərbaycanda (M.F.Axundzadə), həm Osmanlıda (Ə.Süavi) modernləşmənin ilk vasitəsi olaraq əlifba islahatı görülür və bu istiqamətdə çalışmalara başlanılır. K.İnan yazır ki, Əli Süavi əlifba mövzusunda çox fikirlər irəli sürmüş və bu görüşlərini "Müxbir" və "Ulüm" qəzetlərində fərqli zamanlarda yayınlamışdır. O, ərəb əlifbasının kəsin bir şəkildə buraxılaraq yeni bir əlifbaya keçilməsini müdafiə etməməklə birlikdə, mövcud əlifbanın problemlərinin həlli üçün islahatların gərəkli olduğunu da söyləyir və hər kəsin bu mövzuda hərəkətə keçməsinə istəyirdi (İnan K. Radikal, ama temkinli bir yenilikçi: Ali Süavinin dil üzerine görüşleri. Qazi Universitesi, 2012, 2). Zaman keçdikcə avropalaşmanın digər təməl prinsipləri də müzakirə mövzusu olur. Əlifbanın da təhsil və məktəbi özündə ehtiva etdiyini nəzərə almış olsaq, onda çağdaşlaşmanın yola buradan çıxmasını doğru hesab etmək olar. Ə.Süavinin gah İstanbulda, gah da Avropada yaşaması və Avropada bir neçə qəzet ("Müxbir" - London; "Ulüm" - Paris) nəşr etməsi onun müasirləşmə konsepsiyasının tərəfdarı olduğunu və əməli işində bunu göstərdiyinə bir sübutdur.

Tənziatçıların fəaliyyətində avropalaşma mühüm yer tuturdu; onların fikrincə, vətən təhlükələri qarşısında yalnız bir qurtuluş yolu vardır ki, o da elmdə, sənayedə, hərbi və hüquq təşkilatlarında avropalılar qədər irəliləməkdir. Onlar bunun üçün tam Avropa mədəniyyətinin içinə girməyə çalışırdılar: "Ancaq

onlar aldıkları şeyləri yarımçıq alır, tam almırdılar. Buna görədir ki, nə bir gerçek universitet açdılar, nə də ahəngdar bir ədliyyə təşkilatı yaratdılar. Tənzimatçılar milli istehsalı modernləşdirmədən öncə istehlak biçimlərini-tərzlərini, yeni geyim, qidalanma, bina və mebel sistemlərini dəyişdirdiklərinə görə tamamilə məhv oldu" (Z.Göyalp. *Türkçülüyn əsasları*, B., 1991, s. 61).

M.F.Axundzadə və Ə.Süavidən sonra C.Əfqani, H.Zərdabi, İ.Qaspiralı yaradıcılığında da avropalaşma konsepsiyası yeni mərhələsini yaşayır. Bu proses yalnız Azərbaycan mühitində deyil, türk xalqlarında bu və ya digər dərəcədə gec, ya tez baş verir. Bu yolda C.Əfqani öndə gəlir. "İslam birliyinin" banisi C.Əfqani həm də yeniləşmənin, qərbləşmənin tərəfdarlarından olur. Onun müasirləşmə konsepsiyasının əsasında elm öyrənməklə yanaşı, islam birliyini təmin etmək və ictimai-siyasi iadrəetməni dəyişmək istəyi dayanırdı. "Dünyanın sultanı elmdir" deyən böyük mütəfəkkir inkişaf etmiş xalqların həyatında qazanılmış uğurları elmə bağlayırdı: "Bütün dünyanı öz təsiri altında saxlayan Avropanı, Hindistanı zəbt etmiş ingilisi, Tunisi işğal etmiş Fransanı götürün. Bunlar nə ingilisin hünəridir, nə də fransızların. Bunlar ancaq onların elminin hünəridir" (Ş.Qurbanov. *C.Əfqani və türk dünyası*. B., 1997, s. 14).

C.Əfqani elmi iki yerə (müsəlman və Avropa) bölməyin qəti əleyhinə çıxır. Onun fikrincə, elmin yiyəsi alimdir, meyarı da onun elmiliyi ilə ölçülür. Hər bir millət elmi səviyyəsilə məşhurlaşır. İnsanları elmi ilə qiymətləndirmək, elmi ilə tanımaq lazımdır, elmi insanlarla yox. O, müsəlman aləmindəki cəhalətin səbəbini də bunda görür və onun qarşısını almaq üçün fikirlər, ideyalar irəli sürürdü.

C.Əfqani yaradıcılığında və siyasi fəaliyyətində də Şərq-Qərb diskursu önəmli yer tuturdu. Milli tərəqqi üçün kökə özünəqayıdışı əsas tutur və bütün sahələrdə yeniləşməni-modernləşməni irəli sürürdü. O, Qərbi də, Şərqi də yaxşı tanıyırdı, üstün və zəif cəhətlərini bilirdi, çıxışlarında daim bu iki mədəniyyətin dialoqunu aparırdı. O, Şərqin Qərb elmini mənimsəməkdə elə bir əsgiklik görmürdü, hətta belə fikirləşirdi ki, bir zamanlar elmi Şərqdən əxz edən Avropaya müraciət etməklə "öz malımızı geri istəmiş oluruq".

C.Əfqani yalnız mədəni, elmi inkişafda deyil, siyasi tefəkkürdə də Qərb dəyərlərindən yararlanırdı. Lakin bu dəyərlərə yamsılamaq yolu ilə getməyin əleyhinə idi. Rus tədqiqatçılarından V.B.Lutski onun siyasi görüşləri haqqında yazır: "Avropadan öyrənməyin zəruriliyini ilk dəfə geniş miqyasda meydana çıxaran və onu şərh etməyə çalışan Cəmaləddin Əfqani olmuşdur. O, Avropaya meyli islami dəyərlər əsasında yüksəlməkdə görürdü və bunu mümkün hesab edirdi. Onun siyasi modelinə görə, Avropaya meyli həm Şərq ölkələrini Avropanın istismarından xilas edəcək, həm də Avropanın yeniliyini çəkib Şərqə gətirəcək, yerli xalqda milli şüuru, milli mənliliyi yüksəldəcək (V.B.Lutski. *Novaya istoriya arabskix stran*. M., 1966, s. 177).

İslamın reforması, siyasi tefəkkürün yeniləşməsi baxımından bütün Şərqdə tanınan C.Əfqani XIX yüzilin sonlarında və XX yüzilin əvvəllərində Türkiyə və Azərbaycan ictimai-siyasi həyatına və onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılına böyük təsir göstərmişdir. Üç təməl prinsipdən ikisi (müasirləşmə və islamlaşma!) onun fəaliyyətinin və yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. M.Ə.Yurdaqul, C.Məmmədquluzadə, Ə.Cavad, C.Cabbarlının bədii, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Ö.F.Nemanzadənin publisistik, M.Ə.Rəsulzadənin siyasi, publisistik və bədii yaradıcılığına onun çox böyük təsiri olmuşdur.

Azərbaycan milli mətbuatının, teatrının və cəmiyyətinin səhnəyə ilk çıxışı H.Zərdabi ilə atıldığını nəzərə almalı olsaq, yeniləşmənin onunla yeni bir mərhələyə daxil olduğunu görmək olar. Təhsilin milliləşdirilməsi istiqamətində atılan addımlar da bu mərhələnin qərbləşməyə doğru addımı kimi səciyyələndirilməlidir. 1875-ci ildən 1905-ci ilə qədərki dövrü "Həsən bəy

Zərdabi dövrü" adlandıran ədəbiyyatşünas A.Kəngərlinin yazdığı kimi: "Azərbaycan mədəniyyətini əhatə edən qərbləşmə meyli, "Əkinçi" qəzeti ənənələri Rusiya əsarətində yaşayan digər müsəlmanların türk xalqlarının mədəni inkişafına təsir göstərir. Azərbaycan Rusiya müsəlmanlarının əsas mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çərilir" (A.Kəngərli. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük. B., 2002, s. 98).

Tezliklə Azərbaycan yazarlarının əsərlərində elm, təhsil, maarifçilik müasirləşmədə əsas vasitələrdən biri olaraq görülür. Əvvəlcə "Əkinçi", daha sonra isə "Ziya", "Ziyayi Qafqaziyyə", "Kəşkül" kimi mətbuat orqanlarında elm və maarif ön plana keçir. Onlar təhsili, elmi, maarifi milli oyanışın əsas səbəbi olaraq görürdülər. H.Zərdabi, K.Ünsizadə, C.Ünsizadə, N.Vəzirov, N.Nərimanov, A.Q.Çernyayevski, Ə.Ağayev və başqalarının məqalələrində yeniləşmə əsas məsələlərdən biri olur. N.Vəzirovun əsas qəhrəmanlarından biri Fərhad Avropada təhsil alaraq vətəninə dönmüş və müasirləşməni burada həyata keçirmək istəmişdi. XX yüzilin əvvəllərində isə avropalaşma-yeniləşmə mesajlarının ziyalıların əsərlərində səslənməsi adi hal alır.

Türkiyədəki gənc osmanlıların təsiri altında formalaşan İ.Qaspiralı yaradıcılığında və əməli fəaliyyətində də qərbləşmə önəmli faktorlardan birini təşkil edir. "Əkinçi"dən sonra onun "Tərcüman" qəzeti bütün türklərin tərcümanına çevrilə bilmişdi. "Dildə, fikirdə, işdə birlik" ideyasının müəllifi İ.Qaspiralının maarifçilik fəaliyyətində müasirləşmək və türklərin birliyi ideyası xüsusi yer tuturdu. "Firəngistan məktubları" əsərində Qərb həyatının, inkişafının müsbət cəhətlərini önə çəkən İ.Qaspiralı əməli fəaliyyətində də bu yeniləşməni tətbiq etməyə çalışmışdır. M.F.Axundzadədə olduğu kimi, İ.Qaspiralının bu əsərində də Şərq-Qərb diskursu müasirləşmə bucağından davam etmişdir. O, milli özəlliyi qoruyaraq Avropaya inteqrasiyanı vacib hesab etməklə yanaşı, Avropanın qüsurlarını da görürdü. İ.Qaspiralı avropalaşmağa, inteqrasiyaya birtərəfli baxmır, qarşılıqlı şəkildə yararlanmağı üstün tutur. "Firəngistan məktubları"nın bir çox səhifələrində bunu aydın görmək olar.

XX yüzilin əvvəllərində qərbləşmə, avropalaşma və yeniləşmə həm ayrı-ayrılıqda, həm də sinonim kimi işlənilməklə qalmır, eyni zamanda, müasirləşmənin özü baş verir. Yeni, müasirləşmə haqqında nəzəri diskurs prosesi artıq arxada qalır, müasirləşmə özü bütün yeni forma və üsulları ilə qapıya gəlir. Bu dəyişimdən Novruzəlinin (C.Məmmədquluzadə, "Poçt qutusu") çaşması tənqidi realizmin gücü ilə ifadə olunur. Bununla belə, yüzilin əvvəllərindən nəşrə başlayan "Şərqi Rus", "Həyat", "Füyuzat", "İrşad" və s. mətbuat orqanlarında avropalaşma, qərbləşmə-yeniləşmə ilə bağlı çoxlu məqalələr yazılır, fikirlər səsləndirilir. Yüzilliyin əvvəllərində səhnəyə Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, N.Yusifbəyli, M.Şahtaxtılı, Ə.Topçubaşı, bir qədər sonra isə Z.Göyalp M.Ə.Rəsulzadə və başqaları çıxır. Onların məqalələrində avropalaşmağa (müasirləşmək sözü hələ işlənmir - B.Ə.) münasibət bildirilirdi. Ə.Hüseynzadə "Həyat" qəzetinin elə 1-ci sayında "Qəzetəmizin məsləki" baş məqaləsində müsəlman dünyasının tərəqqisini önə çəkir və "rus dövlətinin şəraiti- iqtisadiyyə və siyasiyyəsi daxilində tərəqqi etmək istərlər" fikrini irəli sürür: "Biz arzu edəriz ki, bizim tərəqqimizə baxıldıqda, rus rəiyyəti bulunan türk və müsəlmanlar nə gözəl tərəqqi ediyorlar deyilsin. Yoxsa türklər, müsəlmanlar irtidat ediyorlar, firəngləşiyorlar deyilməsin" ("Həyat", 1905, N1).

Müasirləşmək xətti Ə.Hüseynzadə yaradıcılığında avropalaşmaq kimi ifadə olunmuşdur. "...firəng fikirli, avropa qiyafətli fədai! İngilis, Amerikan kimi tizrəftar, yeni yaponlar kimi kütahdamən fədai" kimi ifadə edir və müxtəlif məqalələrində tərəqqidə avropalaşmağı üstün tuturdu. "Füyuzat"ın səhifələrində Avropa ədəbiyyatından tərcümələrə geniş yer verirdi. F.Bodenştedtin "Ömər Xəyyam" və Hötenin "Faust" əsərlərinin bir hissəsini

tərcümə edib "Ə.H.", "Səlyani" təxəllüslərlə dərc etdirmişdi. O, məqalələrində dünya mədəniyyətinin görkəmli klassiklərinin əsərlərini təbliğ etməklə yanaşı, onların öyrənilməsinin zəruriliyini də qeyd edirdi. Şillərin "Qaçaqqlar", Bayronun "Çayld-Harold" və s. əsərlərinin tərcümələri onun dünya bədii düşüncəsinə böyük önəm verməsindən irəli gəlirdi. A.P.Çexovun "Qılafı adam" əsərindən iqtibas edərək "Əbdi-Qıaf" əsərini yazmışdı: "Avropa elminə, maarifinə, ədəbiyyatına, sənət və sənayeinə kəsbi-vüquf etməyə və millətimiz beynində nəşrə çalışmalıyıq. Biz belə yapmağa qeyrət edəcəyik. Məsləkimiz bunu iqtizadətdir" ("Həyat", 1905, N1).

Azərbaycan mühitində avropachılıq bir müddət davam edir, lakin dünya müharibəsinin başlanması ilə avropalaşmaq meyli bir qədər nəinki zəifləyir, hətta romantik poeziyada "vəhşi Qərb" obrazı yaradılır. 1915-ci ildə isə qərbəlmə ifadəsinə müasirləlmə əvəz edir. Hələlik, müasirləlmə ifadəsinə ilk olaraq M.Ə.Rəsulzadənin "Tutacağımız yol" baş məqaləsində rast gəlirik ("Açıq söz", 1915, 2 oktyabr, N1). O, böyük uzaqgörənliklə dünyanın xəritəsinin dəyişəcəyi anonsunu verərək ayrı-ayrı millətlərin bir millət olaraq yaşaya bilmək üçün, hər şeydən əvvəl, özlərini bilməli, müəyyən fikir və amallar ətrafında birləşərək **böyük bir məfkurəyə sahib olmağın zəruriliyini** (!) vurğulayır. Bunun üçün böyük mütəfəkkir üç əsasın ünvanını bəirləyir. İlk dəfə olaraq M.Ə.Rəsulzadə müasirləlmək sözünü üç təməl prinsipdən biri kimi üçüncü yerdə işlədir. Bir il sonra isə "Açıq söz"ün bir illik davamı münasibətilə yazdığı "Getdiyimiz yol" məqaləsində isə üç təməl prinsip içərisində yenidən müasirləlmək haqqında yazırdı: "Müasirləlmək-iştə bütün millətləri səlah və nicat yoluna çıxaran böyük vasitə. Müasirləlməyən; yeni zaman və əsərindəki maddi və mənəvi vasitəyi-mədəniyyə ilə silahlanmayan bir cəmiyyət-gərək qan, irq və dilcə birləşmiş milliyət və ya din, ruh və vicdanca tanınmış beynəlmiləliyyət olsun-mümkün deyil" ("Açıq söz", 1916, 9 oktyabr).

M.Ə.Rəsulzadədən üç il sonra nəşr edilən Z.Göyalpın "Türkləlmək, islamlaşmaq, müasirləlmək" kitabında türkçülük, islamçılıq və müasirliyi uzlaşdırmağa çalışır. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu kitabda toplanan məqalələr (13 məqalə) vaxtilə "Türk yurdu" dərgisinin müxtəlif saylarında dərc edilmişdir. "Türkçülüyn əsasları" kitabının "Qərbə doğru" bölümündə Avropa-ya inteqrasiyanı zəruri hesab edən Z.Göyalp üçün müasirləlmək sadəcə formaca və yaşayış tərzə etibarilə avropalılara bənzəmək demək deyildir, "avropalılar kimi zirehli gəmilər, avtomobillər, təyyarələr hazırlayıb istifadə etməkdir". O, bu əsərində islamçı türkün etiqaqlarını aşağıdakı şəkildə ifadə edir: "Türk millətindənəm! İslam ümmətindənəm! Avropa mədəniyyətindənəm!"

Beləliklə, üç təməl prinsipdən biri - avropalaşmaq bir neçə mərhələdən keçdikdən sonra "müasirləlmək" şəklinə düşmüşdür. Müasirləlmək avropalaşmağın sinonimliyindən çıxaraq yeni leksik, semantik və siyasi məzmun daşıyır. Fikrimizcə, türkçülük milliyəti və ictimai məfkurəni, islamçılıq dini inancı, müasirləlmək daim yeniləşən, dövlət quruluşunu irəliyə aparan demokratik prinsipləri ifadə edir.

Formulun ilk prinsipi olaraq qərarlaşan Türkləlmək **TÜRK-TÜRKLÜK-TÜRKÇÜLÜK** yolundan keçmişdir. Deməli ki, geridə qalan iki prinsipə görə haqqında ən çox danışılan və onun formalaşmasında haqqı olan fikir və ideya adamlarımız çoxdur. XX yüzilin əvvəllərinə, yeni Ə.Hüseynzadənin "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" məşhur tədqiqatına qədər bu prinsip təxminən yarım əsrlik bir inkişaf yolu keçib. Özü də bu təməl prinsip yalnız Azərbaycanla məhdudlaşmayaraq geniş bir coğrafiyanı əhatə etmişdir. Böyük mədəniyyətə sahib bir çox imperatorluqlar quran, fəthlər yetirən türklərin XIX yüzilin sonları XX yüzilin əvvəllərində milliyət arayışlarında iştirak edən faktorlar arasında bu

prinsip başlıca yer tutmuşdur. Biz bunun daha əvvəlki tarixinə getmədən yalnız onu deyə bilərik ki, millət, dil, soy-kök, vətən bu dövrdən başlayaraq siyasi cəhətdən yenidən şəkillənməyə başlamışdır. Xalqın, millətin keçmişini etnik özəlliklərilə qorumaq, yaşatmaq və gələcəyini qurmaq üçün milliyyətçilik ortaya girmiş, rəşional, siyasi əsaslara dayanan məfkurə oluşturmağa çalışılmışdır. Burada dünyada gedən prosesləri də unutmaq olmaz; Avropa mədəniyyətinə XIX yüzildə daxil olan millətçilik fikri Fransa inqilabından sonra bir qədər də genişlənir, Avropa xalqlarının (əsasən alman, italyan, fransız) formalaşması prosesi baş verir. Bu prosesdə hər bir millətin özünün dövlətini formalaşdırması məsələsi ortaya çıxırdı. XIX yüzilin ikinci yarısından başlayaraq türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə ümmətçilikdən millətçiliyə keçid prosesində türk adının işlənməsi və türklüyün türk xalqlarının vahid ideologiyasına çevrilməsi prosesi də buradan qaynaqlanırdı. İslamı qəbul etdikdən sonra milli kimliklərini kənara qoyaraq ümmət prinsipi içində yaşayan türklər yenidən islami kimlikdən türk kimliyinə dönüşməyə başlayır. Bütün bunlar türk-türklük fikrinin milliyyət fikri ilə eyni prosesdə ortaya çıxmasına imkan verir.

Türkləşmək də digər təməl prinsiplər kimi birdən-birə yaranmamış, müəyyən inkişaf yolu keçmişdir. Şübhəsiz, burada elmi yanaşmanı ilkin mərhələ olaraq götürmək mümkündür. M.Kaşğarının "Divani lüğəti-türk" əsəri bu cəhətdən elmi-nəzəri baza kimi diqqəti çəkir. Eyni zamanda, türk dilində yazılan əsərlər, yazışmalar, filoloji və arxeoloji qazıntılar türk adının gündəmə gəlməsi və yeni şəkil almasında nəzəri baza rolunu oynayır. Lakin bütün bunlar epizodik xarakter daşıdığından, türk, türklük və türkçülük adları, məfkurələri Avropadakı milliyyət fikrindən sonra ortaya çıxır. Bu dövrü ilkin mərhələ də adlandırmaq olar. Triadanın mülliflərindən biri hesab edilən Z.Göyalp türkçülüyn Avropadan start götürdüynə işarə edərək yazır: "Türkçülüyn ölkəmizdə ortaya çıxmasından öncə Avropada türklüklə bağlı axım-hərəkət özünü göstərdi. Bunlardan birincisi fransızca "türkeri" deyilən "Türksevərlik"dir...Avropada ortaya çıxan ikinci axıma-hərəkətə isə "Türkologiya" adı verilir. Rusiyada, Almaniyada, Macarıstanda, Danimarkada, Fransada və İngiltərədə bir çox elm adamları əski türklərə, hunlara, monqollara dair tarixi və arxeoloji araşdırmalar aparmağa başladılar" (Z.Göyalp. Türkçülüyn əsasları. B., 1991, s. 25).

Bəs milliyyət və türk fikrinin türk xalqları arasında hansında ilk dəfə olaraq ortaya çıxıb? Milliyyət fikrinin və hərəkətinin Avropadan qaynaqlandığını qeyd etmişik, deməli ki, bu fikir avropalılarla daha çox təmasda olan türklər arasında yayılmışdır: "Bu şərtlərə sahib türk qövmləri, əskidən Osmanlı türkləri deyilən Batı türkləri ilə Kırım türkləri və quzey türklərinin İdil hövzəsində yaşayan qisimləriylə Kafkasiyada oturan Azərbaycan türkləridir" (Y.Akçura. Türkçülüyn tarixi. B., 2010, s. 22). Fikrimizcə, milliyyət fikrinə türk xalqlarından ilk sahib olan elə Avropalılarla sıx təmasda olanlar olmuşdur. Avropada milliyyətin formalaşdırılması ilə bağlı gedən hüquqi, tarixi, ədəbi söhbətlər türklərə də öz təsirini göstərmişdir. Məlumdur ki, alman, italyan, slavyan xalqları arasında həm milli birlik, həm də məfkurə (sosialistlik, xalqçılıq, hürriyyətçilik) söhbətləri gedirdi. Osmanlının Avropa ilə sıx siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrini nəzərə almış olsaq, milliyyət fikrinin ilk mərhələsində Tənzimat və Yeni Osmanlıların ortaya çıxması tamamilə təbiidir. Hələ Osmanlının əvvəlki dövrlərində də dövlətin idarəedilməsində və bir çox məsələlərdə xarici faktor yaxından iştirak etmişdir. Osmanlının Avropaya bütün parametrlərdə (elm, texnika, siyasət və s.) uduzduğu və torpaq itkilərlə rastlaşdığı bir vaxtda isə Tənzimatçılar Avropa siyasi düşüncəsini Osmanlıya gətirməyə çalışdılar. "Yeni Osmanlılar" cəmiyyətinin yaranması da məhz bu

zərurətdən doğurdu. "Vətən", "millət", "hüquq", azadlıq" sözləri Avropadan transfer olunaraq həm Tənzimatçıların, həm Yeni Osmanlıların (Gənc Türklərin) əsərlərində geniş şəkildə işlənirdi.

Milliyyətçiliyin yeni bir mərhələsi olaraq milli dildə bədii əsərlərin yazılması da əsas amillərdən biri hesab olunur. Türkçülüyn tarixini araşdıran Y.Akçuraya görə, milliyyət fikrini oluşturan "kültürəl olayların ən önəmlisi dildir". Görünür, elə buna görə də Y.Akçura türklərdən Əhməd Vefik Paşa, Mustafa Cəlaləddin Paşa və Şinasi Əfəndini ilk türkçülərdən hesab edir. Ə.Vefik Paşanın "Şəcərəyi-türki"ni ("Türklərin soykötüyü") Şərq türkcəsindən Osmanlı türkcəsinə çevirməsi və M.C.Paşanın "Əski və yeni türklər" (1869) kitabını yazması isə artıq dil faktorundan çıxaraq elmi, tarixi şəkildə araşdırmanın ilk nümunəsi kimi diqqəti çəkir. Z.Göyalpın yazdığına görə Ə.Vefik Paşanın elmi türkçülüydən (Darülfünunda tarix fəlsəfəsi müdərriisi olması) başqa, sənətdə də türkçülüüyü vardır; evinin bütün mebeli, özünün, hətta ailə üzvlərinin geyimləri bütünlüklə türk malından ibarət idi. Ə.Vefik Paşa hətta Molyerin komediyalarını türk dilinə çevirərkən şəxslərin adlarını da türkcələşdirmiş, türk gələnekələrinə uyğun təsvir edərək səhnədə oynatmışdır. Süleyman Paşa (1838-1892) da türklük və türkçülük anlayışlarının yayılmasında qızgın fəaliyyət göstərmiş. İslamdan əvvəlki türk tarixinə və təmiz türk dilinə maraq göstərən Süleyman Paşa onların məktəblərdə öyrədilməsi üçün bir sıra əsərlər yazmışdır. O, türklərin dilinin Osmanlı deyil, türk olduğunu müdafiə edənlərdən olmuşdur.

Həm Z.Göyalp, həm də Y.Akçura M.F.Axundzadəni də dilinə görə ilk türkçülərdən hesab edir. Y.Akçura M.F.Axundzadənin ana dilində altı komediya yazmasını nəzərdə tutaraq "Bu vəziyyətdə Axundzadə Mirzə Fətəli dildə fələn türkçülük etmiş olur. Fəqət Mirzənin milliyyətçiliyi ilə bağlı düşüncə və görüşlərinə dair mənim əlimdə ciddi məlumatlar yoxdur" (Y.Akçura. Türkçülüyn tarixi. B., 2010, s.60). Y.Akçuradan fərqli olaraq bizim əlimizdə olan faktlar M.F.Axundzadənin birbaşa türkçülüynü təsdiq etmir. Çünki bu dövrdə hələ Azərbaycanda ümmətçilikdən millətçiliyə keçid prosesi baş verməmişdi. Doğrudur, M.F.Axundzadə bəzi məktublarında "xalqım" sözünü işlətməmişdir, ancaq bu söz altında türk və türklüyü nəzərdə tutmamışdır. "İslam milləti" ifadəsi altında isə İranda yaşayan xalqları nəzərdə tutmuşdu.

Türkçülüyn siyasi çalarlarının formalaşması, hərəkata, cərəyana və üç təməl prinsipdən birinə çevrilməsi üçün onun yeni bir mərhələyə keçməsi lazım gəlirdi. Türkçülük bir siyasi düşüncə olaraq Türkiyədə XIX yüzilin 70-ci illərində yeni bir mərhələyə qədəm qoyur. Artıq "osmanlı" sözü yerinə "türki", "lisani türki" sözləri sıx-sıx işlənməkdəydi. Şübhəsiz, bu dövrdə türklüyün, türkçülüyn bir fikir sistemi halında işlənilməsi və yerinin müəyyənləşməsində Əli Süavinin böyük payı vardır. Dövrün bir çox aydınlarının türk, türkcə, türklük ilə bağlı çalışmaları və fikirləri olsa da, bu fikri sistemli şəkildə irəli sürən və müdafiə edən Ə.Süavi olur. O, "...əksərən islami bir zehniyyətlə təbdil və tərcümə əsərləri yazmış, bəzən şüurlu bir Osmanlı vətənpərvəri kimi düşünmüş, bəzən də türkçü və bir türkoloji araşdırıcısı kimi düşünmüş və çalışmışdır" (Banarlı N.S. Resimli türk edbiyyatı II. İ., 1989). Nədənə Ə.Süavini son illərə qədər araşdıranlar onun islamçılığını daha çox qabartmış, türkçülüynü ikinci planda qeyd etmişlər. Halbuki, o, bütün sahələrdə radikal və yenilikçi kimi çıxış etmişdir. O, islamı yaxşı bildiyi kimi, Qərb mənbələrini də onun qədər bilir və bu dəyərlərə sahib çıxırdı. 1870-ci illərdə xilafətin dində yeri olmadığı, Peyğəmbərin belə şəklinin çəkile biləcəyi fikirlərini irəli sürmüş, kitabına şəkil qoyduğu üçün toplum tərəfindən "zındıq" adlandırılmışdır. O, türkçülüüyü Osmanlılaşmaq ideologiyasının ən qızgın vaxtında ortaya atmağa müvəffəq olmuşdur. Osmanlılaşmaq isə XIX yüzilin 20-ci illərində ortaya

atılmış Panislamizmə qarşı Osmanlıda tədricən formalaşan ideologiyalardan idi. Osmanlılaşmaq tərəfdarları bununla Osmanlıda yaşayan bütün xalqların (türklər, yunanlar, yəhudilər, ərəblər, ermənilər, xorvatlar, serblər, ruminlar, macarlar və b.) "Osmanlı milləti" adı altında birləşdirməyə hesablanmışdı. Osmanlı imperiyasının dağılmamasına yönəlmiş bu yeni məfkurə bir çoxlarını heç cür razı salmırdı. Ona görə də Ə.Süavinin türkcülük fikri çox böyük təpki ilə qarşılanır. Türkcülüyn Osmanlılaşmağa qarşı qoyulması Süavinin saray tərəfindən təqib olunmasına nədən olur. 1878-ci il mayın 20-də II Əbdülhəmidə qarşı V Muradı yenidən taxta çıxarmaq məsədilə Çırağan sarayına basqın zamanı öldürülür.

Türkologiyanın Avropada formalaşmağa başladığı bir vaxtda Qərb qarşısındakı aşağılıq duyğusundan xilas olaraq bu mənbələri öyrənmiş və türklüyün tarixi, bugünü, türk irqi və türk dilinin üstünlüyü ilə bağlı məqalələr yazmış, araşdırmalar aparmışdır. Yaradıcılığı hələ tam tədqiq olunmamış fikir adamının "Xivə tarixi" və "Lisani xətti-türki", "Türk" əsərləri Türkiyə tədqiqatçıları tərəfindən son zamanlar araşdırılmışdır. Bu əsərlərdən də görünür ki, Ə.Süavinin Avropadakı türkcülük cərəyanından nəinki xəbəri olmuş, özü də türkcülüyn elmi və ideoloji şəkildə yaymağa çalışmışdır: "Fəqət əsl önəmli olan nöqtə onun bir türkoloq olması deyil, Osmanlılıq şüuru yerinə Türklük şüurunu oyandırmaq istəməsidir" (Ülken H.Z. Türkiyədə çağdaş düşüncə tarixi. İ., 2005, s.80).

Yeni Osmanlılar Cəmiyyətinin üzvü, qəzetçi, fikir və siyasi mücadilə adamı Ə.Süavi türklərin qədim tarixə malik olduğunu, onların çox geniş bir coğrafiyaya yayılaraq dünya mədəniyyətinin inkişafında müəyyən rol oynadığını, türklərin və tatarların eyni kökdən olduğunu irəli sürməklə qalmamış, türxi və bugünüə aid araşdırmalar aparmışdır. O, türkcənin digər dillərdən üstün olduğu fikrindədir və bu düşüncədə olan Qərb elm adamlarını da dəstəkləyir: "Türkcə lisan pək mənədir, pək dadlı, ədası pək ahəngli və təhsili təkellümü pek kolaydır" ("Lisani Hatti-türki"). Eyni zamanda türkcənin fonetik, morfoloji və etimoloji və sintaksis özəlliklərini fars və ərəb dili ilə qarşılaşdırır. Ə.Süavi "Türk" adlı məqaləsində Türk irqinin tarix səhnəsində İskitlər, Hunlar, Tukyular, Xəzərlər, Uyğurlular və Osmanlılar adıyla çox önəmli rol oynadığını önə sürən Ə.Süavi Türk irqini əskəri, mədəni və siyasi rolları baxımından bütün irqlərdən üstün tutmuş və qədim olduğunu göstərmişdir: "Əli Süavinin elmi yazılarında Türklükdən, tarix və coğrafiya sahəsi olaraq da Osmanlıdan kənarda yaşayan türklərdən bəhs edilməsi onun Türkcülük hərəkətinin başlanğıcına oturdulmasına gərəkcə oluşdurur (Okay O. Batlaşma dövrü Türk edebiyatı. İ., 2005, s. 45).

Ümumiyyətlə, Ə.Süavinin türklər, türklüklə bağlı bu fikirlərini Türkcülük hərəkətinin ilk başlanğıcı hesab etmək olar. M.F.Köprülüzadə, O.Akay, Banarlı, Sevgi Özgən və başqalarının tədqiqatlarında da Ə.Süavi türklük şüurunu oyandıran, onu nəzəri və tarixi cəhətdən işləyən milliyyətçi zehniyyətli bir fikir adamı kimi göstərilir. Bununla belə, türkcülük onun əsərlərinin mahiyyətindən irəli gəlirdi, "ittihadi-islam" sözünü işlətməsinə rəğmən, hələ türkcülük, türkləşmək terminlərini işlətmirdi. Türkiyə tədqiqatçısı Şerif Mardinə görə "Süavinin "türk" kəlməsini sıx kullanması və Orta Asiya məsələsinə önəm verməsi nədəniylə ilk "Türkcü" olaraq vermək yanlışdır" (Mardin Ş. Yeni Osmanlı düşüncəsinin doğuşu. İ., 1996, s. 410). Lakin əsas məsələ heç də onun "ilk türkcü" olmasında deyil, türk adının tarixi, bugünü, gələcəyilə bağlı fikirlərinin elmi, siyasi mahiyyətli olmasındadır.

Ə.Süavidən Ə.Hüseynzadəyə qədər olan dövrdə türk və türklüklə bağlı siyasi düşüncəyə malik olanlar içərisində C.Əfqani, H.Zərdabi və onun "Əkinçi" İ.Qaspiralı və onun "Tərcüman" qəzetləri, eləcə də Y.Akçura öndə gəlir.

C.Əfqaninin türklük, türkçülükə bağlı əsərləri olmasa da, onun ümumən fikirləri, dünyada gedən ictimai-siyasi proseslərlə bağlı düşüncələri türkçülük dünyagörüşünün formalaşmasına öz təsirini göstərirdi. Y.Akçuranın C.Əfqanini türkçü hesab etməsinin əsasında da məhz bu amillər dayanır. "Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti" adlı məqaləsində həyatda insanlar arasındakı birliyin formalarını və mahiyyətini araşdıraraq belə bir qənaətdə gəlir ki: "Millətdən kənarda səadət yoxdur, dilsiz də millət ola bilməz. ...Heç şübhə yoxdur ki, dil birliyi, yəni milli birlik dini birlikdən daha möhkəm və sabitdir" (Ş.Qurbanov. C.Əfqani və türk dünyası. B., 1997, s. 186-187). Özünü türk hesab edən C.Əfqaninin həyatının bir hissəsinin İstanbulda keçməsi və sonrakı mərhələdə türkçülərin dünyagörüşündə böyük dəyişiklik etməsi də bunu deməyə əsas verir. Bədii düşüncədə və elmi fikirdə Məmməd Əmin Yurdaqlı, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Cavad, C.Cabbarlı, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə yaradıcılığının C.Əfqani fikirlərindən qidalandığını nəzərə almış olsaq, türkçülüynin inkişafında onun rolu aydın olar.

Mahiyyət etibarilə millətçi olan İ.Qasıralı da yazılarında Rusiya müsəlmanlarının keçmişi və bugünü ilə bağlı problemlər qaldırır, Krım tatarlarını "türk-tatar" adlandıraraq çox yerdə türklərin problemlərini ümumiləşdirməyə çalışırdı. "Dildə, fikirdə, işdə birlik!" formulunun əsasında da məhz türklərin birliyi ideyası dayanırdı. Y.Akçuranın yazdığı kimi: "Tərcüman"a görə Kazan tatarı, Orta Asiya sartları, turançılar filan yoxdur; bir dinə inanan, bir dildə danışan türklər vardır", - deyir və onu "Bütün türkçülük axımının mərkəzi siması saymanın doğru olduğuna" inanır (Y.Akçura. Türkçülüynin tarixi. B., 2010, s. 104). Bununla belə, üç təməl prinsipin formalaşmasında Y.Akçuranın özünün də rolunu xüsusi göstərmək lazımdır. Sonralar "Türk ocağı"nın qurucularından olan Y.Akçura ilk dəfə olaraq əsərlərində triadanın iki prinsipini (əslində üç prinsip, lakin Osmanlıçılıq sonralar təməl prinsipə çevrilmir!) məfkurə şəklində irəli sürmüşdür. O, türkçülük savaşına gec qatılma da (XX yüzilin başlanğıcında) tez bir zamanda onun ətrafında ictimai məfkurə yaratmağa cəhd etmiş və buna nail olmuşdur. Varlı ailədən olması və İ.Qasıralının qohumu olması onu məfkurə savaşına qatılmağa imkan vermişdir. Onun araşdırmaları bütünlüklə, demək olar ki, türk tarixi və türkçülük məfkurəsinə, Osmanlı tarixinə və çağdaş Avropada baş verən hadisələrin siyasi, iqtisadi və sosial problemlərinə həsr olunub. Onun 1904-cü ildə Misirdə Əbdülhəmid istibdadına qarşı çarpışan "Türk" qəzetinin 23, 24-cü saylarında dərc olunan 32 səhifəlik "Üç tərzə siyasət" əsərində ilk dəfə olaraq türklərin yüzilliyin başlanğıcında siyasətinin üç prinsipi müəyyən edilir. Y.Akçura yeni siyasətdə irəli sürdüyü üç prinsipi bundan ibarət idi: a) Osmanlı milləti meydana gətirmək; b) İslamçılığa dayanan bir dövlət yapısı qurmaq; c) irqə dayalı türk siyasi məfkurəsi formalaşdırmaq. Özü də Y.Akçuranın əsərində sələflərində olduğu kimi, bu fikirlər mahiyyətdən doğmurdu, Osmanlıçılıq, İslamçılıq, Türkçülük terminləri birbaşa işlədilməklə yanaşı, onun siyasi mahiyyəti də araşdırılırdı. Ona qədər isə türk, türk birliyi, islam birliyi kimi ifadələr işlənmişdisə türkçülük sözü işlədilməmişdi. Osmanlılıq dedikdə - yeni məzmununda bir Osmanlı milləti, dünyadakı müsəlmanların İslam birliyinə və Türklərin siyasi birliyinə nail olmağı düşünürdü. "Üç tərzə siyasət" in girişində yazır: "Hesab edirəm ki, Osmanlı ölkələrində Qərbdən feyz alaraq, qüvvət qazanmaq və tərəqqi arzuları uyanalı, bəlli başlı üç siyasi yol təsəvvür və təqib (ebauhcer) edildi: Birincisi, Osmanlı hökumətinə tabe müxtəlif millətləri təmsil edərək və birləşdirərək bir **Osmanlı milləti** vücuda gətirmək. İkincisi, xilafət haqqının Osmanlı dövləti hökmdarlarında olmasından faydalanaraq, **bütün islamı sözü gedən hökumətin idarəsində siyasətən birləşdirmək** (Frenklərin "Panislamizmə" dedikləri). Üçüncüsü, irqə dayanan **siyasi bir türk milləti (seçmələr Y.Akçuranındır-B.Ə.)** təşkil etmək.

Bu yollardan ilk ikisinin bir zamanların Osmanlı dövləti ümumi siyasətinə mühüm təsiri oldu. Sonrakı isə ancaq bəzi mühərrirlərin yazılarında görüldü" (Y.Akçura. Üç tərz siyasət. A., 1976, s.19). Y.Akçuranın bir formul şəklində irəli sürdüyü bu prinsiplər ona qədər müxtəlif şəkildə işlənsə də, bir yerdə işlənməmişdi. Lakin Y.Akçuranın bu formulu çağdaşları tərəfindən etirazla qarşılanır; Əli Kamal "Cavabımız", Əhməd Fərid "Bir məktub" məqalələrilə həmin qəzetdə çıxış edirlər. Daha maraqlısı burasındadır ki, formulun şəriksiz müəllifi hesab edilən Ə.Hüseynzadə elə həmin qəzetin 1904-cü il 56-cı sayında "Məktubi məxsusi" məqaləsilə çıxış edir. O.Bayramlının yazdığına görə, məqalə Y.Akçuraoglunun "Üç tərz siyasət" adlı məqaləsində "osmanlılaşmaq, islamlaşmaq, türkləşmək" (əsərdə osmanlıçılıq, islamçılıq, türkcülük" kimi getmişdir - B.Ə.) sualları ilə açdığı müzakirəyə cavab olaraq yazılmışdır. Ə.Hüseynzadə bu məqalədə islamçılıq və türkcülük görüşlərindən bəhs edərək, özünün nəinki türkcülük, hətta turançılıq məfkurəsinin tərəfdarı olduğunu bildirmişdir" (Ə.Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c., B., 2008, s. 145). Məqalədə Y.Akçuranın "Üç tərz siyasət" əsərinin adı çəkilsə də, bir neçə cümlə redaksiya tərəfindən çıxarıldığından müəllifin bu əsərə münasibətini aydın etmək olmur. Ancaq məqalənin başlığındakı "Möhtərəm qəzetənizin bilmiorum hanki nüsxələrinin bir-iki bəndində türklüyün nədən ibarət olduğuna tamamilə vüqf göstərilməmiş və tatarlara, əlaxsus türklüyün madari-iftixarı bulunan Çingizlər, Teymurlar kibi hər bə dahlilərinə həqarətamiz bəzi sözlər işlədilmişdir" fikrindən aydın olur ki, məqalədə siyasətin üç tərzindən bəhs edilmir. Məqalənin sonunda isə M.F.Axundzadə, Ə.Nəvai və Vamberidən bəhs edir və "Sizlərsiniz ey qövmi macar bizlərə ixvan" misrası ilə başlayan şeiri verilir. Bir il sonra "Həyat" qəzetini türkcə cəridə adlandıraraq onun cəmiyyət və millət üçün əhəmiyyətindən danışır. Həmin il qəzetin 67-ci sayında "Türk dilini öyrənməyin rəvaidi" məqaləsini dərc etdirir. Məqalədə "Zi Qrezend"- "dhe-Qresent", yaxud "Əl-hilal" qəzetinin 30 avqust tarixli məqaləsinə münasibət bildirilir.

Ümumiyyətlə, Ə.Hüseynzadənin üç təməl prinsipdən türkcülüklə bağlı araşdırmaları sistemli və ardıcıl xarakter daşıyır. Ə.Süavidən sonra Y.Akçura ilə birlikdə Ə.Hüseynzadənin də məqalələri və fikirləri türkcülüyn formalaşmasında önəmli rol oynayır. "Həyat" qəzetinin 4-cü sayından başlayaraq yazdığı və hissə-hissə çap etdirdiyi "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" əsəri türkcülük görüşlərini ifadə edən ən mükəmməl əsərdir. Məqalənin başlanğıcında müəllif yazır: "Qəzetəmizin türkcə bir cəridəyi-islamiyyə olduğu hər nüsxənin başında zikr olunuyor: "Türkcə" və "islamiyyə" ibarələri hər nə qədər surəti zahirdə qayət aydın və aşkar sözlərə bənzəyirlərsə də, həqiqət halda öylə degildir" ("Həyat", 1905, N4). "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" əsərində Ə.Hüseynzadə türk sözünün mənşəyindən tutmuş bu dildə danışan xalqların tarixi keçmişi və bugünü ilə bağlı elmi, nəzəri, ideoloji fikirlər irəli sürür. Müəllif indiyədək türklər haqqında (moğol, tatar, türk, turok, tu-ku-ye və s.) olan elmi-nəzəri fikirlərə və son vaxtlarda bəzi qəzetlərdə gedən yanlış məlumatlara münasibətini bildirir, Vamberiyə, Şəmsəddin Sami bəyə, Nəcib Asim bəyə istinadlar edir. Ə.Hüseynzadə "türklərin səhvət tatar deyilən qismi"-azərilər haqqında da fikir yürüdərək bildirir ki, onların "dil və tarix cəhətindən moğollara bənzəyiş və münasibətləri" çox azdır, yox kimidir, dilləri" nisbətən qaba olmaqla bərabər Azərbaycan türki, osmanlı, hətta cığatay şivələrindən ziyadə türkcədir". Türk kimliyini Azərbaycanda ilk dəfə elmi nəzəri şəkildə ortaya atan Ə.Hüseynzadə istər "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" əsərində, istərsə də ayrı-ayrı məqalələrində türkcülük, türkləşmək ifadələrini işlətmir.

Türkçülük ideyasının yayılmasında türk arenasında Ə.Hüseynzadədən sonra M.Ə.Yurdaqul və Z.Göyalp ortaya çıxır. M.Ə.Yurdaqulun şeirlərində bədii, Z.Göyalpın şeirlərində və publisistikasında türkçülük ideyası elmi şəkildə geniş yayılır. Hər ikisinin XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi, elmi mühitinə çox böyük təsiri olur. Z.Göyalp eyni zamanda şeirlərində Turançılıq ideyasının da ən çox yayanlarıdır. Onun məqalələrini "Türk yurdu" dərgisində dərc etdirməsi, "İttihad və tərəqqi" partiyasına məxsus lisey yaradaraq orada sosiologiyadan dərs deməsi onda türkçülük düşüncəsini tam olaraq formaladırmışdır. Ona qədər ideya şəklində və elmi-tarixi cəhətdən ortaya atılmış türk, türklük Z.Göyalp və M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığında məfkurə halına salınmışdır. Belə demək mümkünsə, türkçülük 1908-ci ilə-Osmanlı inqilabına qədər elmi-tarixi, ondan sonra isə məfkurə, ideologiya şəklində yeni mərhələsini yaşayır. Y.Akçuranın "türkçülüynün təşkilatlanma dövrü" adlandırdığı bu mərhələdə Osmanlıçılıq ideologiyası nüfuzdan düşərək geri çəkilir və əvəzində türkçülük irəli çıxır. Bu mərhələ yalnız Z.Göyalp və M.Ə.Rəsulzadə ilə məhdudlaşmır, İ.Qasıralı, Ə.Ağaoğlu, S.Hüseyn, füyuzatçıların sonrakı yaradıcılığı, M.Hadi, Y.Akçura, A.Şaiq və başqaları tərəfindən genişlənir. Yaranan "Türk dərneyi", "Türk bilgi dərneyi", "Türk yurdu", "Türk ocağı", "Gənc qələmlər" və s. dərnek və dərgiləri türkçülüynün bir ideologiya, proqram şəklinə salınmasında və yayılmasında böyük rol oynayır. Bu dövrdən başlayaraq bu təməl prinsiplərin hər biri ilə bağlı geniş müzakirələr gedir və bu məfkurənin başına Z.Göyalp keçir və bütün həyatını bu məfkurənin nəzəri və praktik (gerçəkləşməsi) məsələlərinə həsr edir. Türkçülüynün "İttihad və tərəqqi" partiyasının proqramında (1912) yer alması ilə təməl prinsip siyasət arenaya daxil olur. Z.Göyalp yaradıcılığında paralel olaraq Turançılıq ideyası da başlıca yer tutur, lakin zaman keçdikcə siyasi düşüncəsində dəyişiklik edərək yeni bir sistem irəli sürür. Onun "Türk yurdu" dərgisində 1913-cü ildən dərc etdirdiyi məqalələr "türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq" adlanırdı. 1918-ci ildə isə həmin adda kitab nəşr etdirir. Maraqlıdır ki, bu kitab (və ideoloji sistemi!) Y.Akçuranın "Üç tərəzi siyasət" əsərindən sonra çox doğru olaraq "türkçülüynün nəzəri təməlinə qoyulan ikinci daş" (R.Muhammetdin. Türkçülüynün doğuşu və inkişafı. İ., 1998, s. 91) kimi dəyərləndirilir.

M.Ə.Rəsulzadə də 1913-cü ildən başlayaraq müxtəlif məqalələrində millət və milliyət anlayışlarının elmi izahını verməyə çalışmış, millət üçün dil, din, məfkurə birliyinin vacibliyini irəli sürmüş, azərbaycanlılardan bir millət olaraq bəhs etmişdir. Türkiyədə türkçülərin əhatəsində olan M.Ə.Rəsulzadə C.Əfqaninin "Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti" məqaləsini tərcümə edib "Türk yurdu" dərgisində çap etdirmişdir. O, Türkiyəçiliyi, Turançılığı deyil, məhz türkçülüynü müdafiə edirdi. 1915-ci ilə qədər onun dünyagörüşündə çoxdandır müzakirə obyektı olan formül artıq formalaşmalı idi ki, "Açıq söz" qəzetinin ilk sayında XX yüzili "milliyət" əsri adlandıraraq "Tutacağımız yol" adlı baş məqaləsində xalqı "üç əsasə sarılmağa" çağırırdı: "Demək ki, sağlam, mətin və oyanıq məfkurəli bir milliyət vücuduna çalışmaq istərsək ki, zaman bunu iqtizadədiyor-mütləqə üç əsasə sarılmalıyız:

Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək"
(Seçmə M.Ə.Rəsulzadəninindir - B.Ə.) ("Açıq söz", 1915, N1).

(ardı var)

Bədirxan ƏHMƏDLİ



♦ P o e z i y a



Nisə BƏYİM

* * *

Bu səhər sulardan əvvəl,
küləklərdən tez oyandım...
çıxdım taleyin yoluna,
üzü günəşə dayandım...

Dedim, tez oyan yuxudan,
Bu dünyanı vaxta ötür,
Çıxıb qüruba gedəndə,
Özünlə məni də götür...

Yığaq zərli şəfəqləri,
çəkib zülmətə aparaq....
bu dünyanı mənsiz qoyub,
sonra qiyamət qoparaq....

* * *

Biz ayrı dünyanın adamlarıyıq,
Nağıldan düşmüşük bu yer üzünə...
Bizim sevgimizin bir adı yoxdu,
Yuxutək dolmuşuq ömrün gözünə...

Bizim ömrümüzün bir adı yoxdu,
Torpağıq, küləyik, səsik, işığıq...
Kiminsə gözündə müdrik bir qoca,
Kiminsə ağlında hələ uşağıq....

Bizə dəxli yoxdur olub - bitənin...
Vaxtın əqrəbləri bizi kəsəmmir...
Suyun altındayıq, göyün üstündə,
Bizim yanımdan rüzgar əsəmmir...

Fərqlidir duyğumuz, ölçülərimiz,
Bizi başqaları görüb tanımır...
Gözə görünmürük, yadda qalmırıq,
Yolların get-gəli bizi sınıdır...

Ən gözəl sözlərdir görüş yerimiz,
Ruhumuz taleyin yel atlarında...
Sonsuz dəryalarda yelkən açırıq,
Uçuruq xəyalın qanadlarında...

* * *

Qovur əqrəbləri zaman,
Rüzgar keçir aramızdan...
Cərgəmizdə dayananlar
Bir-bir köçür sıramızdan...

Ayrılıqlar mövsüm kimi
Bizi vədəsiz haqlayır....
Könlümüzdən qopan ahlar
Ruhumuzu qucaqlayır...

Bulud çökür gözümüzə,
Get-gedə içdən soluruq...
Özümüzdən uzaqlaşıb,
Ölümə yaxın oluruq....

* * *

Dünyanın qeylü-qalı
Başımdan əskik olmur,
Boşaldıram - boşalmır,
Yığıram - yeri dolmur...

Dərdlərin sırasından
Keçən boş günüm yoxdu,
Bu dünyanın əlindən
Bircə xoş günüm yoxdu...

Əlim-ayağım belə
şişib üzümə durur...
yaşımın keçdiyini
ömür üzümə vurur...

Vaxt məndən öndə gedir,
qaçıb tuta bilmirəm,
verdiyi acıları
heç cür uda bilmirəm...

Get-gedə bu dünyanın
Halından iyrənirəm...
Beləcə, yavaş-yavaş
Yoxluğa öyrənirəm...

* * *

Ürəyim ovunmaq istəyir bir az,
Təsəlli istəyir döyüntüsündən...
Elə çırpınır ki, çatlayır sinəm,
Tutur qulağını döyüş səsinə...

Hər gün yad ağrılar döyür ömrümü,
Hər gecə üstümə qəm seli gəlir...
Qəlbimin doğduğu bütün sevgilər,
Geriyə qayıdıb özünü dəlir...

Dağıdır içimi dərdin mərmisi,
Diri xatirələr qana boyanır...
Çıxarıb atdıqca kökünü dibdən,
Yerində təzədən min dərd oyanır...

Yorğunam bu gərgin mücadilədən,
Susdura bilmirəm qəlbim səsini..
Rüzgar ha tərəfə əsirsə-əssin,
Gəlib məndə tapır dərdin izini...

Ürəyim dincəlmək istəyir bir az,
Bir az məndən umur, bir az özündən...
O, çoxdan ağrıdan köçüb gedərdi,
Keçəmmir dünyadan bir dərd üzündən...

* * *

Macəra axtarır veyil küləklər,
Tökür kal tutları ağacdən yerə...
Gözünün yaşına baxmır günəşin,
Selləmə yağdırır göy birdən-birə...

Yaz da boğazında tıxanıb qalıb,
Yol tapmır keçməyə vaxt körpüsündən...
Bir işıq görməkçün baxtın üzündə,
Ümid də göz umur öz körpəsindən...

Vidalar sarmaşib ayrılıqlara,
Günlər bir-birindən ömür borc alıb...

Qışın da buz kimi sınıq ürəyi
Gəlib qarladığı yamacda qalıb...

Silsə də üstünü tələm-tələsik,
Gecədən getməyib dərman qoxusu...
Dönüb-dolansa da öz məhvərində,
Yaşamaq vəd edir yazın yuxusu...

* * *

Gecə ziyafəti başlayır...
bir bax...
yığılır bir yerə ağrı-acılar...
Ortada bir ömrün tör-töküntüsü,
Şığıyır üstünə ac yırtıcılar...

Hər gecə başlayır həyat savaşı,
Əl-əlin, göz-gözün qanına girir...
Sağ qalan duyğular şəhid anların
Yasını ağıtək gecəyə sərir...

Qisası olanlar biri-birindən
Vaxta acımadan intiqam alır...
Hər tamah salanın, əl uzadanın
Dışında gecənin acısı qalır...

* * *

Qul idin, qladiator!
Şərəfin
Cəsarətin,
Azadlıq eşqin,
Ölümün var idi...
Tarixlə döyüşüb azad oldun!
Şərəfin getdi,
Cəsarətin itdi,
Azadlığın bitdi,
Özünə qul oldun, qladiator!

* * *

Bizim dərdimizin bir adı yox ki,
Ad qoyub üstündə göz yaşı tökək...
Çəkə bilmiriksə, yerə quylayıb,
Yerində dərddən dərd qalası tikək...

Bizim dərdimizin başı bəlalı,
Daşsan daşınmır, öldürsən ölmür...
Üstündə elə bir sirr qıfılı var,
Qırıb tilsimini dərd ola bilmir...

Ayağı yer tutmur, sözü yerimir,
Ağrısı, harayı heç kəsə yetmir...
İçində başlanan dərd özəyinin
Artıb - uzandıqca qolları bitmir...

Daha dərd olmaqdan çıxıb gözləri,
Cörmür öz dərdinin kor taleyini...
Görmür başlanğıcı fələkdən gələn,
Zamanın qazdığı gor taleyini...

Bizim dərdimizin bir adı yox ki,
İstər Şuşa deyək, istər Xocalı...
Biz elə özümüz dərdin özüyük
Yazıb üstümüzdə - Şuşa, Xocalı!

* * *

Ömrün yağışları yağır rəngbərəng,
Rəngbərəng damlalar döyür gözümü...
Hər damcı bir güzgü, məni əks edir,
Axdıqca görürəm yağan özümü...

Yağdığım yerlərin tumu çırtlayır,
Təzə pöhrə verir vaxtın yaddaşı...
Ən dərin qatından süzülüb gəlir,
Qəlbin saxladığı gizli göz yaşı...

Yağır arzuların miras qoyduğu
Hələ doğulmayan ilah sevgilər..
Hələ niqabından çıxma bilməyən
Ay üzlü, nur üzlü ilah sevgilər...

Açılıb-yumulur göyün sirləri,
İçində mən varam, duyğularım var...
Taleyin əbədi möcüzəsitək
Hər damla yağışa bir ömür sığar...

Məndən mənə yağır, mənə çatası
Uğurlu, uğursuz, ağır yağışlar...
Bir ucu haqdadır, bir ucu baxtda,
Bir ömür boyunca yağır yağışlar...

* * *

Sən yox idin,
sənsizlik də yox idi,
Sənsizliyi sən gətirdin ömrümə...
Yoxluğun bir səltənətin sahibi,
möhürünü yazıb verdin əmrinə....

Getmək olmur ayrılığın dalınca,
Nə səmti var, nə zamanı, nə yolu...
Sarmaşıqtək uzandıqca dolaşır,
Boy-boy artır hicranının hər qolu...

Əl yelləyib göz yaşından qovduğum
Yaddaşımın sən boyda bir dərdi var...
Sənin üçün, mənim üçün -
hər şeyin
bir dünyalıq gedər-gəlməz fərqi var....

* * *

Dünyada hər kəsdən məhrəmdir mənə
Ağır dərdlərimi gizləyən gecə...
Çəkir sinəsinə ağrılarımı,
Sabahı mənimlə gözləyən gecə....

Qırpmır gözlərini izzirablara,
Şiltaq mürgülərin nazını çəkir...
Nə qədər qarğıyıb-yamanlasan da,
Yenə dizlərinin dibinə çökür...

Laylayla oxşayır göz yaşlarını,
Titrək duyğulardan ümid gətirir...
Ağlayıb boşalan qəlbın yükünü
Dinib-söyləmədən çəkib götürür...

Görüb-bildiyini vurmur üzünə,
Yüngül xəyallara büküb aparır...
Bəzən ürəyini hiss olunmadan
Ağır nisgillərdən alıb qoparır...

Qoruyur ay kimi, ulduzlar kimi,
Nağıla döndərir keçən ömrünü...
Həkk edir könlünün xatirəsinə,
Hər gecə dünyadan köçən ömrünü...

* * *

Xətrimi soran küləklər,
mən də bir rüzgar kimiyəm...
yelkən-yelkən xəyallarım,
dəryada azmış gəmiyəm...

Bir əlim ağ buludlarda,
bir əlim köz içindədir,
qəlbim dalğa-dalğa uçar,
ayağım buz içindədir...

Başım dərdin qapısında,
uyub quru yerdə yatır,
ruhum çöllü-biyabanda,
cismim girib gorda yatır...

Dağılıb külli-dünyaya
dəli- dolu duyğularım,
məni məndən əvvəl atıb
ram olmayan yuxularım...

Mən bir tənhalıq havası,
qəmdən düşən yaş kimi yəm...
gecələri yarıb çıxan,
ağrıyan bir daş kimi yəm...

* * *

Qudsal gəlmişdim dünyaya,
Batıb qanına bulaşdım...
Dərd yüklənmiş karvanına
Hamıdan tez mən ulaşdım...

Qarşıma bir bəla çıxdı,
Görünməmiş dərd donunda...
Ha açdım, ha bükmələdim,
Bala saldı lap sonunda...

Getmək istədim dünyadan,
Nə dedim, qulaq asmadı...
Nə qədər çalıb-döydümsə,
Vaxt qapısını açmadı...

* * *

Bu dünyanın gərdisinə
Baxtın gözündən baxıram...
Ölüsünə, dirisinə
Tərsin üzündən baxıram...

Yad gəlir sözü-söhbəti,
Başı-ayağı yad gəlir...
Yad gəlir, atam, yad gəlir,
Daşı-torpağı yad gəlir...

Dolaşıq düşən yolların
Ağrısı canımı sıxır...
Bu yolların hansı biri
kəsədən ölümə çıxır..?

* * *

Səndən küsmüşəm, ilahi,
Tez öldür, gəlim, barışaq...

Nə əlim var, nə ayağım,
Əriyim, küllə qarışaq....

Gəl, ayıraq əzabları
Gecələrin göz yaşından,
Təmizləyək ruhumuzu
Ağrıların yaddaşından...

Məni qaytar ilkinliyin
Doğulmamış zamanına...
Günah etməmiş dünyanın
İlahi, qudsal anına....

* * *

Ağlı olan durub baxar,
baş qoşmaz dəli dünyaya...
nə haqq deyər, nə də haqsız,
namərdlə dolu dünyaya...
Dost bağını açıb girməz,
atını yad elə sürməz,
öldürsən də, yaxa verməz,
sevgisi pullu dünyaya...
İçə zülmət, çölü qəflət,
dərdi zillət, qəmi möhnət....
nə əl qoyar, nə də minnət
kürəyi çullu dünyaya.....

* * *

Möhlət istəmirəm...
Rəbbim, ömürdən...
nə şöhrət, nə sərvət, nə də rəyasət....
əzəldən qanımda yoxdur vəzarət...
Mən külək kimiyəm -
azad, tutulmaz,
ruhum - məbədgahım,
eşqim - kainat,
nə ölçüm var mənim, nə qərargahım...

Sən mənim cismimi bəladan qoru,
Tənim əmanətdir dünyada mənə...
Bir əskik, bir qüsurlu olmasın, Rəbbim,
Qanımla, canımla dönəndə sənə...

Bu fani dünyanın çoxdur cəfası...
Yetmir ağrısını çəkməyə ahım...
Heç nə istəmirəm, heç nə ömürdən,
Sən mənə şəfa ol, yar ol, Allahım!!!



Vaqif BƏHMƏNLİ

Cabbar qalası

◆ Portret-povest



Cabbar Qaryagdioglu XIX və XX yüzillikdə yaşayıb-yaratmış dahi xanəndə, Azərbaycan milli musiqisinin inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmiş musiqişunas, folklorçu, 500-dən çox el havasını, təsnif, muğam örnəklərini möhkəm yaddaşında saxlayaraq sonrakı nəsillərə yadigar qoymuş virtuoz bir sənətkardır. O, milli vokal sənətinin, Azərbaycan oxuma üslubunun banisidir.

Təsnif

Çayları uzun saçlı,
bəndi, keçidi çətin-

bu torpaq elə güclü,
bu torpaq elə mətin...

Nədən dolaşaq, qərib
yollarında qürbətin?

Tanrı bizlərə verib
açarını cənnətin!

Qəzəbdən dönüb daşa
zaman-zaman qeyrəti...

Bu torpağa yaraşan
oğlu gerek millətin,
qızı gerek millətin!

Üç sim

“Yaxın Şərqi xalqlarının musiqi mədəniyyəti XIV əsrə doğru özünün yüksək səviyyəsinə çatmış və on iki sütunlu, altı bürclü “bina” (dəstgah) şəklində iftixarla ucalmış və onun zirvəsindən dünyanın dörd bir tərəfi Əndəlistandan Çinə, Orta Afrikadan Qafqaza qədər geniş bir mənzərə görünmüşdür”.

Üzeyir Hacıbəyli

“Cabbar Qaryağdıoğlu iki oktava yarım səs diapazonuna malik müğənnidir. Azərbaycan oxuma üslubunu birinci olaraq o yaratmışdır!” **Bülbül**
 “Oxumaq yalnız səsdən ibarətdir”. **Cabbar Qaryağdıoğlu**

Pərdə

Dünyada məqamı bilməyən bir kəs
 Pərdəli yolları düz gedə bilməz! **Nizami Gəncəvi**

Kökləmə

... O, saya səslərə rəng qatdı, sözün durna qatarına qanad verdi. Səsini başına alıb göy üzünə ucaldı, oradan harmoniyanın ən dərin qartlarına endi!

O, qocaman muğamatı cavan bağına basıb ona ana südü içizdirdi, ata toxtaqlığı verdi!

Muğamata bağlı Şərq xalqlarının, o sıradan Azərbaycan xalqının musiqi tarixində İsmayılzadə Cabbar Məşədi İsmayıl oğlu Qaryağdının göstərdiyi dahiyənə hünərin əvəzini, həqiqi qiymətini vermək və eyni zamanda, bu şəriksiz haqqa görə ona rəhmət oxumaq üçün hansı sözlər dada yetə bilər?

Görünür, əsaslandırmaq lazım gələcək ki, Cabbar Qaryağdıoğlu Azərbaycan xalq musiqisinin damarından axan qandır, o qan bircə göz qırpmı, bircə nəfəs dərimi dövr etməsə, nələr baş verəcəyini kimsə bilməz! Cabbar əminin hünərini tərənnüm məqamında bürclər də acizdir! Çünki, o özü muğam kainatında görünən, dayanıqlı və sirli bir bürcdür!

Yeddi not

Platon, A.Berqson, Brasi, F.Dostoyevski, F.Nitsşe, R.Vaqner və H.Heynenin düşüncələrinə görə;

Musiqi əlaq qanunudur, o bütün dünyanı ilhama gətirir, qəlbə qanad verir, insan üçün zəruri olan kədər və şadlığı yaradır.

Musiqi ağlayanda onunla birlikdə nəinki bütün bəşəriyyət, hətta təbiət də ağlayır.

Musiqi qəlbin, eşqin və tanrının dilidir.

Dəblər dəyişir, əsl musiqi isə əbədi yaşayır.

Əgər musiqi ilahəsi səslərlə deyil, sözlərlə danışsaydı, hamı qulağını tutardı.

Dil gücsüz olduğu yerdə musiqi başlayır.

Ölüm həyatın son sözü olduğu kimi, musiqi də sənətin son sözüdür.

Dəramət. Dünyaya Cabbar gəlir.

Tarixin ədaləti, eyni zamanda təkrarlanmaq imkanı olsaydı, ona Dədə Qorqud ad qoymalıydı - on altı yaşının tamamında, hünər göstərdiyi gün...

Nə yazıq ki, tarixin naturası ədalət yox, vaxt, hərəkət və gerçəklikdən ibarətdir.

Yalan sözdür ki, tarix təkrar olunur.

Təkrarlanmaq təbiət hadisəsidir; Günəş çıxır, batır, fəsillər dəyişir və fəsillərin dəyişməsinə uyğun, təbiət dondan-dona düşür...

Tarix - cəmiyyətə məxsus hərəkətin yekunudur.

İnsan təkrarlanmırsa, deməli, tarix də təkrarlana bilməz.

Yəqin, elə bu səbəbdən ona Dədə Qorqud yox, cəddi, yəni dədəsi Məşədi İsmayıl ad qoydu...

* * *

Məşədi İsmayıl Şuşa şəhərinin məşhur Seyidlər məhləsinin tanınan sakiniydi. Sənəti boyaqçılıq idi. Ailəcanlı, təbii ki, nəsil-nəcabətdən gələn ənənələrə dərin və möhkəm bağlılıq nəzərə alınmaqla boyaqçı Məşədi İsmayılın özü-

nün müəyyən etdiyi, övladlarına da vermək istədiyi həyat tərz, davranış qaydaları vardı. O, balalarını dünyagörüşü, gərəkli, öz ehtiyaclarını yetərincə ödəmək iqtidarında olan şəxslər kimi böyütmək istəyirdi və demək olar ki, fələyin çərxi, Məşədi İsmayılın niyyətinə münasib tərzdə fırlanırdı.

O, mömin adam idi. Mənbələr Məşədi İsmayılı qatı dindar adlandırır. "Qatı dindar", "qatı mövhumatçı", "qatı düşmən", "qatı əksinqilabçı", "qatı millətçi" və bu qəbildən olan bir çox təyinlər ideoloji istilahlara olub, sovet dönmindən qalmadır.

Ötən yüzilliyin birinci yarısında, daha doğrusu, 1920-ci il aprel ayının 28-də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra (təsədüfə bax ki, Cabbar Qaryağdıoğlu aprelin 28-də dünyasını dəyişib) həmin sözlər müəyyən dövr tarixi-ideoloji sistemdən qopub qalan arxaik sözlər olmaqla yanaşı, konkret fərdlərə aid edilirdi. Yəni, o sözlər sadəcə, ümumi şəkildə "qatı düşmənləri" təyin etmirdi, bu adla damğalananları təyin edəndən sonra onların başına sığal çəkmirdilər, əksinə, fərdi qaydada "təyin olunanların" gözüne mil çəkirdilər, Sibirə basırdılar, güllələyir, təqib edir, alçaldıb nüfuzdan salırdılar. Təsəvvür edin, "qatı düşmən", "qatı dindar" Məşədi İsmayılın yaşadığı vaxtda, XIX əsrin ortalarında dindar olmayan bir kimsə var idimi? Hələ baxın, 30-40 minlik əhalisi olan o zamankı Şuşada 18 məscid, 6 kilsə var imiş. Bu o deməkdir ki, Şuşanın hər məhləsində bir Allah evi - məscid, yaxud kilsə ucalırmış...

Bu bir kəlmə söz üzərində dayanmaqda məqsəd ondan ibarətdir ki, XIX yüzillikdə, eləcə də bu tarixdən irəliki və sonrakı dövrlərdə müsəlman dünyası heç də "qatı" və "adi" dindarlara bölünməyib. Din, sadəcə, cəmiyyəti idarə edən başlıca qüvvə olub. Allaha və onun peyğəmbərinə inam, dini qaydalara sözsüz əməl etmək...əkin-biçinlə, yaradıb-qurmaqla, zəhmətlə-insan fəaliyyətinə aid nə varsa, onlarla bir yerdə həyatın özü idi. O ayrı məsələdir ki, miladın VIII yüzilliyindən başlayaraq müsəlman dünyasının mövcudluğuna, inkişafına, bir çox hallarda intibahına fəvqəladə töhfələr verən din, daha doğrusu, cəmiyyətin karlılığından və korluğundan bəhrələnmək istəyən "dindar vaizlər sürüsü" fanatizmə yol açmış, bulanıq suda balıq tutmuş, cəhaləti, nadanlılığı, savadsızlığı bir qara qul kimi cəmiyyətin qapısı ağzına keşikçi qoyub, bu durumdan yararlanmışlar!

Məşədi İsmayıl isə, öz inamının hökmü ilə Qarabağdan səfərə çıxaraq uzun, ağır yollardan keçmiş (uçaqda, "Mersedes"lə yox), gözəl Məşhədi, İmam Rzanın sərdabəsini ziyarət edərək, yenə də həmişə o əzablı (həqiqi müsəlman üçün xoş və rəvan) yollardan adlayıb Şuşaya dönmüşdü.

Mənbələrdə ailə üzvləri qismində atanın və onun dörd oğlunun adı çəkilir. Böyük oğul - Məhəmməd, sonra Məhərrəm, sonra Qafar, ortancılığı, sonbeşik olması bilinməyən Cabbar. Vəssalam...

Cabbar əmi haqqında yazılanların kəsad olmağından gileylənmək ən azı yersizdir. Xanəndənin həm sağlığında, həm də ölümündən sonra böyük sənət möcüzəsini dəyərləndirən sayısız-hesabsız yazılar işıq üzünə çıxıb. O informativ-təhlili nümunələrdə bir çox müəlliflər tam yəqinliklə təsdiqləyirlər ki, Cabbargilin evi şəhərin axar-baxarlı yeri olan "Cıdır düzü"nün böyründəymiş, Cabbar öz kiçik qardaşları və məhəllə uşaqları ilə Qaya başında, Qırxpilləkəndə və Ağziyastı kəndə tərəflərdə gəzər, oynar, dincələrmişlər...

Deməli, ailə böyük imiş, çünki, qardaşlardan söhbət gedir, görünür, tədqiqatçılar yalnız o adları qeyd edib arxivlərdən yazıya gətiriblər ki, onlar Cabbarın xanəndəlik yolunda müəyyən məqam tutmuşlar.

Dolaşıqlıqlar da var bir mənbədə Məşədi İsmayılın məhərrəmlik mərasimlərində şəbihgərdanlıq eləyən oğulları olaraq Məhəmməd və Qafar göstərilirsə, digər mənbədə yenə Məhəmməd və onun qardaşı deyərək Məhərrəm qeyd olunur.

...Cabbarı əhatə edən bütün qohumların bioqrafiyasını dəqiqləşdirmək bəlkə də önəmli deyil, üstəlik, belə təfəssilatı üzə çıxarmaq xeyli çətinidir. Çünki, son 150 il ərzində nəinki Şuşa sakinlərinə məxsus arxivlər, sənəd-sübutlar, hətta türk əhalinin özü bir neçə dəfə erməni cəlladları tərəfindən oda qalanıb. Hətta günün bu günündə yaşı 25-dən yuxarı olan bir çox şuşalı doğum şəhadətnaməsinin əslisi yox, surəti ilə yaşamaq məcburiyyətindədir. Bütün hallarda əsas olan budur ki, Cabbar Qaryağdıoğlunun özü ilə bərabər, onun digər qardaşlarının da irsən keçən, anadangəlmə səsi olmuşdur.

Muğamat tarixi kökü və inkişafı etibarlı ilə irsidir, nəqamlar binasıdır. Bu səbəbdən, süjetə uyğun olaraq, məqamı gələndə Məşədi İsmayıldan ətraflı bəhs ediləcək. Atanın və ailənin kimliyini bildiren ilk tanışlıq üçün bu, yetərlidir.

Hekayətsə davam edir...

* * *

Bu sətirlərin qələmə alındığı gündən 154 il öncə, 1861-ci ildə, o zamanlar, yaş kağızlarının təqribi yazıldığı nəzərə alınsa, Novruz bayramından 7 gün sonra, bəzi mənbələrdə mart ayının 31-də, Şuşa şəhərinin Seyidlər məhəlləsində onun - Cabbarın səsi ilk dəfə anasının qulağına gəldi!

Adəm və Həvvadan üzün bəri yer üzünün anaları bu işıqlı dünyaya övladla bərabər, səs də doğurlar! Əgər anadan olan uşaq işığa çıxarkən çığırır ağlamaq əvəzinə, səsinin içində boğub lal barmaqlarını havada oynadırsa, onu şapalaqlayıb ağladılar. Çünki ağrı və o ağrıdan yaranan ağlamaq səsi var olmaq, yaşamaq, həyat deməkdir...

Ol dəm ki, bu xakdanə düşdü,

Halını bilib, fəqanə düşdü.

Axır günün əvvəl eyləyib yad,

Axıtdı sirişkü qıldı fəryad.

Məhəmməd Füzuli

Cabbar sözü (ərəbcə) qüdrətli və yaxud qüdrətli hökmdar anlamı verir.

O isə dahi oldu!

Dahi doğuldu yox, məhz dahi oldu! Vergi - insan varlığının ruhi və fiziki əlaməti olaraq əlahiddə fərqlilik, əlbəttə, inkarolunmazdır. Məsələn, qənirsiz gözəlliyi necə danmaq olar? Yaxud çirkinin gözəl adlandırmaq mümkündürmü? Təbii mühit, irsiyyət tanrı qüdrətinə malikdir-güclü səs, iti zəhin, fiziki güc, boy-buxun, simanın rəng çaları, davranış ədaləti... bir sıra hallarda insanla əkiz doğulur. Amma qabiliyyətin inkişafı sonrakı mərhələdə təbiətdən və onun tərkib hissəsi olan irsiyyətdən asılılığını itirir. Əvəzində, tərbiyə mühiti, ustad müdaxiləsi və məqsədli şüur (davranış) önə çıxır.

Sivilizasiyanın yüksələn, enən və yenə yüksələn dövrlərində vunderkindlərin iştirak payını göstərən xətt xəyali şkaladakı qırmızı rəngli ölçmə nişanının nə aşağı, nə də yuxarı hissəsində mövcuddur.

Vunderkind - görk üçündür! Onlar istisnadır! Dünyanın siyasi, intellektual və mədəniyyət tarixindən yüzlərlə ad çəkmək mümkündür; onlar ilkin yaradıcı başlanğıca, Qabriel Qarsia Lorka demiş, "dueda"ya - yəni dağıdıcı yox, yaradıcı zəlzələyə əsaslanaraq davamlı, arasıkəsilməz, hardasa əzəblı, hardasa bəxtiyarlıq hissləri yaradan çalışmalar sayəsində dünyanın simasını dəyişən həll cavabları almışlar.

Cabbar doğulanda, onun vücudu ilə birgə səsi, qışqırtısı da dünyaya, ilk dəfə anasının qulağına gələndə türk dilində Avropa sözlərini zərrəbinlə axtarmaq gerek idi. Yəqin ki, vunderkind sözünü nəinki Şuşada, külli-Qarabağda, o taylı-bu taylı Azərbaycanda eşidən olmamışdı. Bəlkə, Cabbar vunderkind imiş? İndi bunu kim müəyyən eləyə bilər? Bilinən budur; o, sadə, imanlı bir ailədə doğuldu, bütün ehtimallar ora gəlib çıxır ki, Cabbarı şapalaqlayıb ağlatmayıblar, o, özü ağlayıb!

Ağlamağından bilinib ki, nəfəsi var. Nəfəsindən bilinib ki, səsi var. Deyildi ki, kimi, adını Cabbar qoyublar. Cabbar Qaryağdıoğlu elə bir mədəniyyət hadisəsidir ki, onun doğulmağını ən azı, iki dəfə car çəkməyə dəyər. Bu səbəbdən təkrar xatırlatmanı üzrlü sayın...

Və o dahi oldu!

Qısa da sürsə, bütöv bir ömürdə həmişə ağzından süd iyi gələn, Rusiyanın sevən ürəyi, nadir hallarda başı ayıq olan (bununla belə ən isti, bənzərsiz dünya şairi) Sergey Yesenin 1924-ci ildə 64 yaşlı Cabbar əmini dinləyərkən onu Şərq musiqisinin peyğəmbəri adlandırdı. Dahiliyin peyğəmbərliyə transformasiyası bütün yer üzündə sonuncu dəfə 1400 il öncə baş verib...

Cabbar - qüdrətli, yaxud qüdrətli hökmdar deməkdir!

Sənətdə dahi sözünün yozumu "qüdrətli", yaxud "qüdrətli hökmdar" sözlərinin anlamından müqayisə edilməyəcək dərəcədə yuxarıdır. Ən azı, pəs və zil səslər arasındakı məsafə qədər.

Bu əsərin məqsədi gerçək və güman edilən dəlillərə söykənərək Cabbar dahiliyini öncə öz xalqına, heç olmasa bir qədər də tarixən novatorluğa arasıkəsilməz maraq göstərən dünya insanına xatırlatmaqdan ibarətdir.

Yazının gedişatında, hərçənd, "Tarixi-Nadir"ə də baş vurmaq məqamı gələcək, bununla belə, səsin sözdən irəli olduğunu etiraf etmək üçün nəinki "Tarixi-Nadir"-i, yer üzünün mükəmməl tarixçisi Herodotu da oxumağa gerek yoxdur. Çünki aləm bilir ki, söz səsin ahəngdar düzlüyündən yaranır. Amma, nə etməli, səs sözdən irəli olsa da, sözün arxivi səsin arxivindən daha etibarlı və uzun ömürlüdür.

Baxın, Qobustan qayalarında ibtidai rəssamın cızdığı öküz, keçi, gəmi, günəş, rəqs edən insan rəsmlərinə hələ də toxunmaq, onları görmək, oxumaq olur. Gilqamış, Avesta, qədim şumer, hind, çin, yunan, roma mətnlərinin heç olmasa qırıntıları əl altındadır. Tövrət, Zəbur, İncil, Qurani-Kərim, Kitabı-Dədə Qorqud, Atalar sözü, Bayatı... kəlmələri hələ də qalır. Miladdan öncəki söz yaradıcılıqlarının yalnız adlarının siyahısı tutulsa, bir neçə cildlik qalın kitablar alınar.

Bəs, yaxşı, ən qədim tarixə malik səs yazısının neçə yaşı var?

Azərbaycanda bu, Cabbar Qaryağdıoğlundan o tərəfə, demək olar ki, keçmir. Onun oxumalarını dinləyərək yalnız güman etmək olar ki, Cabbar Qaryağdıoğlu möhtəşəm türk musiqi sarayının indiki vaxta salamat qalan yeganə tağbəndidir. Tağbənd Şərq varlığının ardıcılıq atributudur. Yəni saray, bina tağbəndlərin bir-birinə qovuşmağı və davam etməsi ilə qalxıb dikəlir, mövcud olur. Bu o deməkdir ki, dövrü-qədimdən Cabbara qədər milli musiqidə tağbəndlər olmuşdur. Cabbardan sonra bu silsilənin davam etdiyini sübuta yetirən nümunələr, Allaha şükür ki, əlyetərdir. Lakin Cabbar Qaryağdıoğluna qədərki milli musiqi tağbəndlərindən müəllifliyi bilinən, indi də görünən, dinlənən, canlı olaraq, səslənərək dirənmiş göstərən nadir tağbənd yenə də Cabbar Qaryağdıoğludur!

Azərbaycan tarixi və milli mədəniyyətin keçmişi XVIII-XIX və XX əsrlərdə bir neçə parlaq şəxsiyyətinin meydana çıxması üçün "Xarrat Qulu" rolunu oynamışdır. Xarrat Qulu Şuşada onlarla muğamat ustadını (xanəndə, tarçı, kamançaçı) yetişdirən dəyərli bir şəxsiyyətdir. Onun barəsində məlumat veriləcək. Bu əsərin mövzusunə uyğun olaraq, həmənin nadirlərdən birincisi Molla Pənah Vəqifdir, ikincisi Mirzə Fətəli Axundovdur, üçüncüsü Həsən bəy Zərdabidir, dördüncüsü Mirzə Cəlildir, beşincisi Üzeyir Hacıbəyli, altıncısı Cəfər Cabbarlıdır, yeddincisi Cabbar Qaryağdıoğludur. Bu siyahı xronoloji baxımdan qəsdən təhrif edilib. Ən azı, doğum və yaradıcılıq tarixlərinə görə. Səbəb? Səbəb məhz Cabbar Qaryağdıoğlunun adının qarşısında yeddi rəqəminin görünməyinin zəruriliyindədir. Onun tale və yaradıcılıq yolu fitrətən yeddi rəqəmi ilə daimi əlaqədədir.

İndiki halda isə sözün məğzi bundan ibarətdir ki, ən azı, min illik bir zaman bir az öncə adı çəkilən dahi azərbaycanlıların, qüdrətli türk fikir və mədəniyyət adamlarının xeyrinə işləyib!

Götürək Cabbar Qaryağdıoğlunu.

O, necə ki, oxumağa başlamazdan bir az əvvəl iyirmi il bir yerdə sənət ucalığına qoşa yüksəlmiş dostu Qurban Pirimova deyirdi: "Qurban, tarı götür, dalımca gəl", bax, indi sözün bu yerində, Cabbar Qaryağdıoğlunun oxuduğu "Qarabağ şikəstəsi"nin işğal oluna bilməyən qanadları üstünə qalxıb qədim, əsrarəngiz Şuşaya yollanmaq vədəsidir...

Oxucu, dalımca gəl!..

Amma bununla belə, muğamat dəstgahlarının pozulmaz qanunlarına görə, Dəramətdən sonra Bərdəşt gəlir.

Şuşa ucalığında isə Mayəyə bənzəyən sakit, hamar Cıdır düzü görünməkdədir...

Bərdəşt. Yeddinin sehri

Öküz ili... qoç bürcü... Dünyaya göz açmazdan 111 il əvvəl Azərbaycan məmləkətinin qeyrət qalası olan Şuşa şəhərinin bünövrəsi qoyuldu. Tikintisi 7 il çəkdi. O, bu qalada Novruz bayramından 7 gün ötəndən sonra doğuldu. Bütün ömrünü buz baltası kimi sağlam yaşadı və bu fani dünyadan yığışib gedərkən cəmi 7 gün yatağa düşdü...

49 yaşında ailə qurdu. 49-u yeddiyə böləndə 7 eləyir.

Övladlarından birinin heç qırxı çıxmamış beşikdəcə, su çiçəyindən tələf olduğu nəzərə alınsa, 7 uşağın boyuna sevindi.

70 il muğamat oxudu.

Ana südü kimi halal Azərbaycan-türk muğam dəstgahlarının, muğam ailəsinin sayı 7-dir.

Muğamda 7 məqam (lad) var. Üç ədəd 1 rəqəmi ard-arda yazılanda 111 il eləyir. (Şuşanın yaranmağı ilə Cabbarın doğulması arasındakı müddət fərqi). Üç vahid - tar, kamança və qaval birləşəndə muğamat kainatı yaranır. Bir şərtlə, gerek Qaval Cabbar Qaryağdıoğlunun, Tar Qurban Pirimovun, Kamança Saşa Oqanezaşvilinin əlində ola!

Mayə. Səs çiçəyi

Böyük qardaşı Məhəmməd yeddi yaşlı Cabbarın ecazkar səsinin varlığından necə agah oldu.

Dörd fəsil büsbütün nəğmə qoxuyar,

"Küllü - Qarabağın abi-həyatı".

Təşnə dodaqlarda "Rast" puçurlayar,

Yanıq tütəklərdə "Çoban-bayatı".

Yerdə "Mənsuriyyə" oxuyan olsa,

Budaqdan üzülər Şelli narı da.

Dəmlənə-dəmlənə dəstgah başlayar

Evlərin qonaqcıl samovarı da.

Çağalar səs əmər süd əvəzinə,

Tar olar körpənin ilk oyuncağı.

Analar "Qarabağ şikəstəsi"nə,

Bələyər beşikdə körpə qundağı.

Mərcələşib bir ağız, "Heyratı" desə,

Göydə quşları da saxlar uşaqlar.

***Qartalı havada uyudanları
Yazar yaddaşına qartallı dağlar.***

***Təpələr - təbii not işarəsi,
Düzlər - not varağı, çaylar neyidir.
Bu yurd - od yurdunun heyvət ocağı,
Bu yurd yer üzünün səs muzeyidir.***

Şahmar Əkbərzadə

Şuşa, 1868-ci il. Yay. Bazar günü. Günüün əyilən vaxtı gözləri çeşmə kimi duru və işıqlı, boyu bəstə, hərəkətli, arıq, bununla belə, yeddi ildən bəri addım-addım, rəng-rəng, ətir-ətir, işıq-ışıq, dad-dad, söz-söz və əlbəttə ki, səs-səs yekə dünyanı balaca canına yerləşdirmək istəyən bir uşaq Seyidlər məhəlləsindəki çaylaq daşından tikilmiş xudmani evin ala qapısını açdı, daş döşənmiş yola çıxdı, əynində satın köynək, qara büzməli şalvar, ayağında çust vardı. Boy-buxununa tənəsüb addımları xırda olsa da, iti yeri yirdi. O qədər iti ki, sanki xırda dəmir qırıntısını qüvvəli maqnit kütləsi çəkir... Dərhal görünür ki, çaylaq daşından tikilmiş o evin əl qapısını aralayıb daş döşənmiş yolla Cıdır düzünə tərəf dartınan uşaq evdən elə-belə çıxmayıb, nəse bir məqsədi var.

Bir az gedib cığıra buruldu. Üzü yuxarı dikləndi. Yeddi yaşlı uşağın keçdiyi, hər iki böyrünü, az qala, onun boyu qədər ağılı, qırmızılı, sarılı çiçəklər tutan cığırın solunda qəbiristanlıqdır.

Bir az gedəcək, irəlidə yamyaşıl, ucsuz-bucaqsız düzənlik görünəcək. Bu düzənlik dəniz səviyyəsindən 1550 metr yüksəkdə yerləşir. Sanki bütün Qarabağ burdan başlayır. Müqəddəs Cıdır düzü... Qala şəhərin hamar ucalığı.. Yeddi yaşlı uşaq bu məkana bələddir. Düzün tən ortasından keçib Dəlikdaşa çatdı. Hələlik qarasına qaçıb gəldiyi ecazkar səslər eşidilmir. Dibini mamır basan iri qaya parçasının üstü ağ, boz, qara çillərlə örtülüb. Elə bil daşa bəzək vurublar. Daş hamardır. Burdan baxanda haralar görünmür; lap dibdəki çayın hər iki sahili boyu dikilən sıldırım qayalar, qalın gövdəli, iri və bilək-bilək xırda ağaclar, kollar, uçurumların lap ayağında daşı, torpağı adlı-adsız bitkiləri döyəcəyib axan Daşaltı çayı, qarşı sahilə Xəzinə qayası, qalın, qara kölgəli Topxana meşəsi, Qayabaşı, Qırxpilləkən, Ağzı-yastı qayanın həndəvəri...

Tanrının qəribə işləri var. Qara gözlü, qıvraq yerləşli uşaq elə bu il, yazın əvvəl aylarından altı yaşını tamamlayıb yeddi yaşına adlayandan sonra, demək olar, hər gün, müxtəlif vaxtlarda fürsət tapan kimi Cıdır düzünə qaçıb gəlir, əsrarəngiz məkanı dörd dolanır, saatlarla yarpağın dibindən üzüyuxarı dikilən çay səsinə, o yan-bu yana uçuşan quşların cıkkiltisini dinləyir, qarşı dağların gah yuxarısını, gah da sinəsini ağappaq tül kimi bürüyən dumana baxır, Bağrıqan, Kirs, Qırxqız tərəflərindən əsən təmiz, saf yellər içini bəxtiyar bir hava ilə doldurur, onu sevindirir.

Qıraqdən baxan deyər ki, yəqin, cənnət deyilən yer buradır, o uşaq da uşaq deyil, mələkdir...

Dərinlik, ucalıq və genişlik Cıdır düzünün mənasını ifadə edən triodur, üçlükdür. Onun heç nədən xəbəri yoxdur. Ağına da gəlmir, vədə yetişəndə bu fəvqəlbəşər trionun solisti o olacaq Amma yox, balaca sinəsində, xırda sinirlərində nələrsə qaynayır, az qala, bələk yaşından ta bu günə - 7 yaşına qədər atası Məşədi İsmayılın, qardaşları Məhəmmədin, Məhərrəmin, Qafarın böyrünə düşüb gördüyü Turşsuyun, İsa bulağının, Səkili bulağın, Əjdaha bulağın gözündən çağlayan saf sular kimi qaynayır, yazbaşı şabalıdı rəngli Qarabağ torpaqlarından xırdaca-xırdaca cücərən, yayın ortasında qurşağa qalxan dağ çiçəkləri kimi pıçiltı-pıçiltı, rəng-rəng açılır. Burda, bu Dəlikdaşın həndəvərində gəzib-dolaşan, ətrafın gözəlliyini seyr edən və qətiyyənlə daha bəsdə deyib, doymayan uşaq Qırxpilləkən tərəflərdən, Qayabaşından, Ağzı-

yastı qayadan, Allah bilir, hər guşəsi büllur şüşə kimi bərq vuran Şuşanın hansı yerindənə qanadlanıb hər tərəfə yayılan ecazkar səslərin seyrinə düşəcək. Yox, Şuşa da daxil, bütün müsəlman Şərqi göy üzünü nöqtənin ucu boyda məsaməyə yer qoymadan bürüyən azan səsi deyil bu, düzdü, gün ərzində beş dəfə məscidlərdən qalxan azan avazı dağlarda, qayaların qədim zirvəsində, insanların zəhnində və ürəyində əks-səda verir. Amma indi onun həsrətlə gözlədiyi səs başqa bir səsdir...

Mənbələrdə deyilir ki, gələcəyin xanəndəsi hər gün Cıdır düzündə görünər, dərin bir maraq içində təbiətdən eşidilən səsləri dinləyər, meşələrin, qayaların göy üzünün heyrətamiz gözəlindən gözünü çəkə bilməzmiş. Azərbaycanın məşhur şairi və alimi Mir Möhsün Nəvvabın rəhbərlik etdiyi "Məclisi fəramuşan" ədəbi məclisinin üzvləri hər gün Ağzı-yastı qayaya yığılıb şeirləşər, ustad muğamatdan söz açarmışlar. Yığıncağın sonunda məşhur xanəndələrdən Hacı Hüsü, Məşədi İsi və Dəli İsmayıl oxuyanda, Cabbar qaya dalından onların unudulmaz səsinə dinləyərmiş. Xüsusilə, Hacı Hüsünün məlahətli oxuması balaca Cabbarın ruhunu bədənindən çıxarır, göy üzünə qanadlandırır. Məclis dağıldan sonra o, sözlərini bilməsə də musiqinin ahəngini qavrayıb xanəndələrə bənzər boğaz qaynadarmış.

Elə əvvəldən də məlum idi ki, Seyidlər məhəlləsinin əlaqapısını ehmalca aralayıb daş yoldan, qırağını ot basmış cığırdan, Cıdır düzündən tən ortasından adlayıb Dəlikli daşa yetişən, qaya dalında saatlarla dayanıb Hacı Hüsünün zəngülələrinin nə zaman eşidiləcəyini gözləyən, o zəngülələr yüksələrkən həyəcanlı sinəsi körük kimi qalxıb - yenən, damarında qanı coşan 7 yaşlı uşaq bir başqası deyil, Cabbardır.

Günəş qarşdakı silsilə zirvələri tonqal işığı kimi sonuncu dəfə qızardıb batır. Bax elə bu anlarda saf bir sərinliyin və qalın kölgənin qanadları Şuşanın üzərinə gərilir. Adamlar ev-eşiyə, şəhərin get-gəlli küçələrinə çəkilir. O isə son gəzişməni eləyib ayağa yenən ecazkar səs tam kəsildəndən sonra da qayanın başından aralana bilmir. Ona elə gəlir ki, dinlədiyi qüdrətli musiqi kəsilməyib, hardasa buralardadır, yavaş-yavaş qaranlığa qərq olan dağların, Şuşanın başına dolanır. O, zərif, kövrək musiqini dağların təpəsində tənha, tək, başlı-başına buraxıb hara getsin, necə getsin?

Amma ta, vaxtdır, evə qayıtmalıdır. Cığırı tutub məhəlləyə sarı yürüyür. Ondan beş addım irəlində kimsə gedir. Dərhal tanıyır. Qardaşıdır, Məhəmməd. Sevincək çağırır. Elə bil özündən irəlindəki adama nəşə xoş xəbər verəcək.

- Qağa hey, qağa, ay qağa...

Məhəmməd addımlarını saxladı, geri dönüb:

- Cabbar?! Hardan gəliрсən, qadan alım? - soruşdu.

- Ordan, Ağzı-yastı qaya tərəfdən, Hacı Hüsü oxuyurdu. Gizlində dayanıb qulaq asırdım. Yaman oxuyurdu ey, qağa, dədəmin canı üçün, az qalırdı ürəyim yerindən qopsun... Sən eşitmədin ki?

- Bıy sənün ürəyinə qurban olum, ə... Niyə eşitmədim, elə ordan gəlirəm dana...

- Denən, vallah...

- Allah haqqı, ordan gəlirəm. Yadında bir şey qaldı - o oxumaqdan?

- Niyə qalmadı, havası tamam qaldı, sözlərini yaxşı eşidə bilmədim, amma axırında, "ay zalım, ay zalım", - deyirdi.

Məhəmmədin üzünü balaca qardaşına istəklə dolu işıq bürüdü.

- O muğamın adı "Arazbarı"dı. Yadında qalanı oxu görüm bir ağız.

Cabbar Məhəmmədin xətrini çox istəyirdi. Ondan utanmırdı da. Oxudu. Qardaşının iliyə işləyən məlahətli, şüşə kimi cingiltili, heç bir səsə bənzəməyən səsi Məhəmmədin boğazını qəhər, gözünü yaşla doldurdu. Ürəyindən dua keçdi: "Allah, bu uşağı bizim nəslimizə çox görmə..."

Bu dəfə çaylaq daşından tikilmiş evin bala qapısını Məhəmməd araladı. Cabbar oxuduğu havacatın ahənginə uyğun olaraq başını o tərəf bu tərəfə yelləyə-yelləyə həyəətə girdi...

Guşə. İlk heyrət

Cabbarın körpə qəlbinə ilk heyrət toxumları səpən iki xanəndədən biri - Hacı Hüsü yatırdan dinləyənləri, o biri xanəndə - Məşədi İsi necə oyadırdı?

Cabbara uşaqılıq illərindən güclü təsir göstərmiş Hacı Hüsü Niftəli oğlu Şuşanın Çölqala məhəlləsində, papaqçı ailəsində doğulub. Təvəllüdü dəqiq bilinmir. Həyatının son illərinin acınacaqlı keçdiyi və 1898-ci ildə Aşqabadda vəfat etdiyi məlumdur. Xarrat Qulunun yetirməsidir.

“Çahargah”, “Rast”, “Şur”, “Mahur”, “Kürdü-Şahnaz” (bu muğamı Hacı Hüsü özü yaradıb) muğamlarını mükəmməl oxuyub. Xan qızı Natəvan onun oxumağının heyranı imiş. O, “Çahargah” dəstgahının şöbə və guşələrini oxuyarkən “Mənsuriyyə”dən “Üzzal”a keçib Qövs Təbrizinin:

***Sınıq səbudə su tutmaz qərar, mey durmaz,
Şikəstə könlümə böhtan ki, qan ilə doludur, -***

deyə fəryad qoparanda eşidən insan kütləsi dərya kimi çalxalanırmış. Cabbar Qaryağdıoğlunun verdiyi məlumata görə, “Qatar” muğamını da Sadıqcanın tərda müşayiəti ilə Hacı Hüsü yaradıb.

Özünün yetişməyində, ümumən Azərbaycan xalq musiqisinin inkişafında rolu olanların heç birinin və heç zaman haqqını danmayan böyük Cabbar Hacı Hüsüyə belə qiymət verib: “Hacı Hüsünün səsi elə qüvvətli, elə cazibəli idi ki, hər bir muğamı başlayıb oxuyanda tarın bütün pərdələrini gəzib son pərdədən bir qədər də zilə qalxardı. O, “Orta Mahur” oxuyanda bütün musiqiçiləri heyrətdə qoyardı”.

Bir dəfə

...Deyilənə görə, bir dəfə Hacı Hüsü Moskvada bir məclisdə “Qarabağ şikəstəsi” oxuyurmuş. Onun vurduğu zəngülələr, qeyri-adi xallar eşidən hər kəsi heyrətləndirir. Orada bilikli musiqişünaslar da varmış. Onlar iki ayağını bir başmağa dirəyib deyirlər: biz qəti inana bilmirik ki, insan boğazından belə səslər çıxar.

Biri quşu lap gözündən vurur:

- Yəqin, burda bir kələk var!

Başqa biri hökm verir:

- Heç şübhəsiz, bunun ağzında bu səsləri yaradan gizli cihaz yerləşdiriblər.

Sonuncu “müdrək” təklif irəli sürür:

- Gərək boğazını yoxlayaq ki, inanaq.

Nəhayət, toy sahibi idəşməni kəsmək üçün bir nəfəri dartıb gətirir ortalığa, deyir:



- Ay qardaşlar, bilirəm, siz musiqişünassınız, belə səs eşitməmişiniz, ona görə də inanmırsınız. Baxın, mənim bu əziz qonağım burun-boğaz həkimidir. Hacı Hüsünün də ağzı uzaqda deyil, burdadır, yoxlasın, həqiqət nədir, onu desin.

Deyilənə görə, həkim o məclisdə xanəndənin ağzını, boğazını, dilini, dilçəyini yoxlayır və elan edir ki, səs xanəndənin öz səsidir...

* * *

Cabbarin erkən yaşlarda eşitdiyi, ustad səslərindən biri də Məşədi İsiyə aiddir. Məşədi İsi "Xanəndələr məclisinin" məşhur üzvü olub. "Rast", "Şur", "Humayun", "Mahur" muğamlarını çox da zil olmayan səslə, amma məharətlə ifa edirmiş. Sonralar Cabbar Qaryağdıoğlu belə yazacaq: "Şuşa şəhərində, bütün Qafqazda məşhur olan Xarrat Qulunun şagirdlərindən xanəndə Məşədi İsi "Mahur" dəstgahını çox tənənə ilə oxuyurdu. Özü də təsnifxanlıqda və qaval çalmaqda brinci sayılırdı".

Dövrünün tanınmış mədəniyyət xadimi Cəlilbəy Bağdadbəyovun məlumatına görə, Azərbaycan şairlərinin şeirlərini ilk dəfə məclislərdə Məşədi İsi oxuyub. Məsələn, Firidun bəy Köçərli, Qasım bəy Zakirin:

***Bir bağda gül olmasa
Gülün nə miqdarı, dilbər.
Dal gərdənə tökülməsə
Telin nə miqdarı, dilbər? -***

gəraylısını "Rast" içində Məşədi Hüsünün ağzından eşitdiyini yazıb. Xanəndə 1905-ci ildə Ağdamda dünyasını dəyişib.

Bir dəfə. Məşədi İsi

Şuşalı Çıraq Məhəmmədoğlunun xatirəsinə görə, bir dəfə "padşahı" şair Növrəs Mirzə Ələsgər, fərraşı lotu Qulu olan bir məclisi o dövrün məşhur xanəndə və sazəndələri aparırmışlar. Xanəndə Məşədi İsi, tarçı Qulu, Hacı Hüsü, Sadıqcan, Gülablı aşığırları burdaymışlar. Əvvəlcə Hacı Hüsü saat yarım çəkən uzun bir "Şüştər" oxuyur.

Tarçı Qulu şirin Qarabağ zarafatını işə salır:

-Hacı ki belə oxudu, bəs sən nə qayıracaqsan, ay fağır, nə dəstgah başlayacaqsan?

-Mən dəstgah başlamayacağam... Hacı iki saat "Şüştər" oxuyub camaatı yatırıb, mən yatanları oyadacağam.

-Nə təhər?

-"Osmanlı" ilə.

-Məşədi İsi "Osmanlı" havasını qeyri-adi bir tərzdə oxuyurmuş:

***Sübhi tezdən oyandım,
Dərdə-qəmə boyandım.
Daş olsaydım, ərirdim,
Torpaq idim dayandım.***

Bu misraları kədərini son həddə çatdıran obrazlı fəlsəfəsi ilə yüklənsə də, şux, qaynar və şirin ifa sanki camaatın qırıqğını açır. Yerdən səslər yüksəlir: "Dalını deginə, dilinə qurban". Məşədi İsi şövqə gəlir, oxuyur:

***Mən aşiqəm xan dursun,
Xan əyləşsin, xan dursun.
Qovza kətan köynəyi
Ağ məmələr yan dursun...***

Rəng. Yetkinləşmə

Mənbəyində istedad (vergi), bilik (intellekt) və ənənə (təcrübə) dayanan yenilik ən etibarlı yenilikdir.

Kvartanı (dörd pillə ladında interval, əslində, dörd pillə ladin tamlığı) əlahəzrət zəhmət tamamlaya bilər.

Belə də olacaq. Di gəl yeddi yaşlı, qaraqaş, qaragöz, sümüyünün xırda vaxtından sinəsi ayrı bir eşqlə alışıb-yanan o uşaq bu sayaq nəzəri bəlağətdən uzaqdır. Vaxt gələcək, o, bu həqiqəti sübut edəcək, muğamat sənətinin, professional xalq musiqisinin inkişafında yeni mərhələ yaradacaq, həmin mərhələni 70 il ərzində digər musiqi xadimləri ilə birlikdə dəvə dözümlü ilə çəkib aparacaq, sənət karvanının ovsarını müqəddəs miras kimi yeni nəsillərin qapısının ağzına gətirib təhvil verəcək.

İndi isə onun 7 yaşı var. 16 yaşına 8 il qalır, Qurdlar məhəlləsində çalınan, Cabbarın şöhrətini külli-Qarabağa yayan məşhur toya qədər xanəndənin ruhuna hopan, dünyagörüşünü formalaşdıran bir çox məqamlar var ki, onlardan yan keçmək olmaz.

Fərqli mənbələrin əksəriyyətində xanəndənin təxəllüsü ilə bağlı eyni məlumat cüzi təhkiyə dəyişikliyi ilə dönə-dönə xatırlanır. Guya Cabbarın atası Məşədi İsmayıl təbiət etibarı ilə qaradınmız, qaşqabaqlı adam imiş və Şuşa camaatı bəzən ona irad tuturmuş, a kişi, deryada gəmin batıb, üzün gülmür? Sənin də bir eynin açılın dana, qar-zad yağmayıb ha!

Görəsən, bu ehtimalın əsası varmı? Düzdür, Qarabağda, eləcə də Azərbaycanda və Türk dünyasında insanların xarici əlamətlərinə, fərasətlərinə, qüsurlarına, peşəsinə, nəsil-nəcabətinə görə ayama qoşmaq qədimdən qalma bir adətdir. Ayamalar şəxsin xarici və daxili keyfiyyətlərini, şəcərənin yaddaşıla ötürülən davranışlarını elə dəqiq ifadə edib ki, bəzən bu təxəllüslərlə müəyyən tarixi, ictimai təfərrüatları üzə çıxarmaq, gərəkli məqamları aydınlaşdırmaq olur. Təxəllüslərdə hiş edilən incə xalq yumorunu his etmək o qədər də çətin deyil.

Hələ baxın, miladdan öncə nəinki təxəllüslərin, hətta natural adların belə izahını tapmaq müşkülə çevrilir. Düzdü, ümumtürk dil prinsipləri əsasında yaranmış adların mənası əksərən bilinir, elə ki, ortaya bu müstəvidən ayrıca, qədim Azərbaycan tarixinə aid Kuti, Lullubi, Manna, Albaniya, Atropatena kimi ilk dövlətlər çıxır, o zaman mənası türkcədə anlaşılan, dəqiq bilinən nə bir yer, nə bir insan adı ələ gəlir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” adlarında (Bayandır, Qazan, Burlaxatun, Aruz, Qanturalı, Beyrək) türk dilinin ruhu aydın görünməkdədir. Lakin bu adlar təqribən 1300 il qədim kurqanlardakı maddi mədəniyyət özləri kimi örtülü qalmış, XX yüzillikdə əsasən Şimali Azərbaycanda gedən güclü milli oyanışın təsiri altında populyarlıq və aktualıq qazanmışdır.

IX əsrdən XX əsrə, hətta ilk onilliklərini xırdalayan XXI əsrə qədər müsəlman Şərqində, o cümlədən Şərqlə Qərbin doğanağında qərarlaşan Azərbaycanda insan adları böyük üstünlüklə islami mənə daşımışdır. 12 əsr ərzində şəcərələrdən - şəcərələrə, nəsillərdən - nəsillərə ötürülən işlək islami adlar onu daşıyan insanların mənəviyyəti ilə o qədər qaynayıb - qovuşub ki, indi bu şəxs adlarının etimologiyasını eşələmək gülməli görünür.

Ad milli-mədəni sərvətdir. Ayamalar yuxarıda qeyd edilən səbəblərlə əlaqədar cəmiyyətin konkret bir şəxsə münasibətini, sevgisini və nifrətini ifadə edən yanaşma kimi dəyərləndirilə bilər. Ayama adı ünvanlaşdırır, şəxsin və ya bütöv bir nəslin həyat və davranışlarını ümumiləşdirir. Mövzuya uyğun olaraq bu ad və ayamalar nəzərdən keçirilə bilər: Malıbəyli Həmid, Zəbul Qasım, Şəkili Ələsgər, Xərrat Qulu, Şahnaz Abbas, Keçəçioğlu Məhəmməd, Segah İslam, Qaraçı Hacı bəy, Əbdulbaqi Bülbülcan, Əbdal Qasım, Xəstə Qasım, Kosa Məhəmməd bəy, Türkverdi Həsən...

Azərbaycanda on minlərlə sadə insanın xalq tərəfindən verilmiş ayamaları var. İnsanın xarakterinə uyğun elə təxəllüslər verilib ki, o ayamanı daşıyan

şəxsin özü, ölənəcən dalınca qoşulan “şunqura”dan (təxəllüsdən) xəbərsiz qalır, əgər elin-obanın onu necə adlandırıdığını bircə dəfə qulağıyla eşitsə, ya xoşbəxt olar, ya da evdən çölə çıxmaz, xəcalətdən ölüb yerə girər.

“Qaryağdı” sözünə gəldikdə isə, sözə həssas olanlar təsdiqləyər ki, türk lisanının, demək olar, zərgər meyarları ilə yaranmış bu söz yalnız Məşədi İsmayılın qaraqabaq görünüşünün ifadəsinə oxşamır, az qala, tirə, tayfa adı kimi görünür. Elə bil o, Cabbarın mənsub olduğu “Seyidlər”dən də qədimdir.

“Qaryağdı” ifadəsinin məhz Məşədi İsmayıl aidiyyəti inkar olunmur. Ehtimal yerində qalır. Qarabağda (yəqin, digər yerlərdə də) elə nəsillər olub ki, onlar hər hansı bir işi başlayarkən (yer şumlayanda, ev tikəndə, oğul evləndirib qız köçürəndə, hətta yas düşəndə), heç şübhəsiz ki, sırf təsadüf nəticəsində, məsələn, qar yağıb, yağış töküüb.

Qarabağda Qaryağdıları deyəndə, az qala, böyük, qədim bir elatdan söhbət gedir. İndi bunu boyaqçı Məşədi İsmayılın qaraqabaq olmağı ilə birmənalı olaraq əlaqələndirmək nə qədər doğrudur?

Bir məqam da qeyd edilməyə layiqdir. Nə qədər inkişaf etmiş məkan olsa da, dağlıq relyefdə binələnen kənd, qəsəbə, şəhərlərdə fəsillərin hökmünə boyun əyərək yaşamaq bəzən həyat şəraitinin təminatı, insanın rahatlığı və başının salamatlığı deməkdir. Belə icmalarda hər bir iş düzgün nizamlanmasa (odun, ərzaq, hava şəraitinə uyğun geyim, yatacaq dəstləri, mal-heyvanı salamat saxlamaq qayğıları, ən əsası, qızıl fond-həyat mənbəyi olan ararla daimi, işlək əlaqə) dağ adamı çıxacağını bilməz, eldə deyildiyi kimi, gözündən batar. Dağlarda qar yağması həm gözəldir, təbiətin lütfüdür, həm də əhalinin ağır sınağıdır, dözümlü, ehtiyatkarlığı ölçən məhək daşıdır. Bax, Qaryağdı ifadəsinin izahı zamanı bu yöndə də düşünmək lazım gəlir.

Araşdırmalarda bildirilir ki, o, lap körpəlikdən özünə Qaryağdıoğlu ləqəbi seçmişdi. Görünür, zahiri əlamətə görə kiminsə atasına tutduğu irad körpə bir uşağın qəlbində özünə yer eləməzdi. Bu, düşünməyə əsas verir ki, “Qaryağdı” bir əcdad, kök, nəsil məsələsidir və bu barədə Məşədi İsmayılın ailəsində söhbət gedir. Azərbaycanca yalnız Şuşada deyil, hər bir bölgədə Qaryağdı adının geniş yayılması da nələrəse eyhamdır.

Bir-iki kəlmə də Seyidlər məhəlləsi barədə.

Mənbələrdə bu şəhərdə onlarla muxtəlif adlı, məhz eyni nəsiləndən olan, bəlkə, nə vaxtsa eyni qədim vətəndən köçüb gələn qohum ailələrin yaşadığı məhəllə adı çəkilir. O məhəllələr Qarabağ camaatının bədnam ermənilərin vəhşi hücumları nəticəsində dərbədərdə olduğu 20-25 il bundan irəliyə qədər orada mövcud idi, qalırdı. Şuşada hər məhəllə öz varlığında böyük bir keçmiş, möhkəm adət və ənənələr komplekslərini inadkarlıqla qoruyub saxlayan əlahiddə bir dünya idi. Eyni zamanda, deyilməlidir ki, qarabağlıları birləşdirən cəhətlər onları ayıran cəhətlərdən həmişə üstün olmuşdur; haqqı nahaqqa verməmək, qonaqpərvərlik, dostluğa, qohumluğa sədaqət, açıqürəklik, zarafatçılıq, biri-birilə sıx-sıx görüşmək istəyi, görünür, təbiətin hökmü ilə çox zaman istedadlı doğulmaq, elmə, mədəniyyətə hədsiz sevgi və maraq, el içindən çıxıb irəli gedən şəxsiyyətlərlə fəxr etmək... Əslində, bu, azərbaycanlı, geniş mənada, türk, turan xislətidir ki, Şuşa ucalığında daha bariz görünür...

Deyilir ki, XVIII-XIX əsrlərdə Şuşa Qarabağ dövlətinin (indiki coxsaylı cırdan ölkələrlə müqayisədə o, həqiqətən də coğrafiyası, əhali sayı, təşkil olunma xüsusiyyətləri, siyasi, iqtisadi və mədəni əlamətləri baxımından xırda xanlığın üsul-idarə formasının hüdudlarını aşır və öz dövrünün yığcam türk dövləti anlamını meydana qoyur) mərkəzi olmuşdur. Adətən mərkəz, bir növ, ən ucqarlardan başlanğıc götürən çayların cəmləşdiyi dərəyə misalındadır. Burada Azərbaycanın digər coğrafi yer, tayfa adlarının (Saatlı, Merdinli, Seyidli və s.) olması xanlığa daxil olan və olmayan ərazilərdən, icmalardan zaman-

zaman mərkəzə əhali axınının baş verdiyini göstərir. Azərbaycanda bir çox yerlərdə Seyidli, Seyidlər, Seyid Əhmədli, Seyidməhmudlu... adında kəndlər var. Qarabulaqda (indiki Füzuli rayonunda Merdinli kəndi mövcuddur. Saatlı böyük bir rayonun adıdır. Pənah xanı yetirən Bəhmənli eli hazırda Qarabulaqda iki böyük kəndin adıdır (Böyük Bəhmənli, Bala Bəhmənli), Sarıçalı, hətta daha irəliki dövrlərdən hekayətlər edən Qızılbaş çölü, nə zamansa basdırılan, pəmbə çiçəklərə bürünən itburnu kolları, nar bağları İranla Azərbaycan arasında, "Ada" deyilən neytral zonada son dövrlərə qədər qalmaqda idi. Əlbəttə, məqsəd milli toponimlərin izahı ilə bağlı deyil, halbuki, bu sahənin ciddi tədqiqata ehtiyacı var. İzahlı toponomika lüğəti Azərbaycan tarixinin indiyə qədər bağlı qalan bir çox gizli qapılarının tapılmasına və açılmasına açar ola bilər.

Seyidlər adıyla tanınan tirə, tayfa, məhəllə, kənd əhalisinin davamlı varlığı-nın islami məzmun daşdığı, onların Məhəmməd peyğəmbərlə qohumluq dərəcəsinə bağlılığı barədə rəvayətlər indi də danışılmaqdadır. Bəlkə, Məşədi İsmayılın "qatı dindarlığı" da buradan qaynaqlanırmış...

Onun isə cəmi yeddi yaşı var idi və o, yeddi əsr yaşı olan Azərbaycan muğamatına aşiq olmuşdu, yaşadığı məhəllənin adının haradan gəldiyini bilsəydi, yəqin, Seyyid təxəllüsünü götürər, adı mədəniyyət tarixinə Seyyid Cabbar kimi düşərdi.

Yeddi yaşlı o uşağın günbəgün, aybaay, ilbəil boyartımı dövründə (sözün geniş mənasında) İslam konservatizmi hələ də həyat tərzı idi - həm özünüqoruma, özünüdərk, həm də yeniliklərin önünü kəsən əhkam məzmunu ilə. Məşədi İsmayılın mənbələrdə adı çəkilən oğlanlarının hər birinin gözəl səsinə, musiqi duyumuna, dövrün intellektual varlıqlarına bələdliyinə işarə edilir. Düzdür, Cabbar çox balacaydı, bununla belə, ailənin, Seyidlər məhəlləsinin və Şuşanın unikal mühiti onu ahənruha kimi bürümüşdü. O bir yandan toydan - toya, məclisdən - məclisə qaçıb, həyəcədən nəfəsi ağzından çıxa-çıxa muğam və xalq havacatını hava kimi körpə ciyərinə çəkir, su kimi içir, digər tərəfdən, böyük qardaşı Məşədi Məhəmmədin böyründən əl çəkmir, onun oxumaqlarını, elm, ürfan, musiqi haqqında dediklərini hafizəsində saxlayırdı.

* * *

Cıdır düzüylə meydan arasında (Şuşanın mərkəzi küçəsi belə adlanırdı) kürsüdən sonra ikimərtəbəli ev. "Seyidlər" məhəlləsinin məşhurluğu öz yerində, Məşədi İsmayılın ailəsinə məxsus bu ev xan sarayı, bu həyətin balaca bağçası xan bağı olmasa da, tanınan evlərdən idi. Hər iki mərtəbənin qövsvəri, tağbənd pəncərələri üzü günçixana, Cıdır düzünə tərəf sıralanırdı. Orta otaq, böyük salonun döşəməsi, divarları, bir sözlə, tavandan başqa hər tərəf Qarabağ, İran, Quba xalçalarına bürünmüşdü. Divar boyu təmizlik qoxusu verən qumaş üzlüklü döşəkçələr, hər döşəkçənin ayaq və baş tərəfində zərbaftalı mütəkkələr düzülmüşdü. Ailə burada dincəlir, xüsusən şam yeməyində hamı bu otağa cəmləşir, "bismillah" deyərək Allahın verdiyindən nuş eləyir, doyub süfrədən çəkiləndə "əlhəmdülillah" söyləyib Allaha dua-sənalar edirdilər. Elə ki, yeməkdən əvvəl hərənin qabağına bir fincan pürrengi çay süzülüb qoyulurdu (Qarabağda lap acından ölsən də, yeməkdən irəli mütələq çay verilir. Bu adət indi də qalmaqdadır).

Məhəmməd yarım saat bundan irəli Cabbarla aralarında olan əhvalatı atalarına nağıl elədi. Dedi:

-Dədə, sənın Cabbardan xəbərin var?

-Nə xəbər, ay gözümün işığı?

-Oxumağını deyirəm dana. Səsi olduğunu özün bilirsən. Amma bu zalım balası Hacı Hüsüdən, Xərrat Quludan, Məşədi İsidən, Nuh əyyamından

üzübəri kimin nəfəsindən nə çıxıbsa, doldurub döşünə. Maşallah, çox zehinlidi qaqam, bülböldü ey, bülbül, cəh-cəh vurur.

-Sözdən-zaddan bilir bari?

-Örgənər dana, dedə, sözə nə var, əsas səsdı...

-Nə olar, a bala, qurban olduğum səs veribse, minbərini, minarəsini də verər, balam azan çəkər, dua oxuyar, bir olan Allahın gözəl sözünü gözəl səslə xalqa çatdırar.

-Dədə, icazə versəydin, bunu da özümlə aparardım Kərbəlayi Qulunun məktəbinə, oxumağın yolunu-yolağasını yerli-dibli öyrənərdi.

-Nə olar, başına dönüm, Xarrat Qulu müdrik insandı, alimdi, apar. Amma gözün üstündə olsun, qoyma ki, cip-cip eləyən kimi toy mağarına, mütrüb yığnağına cumsun. Sözdü dana, deyirəm, heylə də olur, bala, olur...

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Qarabağda, Şirvanda, Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda musiqi, ədəbiyyat istiqamətli ədəbi bədii məclislər, dərnəklər, vergili insanların toplantıları olub. Bu sayaq dərnək və məclislərin xalq içində zühuruna qədər şairlər, musiqiçilər eyni missiyanı bəlkə də yer üzünə gələn ilk padşahın dövründən icra etmişlər. "Məclisi-üns", "Məclisi-fəramuşan" toplantıları Şuşa ünvanlıdır. Cabbarın yeddi yaşı olanda "Məclisi-fəramuşan"la yanaşı, Xarrat Qulunun islami mətnləri avazla oxumağı öyrədən məktəbi də fəaliyyət göstərirdi.

Bir dəfə musiqidən, Azərbaycan muğamının ilkin qaynaqlarından söhbət gedərkən milli musiqini, professional xalq havacatını iliyinə, sümüyünə qədər bilən yazıçı dostlardan biri dedi ki, hamı sağ olsun, amma qədim muğamatın yeni mərhələsinin ən dibində (başlanğıcında) Xarrat Quludur. Mübahisə etmək üçün şans yoxdur. Xarrat Qulu milli professional musiqini saraydan çıxaran şəxsdir. Düzdür, onun dolanışığı Allah evindən, yəni məsciddən, ruhani dairələrdə gəlirdi, o, növbəti şəbihləri əvvəlkilərdən daha təsirli qurmaq üçün daha parlaq səslər, nəfəslər axtarırdı, bununla belə, möhtəşəm muğam dünyasına bələd idi.

"Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin ilk elmi araşdırmaçısı, ilk milli ibtidai sinif dərsliyinin yaradıcısı Fəridun bəy Köçərli Xarrat Quludan belə bəhs edir:

"Kərbəlayi Qulunun sənəti xarratlıq idi. Çox dəqiq və əhlizövq, şirinkəlam bir şəxs idi ki, cümlə Şuşa əhli onu əziz və mehriban tutardı. Öz sənətində artıq məharəti olduğu kimi, elmi-musiqidə baxəbər idi və Qarabağın məşhur xanəndələri onun dərstpərvərləridir". (yetirmələridir - V.B.)

Dolanışığı dini avazların ifasına və tədrisinə söykənsə də Xarrat Qulu ilk növbədə muğamat daşıyıcısı idi. Gözəl səsi olub. Gözəl səslər onun rəndəsi ilə yonulub, klassik forma alıb. Xarrat Qulu həm də şair idi. Səsi olan gənclərə rol bölən, Səkinəni, Zeynəbi, Əli Əkbəri yanıqlı səslə oxudan da o idi. Şərq musiqisinin mükəmməl bilicisi, dünyanı islami dəyərlər müstəvisində dərk edən, bütün hallarda milli musiqi tarixinin bünövrəsinə salamat, etibarlı daş daşıyan, kələ-kötür taxtları yonub ona forma verən Xarrat Qulu...

Xarrat Qulunun adı Mir Möhsün Nəvvabın "Təzkireyi-Nəvvab"ına da düşüb.

Qarabağın Pənahəli xan, Molla Pənah Vaqif, Üzeyir Hacıbəyli... çəkisində qüdrətli bir xadimi olan Mir Möhsün Nəvvab Xarrat Quludan - Kərbəlayi Qulu Xarrat Yusifdən belə danışır:

"Kərbəlayi Qulu Məhəmməd oğlu Pərinazzadə Qarabağın Şuşa vilayətinin əhalisindəndir. Deyilənə görə, atası Məhəmməd, İbrahim xan Cavanşir dövlətinin nağara çalanı olub. Mən onu görmüşəm. Eyş məclislərində nağara çalardı, oyunbaz idi, bazarda car çəkərdi. Ancaq oğlu Kərbəlayi Qulu Yusifi təxəllüs xoş görünüşlü bir kişi idi. Farsca savadı var idi. Bacarıqlı əlləri var idi. Məşğuliyyəti dülgərlik idi. Axır vaxtlar şəbihgərdanlığa edirdi (dini dramlarda rejissorluq). Yaxşı da məharəti var idi. Mən onu görəndə 55 yaşı var idi. Seyid-

Əş-Şühəda Əleyh-Əs-Səlam cənablarına çoxlu mükəlimə və mərsiyə inşa edib. Həcv və çoxlu cəfəngiyyat da demişdir.”

***Hər nakəsə veribdi pul ağını,
Ancaq rəva görübdü mənə qəm qalağını.***

***Atlar tövlə içrə qalib ac, arpasız,
Bu sirri bilməzəm, nə çox istər ulağını.***

***... Çünki görüb səlah xudavəndi-zülcəlar
Heyvani-bizəbanə bu dünya yatağını.***

***Yorğun edibdi Yusifini kəsibkarlıq,
Hər dəm çəkər bu çərx ona min növ dağını.***

Bu, Xarrat Qulunun şeiridir.

Xarrat Qulu Məşədi İsmayıl oğlu Məşədi Məhəmmədin böyrünə düşüb onun yanına gələn Cabbara nə deyib, nə öyrədib, bu bilinmir. Ortada olan odur ki, Xarrat Qulunun məktəbində Cabbarın şagirdliyi 10 yaşına qədər, başqa sözlə üç il çəkib.

Yeri gəlmişkən, mənbələrdən belə görünür ki, içi Cabbar qarışıq, sözügedən zamanda yetişən düzgün xanəndələrin hamısı, indiki dillə deyilsə, orta təhsili Xarrat Qulunun, ali təhsili Nəvvabın universitetində almışlar. Hər halda Xarrat Qulu təmiz Azərbaycan muğamatının yaranmasında müstəsna rol oynamış, bu fəvqəladə sənəti xalqa ən azı bir köynək yaxınlaşdırmışdı. Amma şeirindən də görüldüyü kimi, çərxi-fələyin tərsinə dövrərindən əziyyət çəkən ustad Qulunun atgetməz işləri də olub.

Bir dəfə. Xarrat Qulu

Cabbarın 8 yaşı vardı. Xarrat Qulunun təliminə görə o, şəbihdə imamın binəva uşaqlarından birinin rolunu icra etməli idi.

Aşuranın sonuna, qətlın sınımağına yeddi gün qalırdı. Əslində, XIX yüzilliyin on səkkiz məscidli Şuşa şəhərində məhərrəmlik mərasimlərinə hazırlıqlar üç ay öncə başlanmışdı. Müsəlman türklər şəraili geniş evlərə, məscidlərə toplaşaraq on iki əsr bundan əqdəm Kərbəla çölündə qanına qəltan edilmiş imam övladlarının başına gələn müsibətlərə yas tutur, bədəndən səhraya düşən hər damla şəhid qanını qumqarışıq yalayırıldı.

Hər şey yaxşı idi. İki müqəddəs ay geridə qalmışdı. Kərbəla qətlamının 1200 neçənci ilinə üç-dörd gün qalanda gen dünya Xarrat Qulunun başına dar oldu. Şəbih çıxardanların hamısı bircə-bircə tapılıb yerinə qoyulmuşdu. Di gəl, heç kəs Yezid, Sümür, Haris rolunda çıxış eləmək istəmirdi. Niyə də eləsin? İslamın qatı düşməni, qatil olmaqdansa, şəhid düşsələr, üstündə “şaxsey”, “vaxsey” deyilib ağlasalar min dəfə yaxşıdı. Kim razı olar ki, zalım adını üstünə götürüb sonra da dindar Şuşa camaatının tənəsi altında ömür yaşasın? Yezid Cavadın, Haris Bəşirin gününə düşməyi heç kəs arzulamır və bu işi öhtəsinə götürmək istəmirdi.

Vaxt isə daralırdı. Ərəb düzündə imam övladları dəqiqəsinə söz olmayan saatda qətlə yetirilməli idi.

Məhərrəmliyin son dekadasında, həmişə olduğu kimi, Yezid, Sümür, Haris rollarının ifaçısının yoxluğu səbəbindən əziyyət çəkən Xarrat Qulu digər işlərini bir qırağa qoyub meydanın sonuna, Bazarbaşına doğru addımladı. Məqsəd bu idi ki, bazarda kimisə, nə yolla olur-olsun, lap cibinə pul basmaqla, Sümür rolunu oynamağa razı salsın.

Bazarbaşı, Meydan Şuşanın “Neva prospekti”di. Nəinki şəhər sakinlərindən, hətta uzaq-uzaq ellərdən alış-verişə, şəhərin tamaşasına baxmağa, yeni

səyahətə gələnlərdən kimi görmək istəsən, gerek Bazarbaşına, Meydana çıxasan.

Xarrat Qulu çox adamı dilə tutdu, çox adamın ağzını aradı, bir kimsə Yezid, Sümür, Haris olmağa razılıq vermədi.

Bazarın qapısı ağzında arıq, donqaburun, üzütüklü bir erməni kişisi bez torbasını elə yerdəncə qoyub kartof satırdı. Kartof nə kartof, yarıçürük, böyrünü danadışı yemiş, qozdan bir az iri yumrular idi. Bazarın darvazasından bir-birinə sürtünüb keçən, malın yaxşısını tapmaq üçün alış-verişin gur yerinə tələsən adamlar elə bil onu görmürlər. İki saatdı burda dayanıb, bir nəfər soruşmayıb ki, a kişi, bu zəhərədənmiş neçəyədi?

Görünür, ehtiyac böyük idi, erməni adamlara gözü ilə yalvarırdı, bəlkə, bu bir ovuc kartofu alalar, o da bir-iki manat əzik-üzük pulu götürüb burdan cəhənnəm ola. Xarrat Qulu onu bayaqdan mansırlamışdı. Gəlib qarşısında durdu, dedi:

-Getmir, deyəsən?

-Ara, getmir, başına dönüm, gül kimi maldı, özüm əkmışəm qapıda, bir az yığıb qışa saxladığ, qalanını da gətirdim, satıb verim dərdimə-azarıma...

-Kişi, istəyirsən bunun hamısını alım?

-Elə yaxşı olar, kirvə, elə yaxşı olar. Ara, sən elə insafli adama oxşayırsan ey...

-Yaxşı, danışdıq, hərçənd ki, danadışı bir az korlayıb, neynək, mən bu kartofun hamısını alıram, amma bir şərtim var.

-Ba, nə şərt, kirvə, fağır adamam, mənim şərə-şur işləməyə aram olmaz.

-Ağzını Allah yoluna qoyma, kişi, heç mən şərə-şur adama oxşayıram ki, səni də pis yola çəkim? Əksinə, Allaha xoş gedən işdi.

-Ara, onda de görüm nə etməliyəm?

Xarrat Qulu bildirdi ki, bir həftədən sonra Şuşa əhli Gövhərağa məscidinin qabağında, bax, elə bu həndəvərdə, bazardan beş-on addım o yana toplaşib şəbeh çıxardacaqlar, imamlarımıza yas saxlayacaqlar. Sənin ixtiyarında bir neçə iri qab su olacaq. Bir topa uşaq ağlaşa-ağlaşa yanına gəlib deyəcək: "Əmi, yanırıq, bizə bir qurtum su ver, içək". Nə qədər ağlayıb göz yaşı töksələr, lap susundan ürəyi qısılib özündən gedən olsa da, su vermirsən.

Erməni Yezid olmağa razılıq verdi.

Xarrat Qulu cibindən bir topa pul çıxarıb saydı:

-Bax, bu kartofun pulu. Bu on manatı da Yezid roluna görə verirəm. Yaxşıdır?

-Yaxşı.

-Sabahdan vaxt elə, bir-iki saatlıq gəl yanıma, məşq etmək lazımdı ki, camaatın qabağında çaşib biyabır olmayasan.

Aşura günü erməni dəli qırmızı geyindirib əlinə qamçı, böyrünə də yekə qablarda su qoydular. Şəbeh başladı, nə başladı. Sinəsinə döyən, "şaxsey", "vaxsey" deyib üzünü cıran, Qasım otağından, yəni kəcavədən asılmış müqəddəs köynəyə, ağzı qanlı qılınc və qəmələrə, par-par yanan qara xrom uzunboğaz çəkmələrə üz sürtüb göz yaşı tökənlərin yerə-göyə sığmayan dərini, ələmini görəndə adamın sinəsi parçalanır, başda tük qalxır, gözlər bərəlib hədəqədən çıxırdı. Cabbara, onun yaşıdları olan uşaqlara ağappaq, ətəkləri ayaqlarının üstünə uzanan köynəklər geydirmişdilər, onlar müslüm balaları idilər, bir azdan Məhəmməd, Əli eşqinə şəhid olacaqdılar, əgər susuzluqdan elə indi partlayıb ölməsələr.

Budu ey su, donqaburun erməninin böyründə... Əynindəki Aşura əlbisəsi o qədər qırmızıdır ki, göz görəndə adam bir az da susayır. Beş addım o yanda camaat bir-birinə Həsən, Hüseyn eşqinə, Allah rızasına qəndab, elə-belə su paylayır, bu zalım balası da "çə" deyib durub, yəni olmaz. Nədənə uşaqlar

havayı su paylayanların yox, bunun üstünə yüyürüb su istəyirlər. “Əmi, bizə su ver, əmi, ciyərimiz pörşələndi”. Bu yerdə Cabbar yaşına yaraşmayan qosqoca bir kədərlə, alışıb yanan qaynar ərəb çöllərinin dərəcəsi şkalaya sığmayan istisini havası şüşə kimi təmiz və sərin Şuşada camaatın başına əndərdi. O, “Manəndə” üstündə oxuyurdu:

***Yandım Allah, yandım zalım
Bircə qurtum bizə su ver, ay əmi,
Su ver, su ver, su ver bizə, ay əmi...***

Camaat “şaxsey”, “vaxsey”ə ara verib İsa Məsih kimi Cabbarın su harayına mismarlanmışdı. Yezidin gözünü su bürümüşdü. İri-iri su qabları çat-çat olub parçalanmaq, içindəki suyu fəryad qoparan bu uşağın ayaqlarına calamaq istəyirdi.

Yezid (erməni kartofsatan) ağlamsınan səslə:

-Bu uşaq məni öldürəjek, ay Allah, nə işə düşdüm, ara. Su yox ey, saa bu dünyanın malı qurbandı, bala. Məndən olsa, su verərəm, amma bu kopayoğlu Xarrat Qulu qoymur. Əgər sizə rəhm eləsəm, gələjek, bazarda verdiyi on manatı geri alajaq, bürüşmüş kartofları da çırpajaq tēpēmə.

Bu etirafdan sonra denən camaatda can qalar. Adamlar “Yezid”i dinləyib yeri-yerdən şaqqanaq çəkir və gülürdülər. Halbuki, Aşura günü bərkdən gülmək nədi, adam heç ürəyində də gülə bilməz...

O gün səkkiz yaşlı Cabbarın heylə nalə çəkib oxumağını eşidəndə hamıdan çox Xarrat Qulu sevinmişdi. O gündən başlayaraq Cabbar onun dini avaz məktəbinin gülü, bülbülü olmuşdu.

* * *

Cabbar ildən-ilə püxtələşir, yaddaşı bənzərsiz səs qatları, söz qatarları, musiqiyə aid ilkin biliklərlə dolub möhkəmlənirdi.

Əslində, Şuşanın o zamankı mədəniyyət mühiti Cabbarı yetişdirən universitet adlandırılmağa layiq olsa da, gənc xanəndənin ilk dəfə on yaşında məktəbə daxil olduğu bildirilir. Onun birinci müəllimi, heç şübhəsiz, qardaşı Məşədi Məhəmməddir. O, hansı musiqi parçasını necə ifa etməklə yanaşı, balaca xanəndəyə bu sənətin dərin bir elm olduğu, muğamatın və xanəndəliyin qədim və zəngin tarixi barədə də bilgiler verirdi. Onu hər gün oxutdururdu, bu, bir növ, məşq eləmək, səsə yol açmaq demək idi. Cabbar 16 yaşına qədər Şuşada mövcud olan bütün gözəl səsləri dinləmək, muğam və xalq mahnılarını yadda saxlamaq imkanı əldə etmişdi. Üstəlik, Məşədi Məhəmməd tanınmış xanəndə və şair olduğundan, qardaşını özü ilə toylara, el məclislərinə, musiqi dərnəklərinə də aparırdı.

“Təzkireyi-Nəvvab” Cabbarın səsi ilə nəfəs alan, onu bəlkə də reallaşmayan arzuları kimi sevən xeyirxah qardaşı Məşədi Məhəmmədi belə təsvir edir: “Məşədi Məhəmməd Kərbəlayi İsmayıl oğlu Qaryağdının tēxəllüsü Bülbüldür. Qarabağın Şuşa əhalisindəndir. Bu təzkirə yazılan vaxt (1891-ci il-V.B.) 28 yaşı var idi. Farsca savadı var. Xoş görkəmli bir cavandır, yaxşı səsi var. Bəzən xanəndəlik də edir. Şeir deməyə həvəslidir.”

Bu məlumatdan sonra Mir Möhsün Nəvvab - Təzkirənin müəllifi şairin on şeirini nümunə gətirir. Onlardan biri belədir:

***O gündən kim, gözəl nəqşin qəza nəqqaşı çəkmişlər,
Səni ol cümlədən, ey mäh, gözəllər başı çəkmişlər.***

***Vüsali-xali qəmdümgünə yetmiş nakəs adamlar
Tənuri-hicridə yanmağa məni-kulbaşı çəkmişlər.***

***Gözəllər gözlərin gözlər həmişə çün yaman gözdən
Anınçün zülfüqarasa göz üstə qaşı çəkmişlər.***

***Məni bu ağılamaqdan mən edərlər xəlq, bilməzlər
Şərari sinəni dəf etməyə göz yaşı çəkmişlər.***

***Xətədir nisbət etmək Yusifə səntək dilaramı
Anın vəchin sənə nisbət, əzizim çaşı çəkmişlər.***

Cabbarın həyatda gördüyü, öyrəndiyi ikinci müəllim, işarə edildiyi kimi, ustad Xarrat Qulu idi. Bəlkə də, xanəndənin oxu tərzindəki səmavi çalar, ilahidən gəlmə qaibənəlik və hüzn körpəlik illərindən, Xarrat Qulunun yanında onun səsinə vurulmuş möhürdür, Xarrat Qulunun Cabbarın qoluna bağladığı nişanə bazubənddir...

Xronoloji ardıcılıq üzrə Cabbarın üçüncü müəllimi "Sağəri" təxəllüsü ilə tanınan Mirzəli Zeynalabdin oğludur. O, 1846-cı ildə Şuşa şəhərinin Böyük Qurdlar məhəlləsində anadan olub.

Milli Kitabxananın direktoru, tarix elmləri doktoru, professor Kərim Tahirovun təşəbbüsü ilə ilkin variantı hazırlanmış "Cabbar Qarağdioğlu" bibliografiyasında ustad xanəndə ilə əlaqəli 300-dən çox mənbə göstərilir. İstisnasız olaraq bu mənbələrin hamısında Cabbar Qarağdioğlunun muğam kainatına ilk və əsaslı uçuşu onun 16 yaşı olanda Şuşada Qurdlar məhəlləsindəki toyda oxuduğu gündən hesablanır. Bu, səbəbsiz deyil. Çünki Cabbar Qarağdioğlu "Azərbaycan musiqisinin keçmişi haqqında xatirələr"ində özü bu tarixi günə şəhadət verir:

"Bir gün şəhərin Qurdlar məhəlləsində böyük bir toy olur. Toyda o dövrün məşhur xanəndələri Hacı Hüsü, Məşədi İsi, istedadlı tarzən Sadıqcan, Cavad bəy Əlibəyov və kamançaçı Mirzə iştirak edirdilər. Mən də öz müəllimim Mirzə Əli ilə həmin toya qonaq gəlmişdik. Məclis qızıdır. Hacı Hüsü "Şüştər", Məşədi İsi "Mahur" oxuduqdan sonra Mirzə Əli toyun padşahı şair Növrəs Ələsgərdən mənim oxumağıma icazə verməyi xahiş edir. Mən Cavad bəyin müşayiəti ilə "Kürdü-Şahnaz" oxudum."

Bu hadisə təqribən 1877-ci ildə baş verdi; toy əhli, Qurdlar məhəlləsi, bütün Şuşa 16 yaşlı xanəndənin qeyri-adi ifasından heyranə gəldi. Hacı Hüsü yeniyyətənin alından öpüb xeyir-dua verdi. Əslində bu, Cabbarın böyük muğam dünyasına can atdığı on illik cəhdlərin, həvəsin, öyrənmək və öyrəndiklərini ifadə etmək eşqinin yekunu idi. Bu günə yetincə o, qardaşı Məşədi Məhəmməd İsmayıl oğlunun, Mirzə Əli Aşıqın, Xarrat Qulunun, Şahsənəm oğlu Yusifin rəsmi və ya qeyri-rəsmi məktəblərini keçmişdi. Özündən əvvəl oxuyan, çalan, yaxud musiqini təlim edən sənətkar və alimlərin onun zamanına daşıyıb gətirdikləri irsi mənimsəmişdi. Səttarın, Mirzə Muxtarın, Hacı Hüsünün, Məşədi İsinin, Ala Palas oğlu Molla Rzanın, Dəli İsmayılın, Keştəzli Həşimin, Bülbülcanın, Sadıqcanın ustad məqamlarına dərindən bələd olmuşdu.

O toydan sonra bütün Şuşa Cabbar deyib durdu. Düzdür, şəhərdə eyni zamanda Azərbaycanın hər yerində qaynar həyatlı Şuşa ilə əlaqəsi olan yüzlərlə oxuyan var idi. Lakin, görünür, həmişə insanın gözü də, qulağı da, ağzı da, ruhu da yeni rəng, yeni avaz, yeni dad, yeni hava axtarışındadır. Cabbarın ulduzu isə artıq səmada görünürdü. Və qənirsiz işığını hər gün bir az da artırır. Şuşanın musiqi aləmindəki daim yeniləşmə xarakterini musiqişünas V.D.Karqanov sonralar Tiflisdə nəşr olunan "Kavkazskaya muzıka" (1908-ci il) kitabında belə ifadə etmişdi: "Zaqafqaziyada musiqi xadimlərini: çalğıçı və xanəndəni şeir, musiqi və mahnıların füsunkar vətəni olan Şuşa verirdi. Bütün Zaqafqaziya üçün bir konservatoriya rolunu oynayan bu şəhərdən hər mövsümdə, hətta hər ay Zaqafqaziyaya yeni mahnılar, yeni motivlər gəlirdi".

Şübhəsiz ki, ötən əsrin əvvəllərində milli mədəni qaynarlığın yaranması, ən yüksək səviyyəyə çatması və araşdırılan mövzu baxımından Azərbaycan muğamı və xalq mahnılarının sərhədləri aşmasında bir çox istedadlı xadimlərlə yanaşı, Cabbar Qaryağdıoğlu'nun da özünəməxsus rolu var idi.

* * *

Belə anlaşıla bilər ki, bəli, o, parlayıb, onun pərəstişkarları var, hamı düşünür ki, iyirmi yaşa doğru addımlayan gənc Cabbarın önündə daha heç bir maneə qalmayıb. Böyük mənada belədir. Çünki Cabbar erkən yaşlarından şüurlu, təyinatlı ömür yolunun üstündə idi. Tükənməz bulağın gözü açılmışdı. O çeşmə hardan olsa, yol tapıb axacaq, ötüb keçdiyi hər qarışa nur, bərəkət daşıyacaq. Zamanın sınaqları isə fəndgir pəhləvanın qırxıncı fəndi kimidir. O fəndin nə vaxt işə düşəcəyini çərxi-fələkdən başqa bir kimsə bilməz.

Məclis və toy sahiblərinin Cabbarı başa dardıqları bir vaxtda atası əməlli-başlı endişə yaratdı. Bu mömin insan İslam qaydalarına uyğun olaraq hər sa-yaq çal-çağırdan, əyləncələrdən uzaq qaçardı. Niyə də qaçmasın? Gül kimi sənəti var. İp boyayır. Elə çıxmasın ki, hansısa bir obada iki-üç zənən xeylağı iki-üç qara qazanı su ilə ağız-buğuz doldurub, ordan-burdan söhbətləşə-söhbətləşə, suya rəng qatıb ilboyu toxuyacaqları üç-dörd xalçanın, palazın, kili-min, vərninin, xurcunun, corabın, çulun... daha nələrin xammal ehtiyatını hazırlayır. Texnoloji baxımdan, bəlkə də, iş prosesi oxşardır. Amma həcm, miqdar məsələsi var. Sənətkarlar şəhəri Şuşada Məşədi İsmayılın boyaqçı sahəsi mükəmməl təsərrüfat sayıla bilərdi. Dövrün ölçülərinə uyğun toxuculuq-əyirici-lik sənayesinin mühüm bir mərhələsini Şuşada o idarə edirdi. İndiki anlamda, görünür, onun boyama ilə məşğul olan mini zavodu varmış. O, istəyirdi ki, yaratdığı güzəran, qurduğu iş balaları tərəfindən davam etdirilsin, övladları imanlı olsunlar, Allahın, peyğəmbərin qoyduğu yolla getsinlər. Azan vermək, mərsiyə demək, dini ritualları yerinə yetirmək savabdır, borcdur. Uşaqlarının musiqiyə hədsiz meyli, hətta qulağına çatdığına görə, o toy sənini, bu toy mənim, oxumaları Məşədi İsmayıl əməlli-başlı narahat edir, hövsələdən çıxardırdı.

İş o yerə çatdı ki, Məşədi İsmayıl oğlanlarına, xüsusilə, az yaşda şöhrəti bütün Şuşanı bürüyən Cabbara məclislərdə, toylarda oxumağı qadağan elədi.

Və bundan sonra... Cabbar xəstələndi. Yemədi, içmədi, günü-gündən geri getdi...

Hansı xatirədəsə Cabbarın xəstələnmə səbəbinin üstü, qarabağlılar demişkən, bir qədər malalanır. "Əvvəldən də bir az xəstəliyi vardı", - deyə yazılır. Yəni gənc xanəndənin xəstələnmə səbəbi tibbi müstəviyə keçirilir. Məsələn, soyuqdəymə, boğaz ağrısı - filan... Cabbarın 16-17 yaşa qədər belli olan keyfiyyətləri isə qəti şəkildə üzə çıxarır ki, onun xəstələnməyinin əsasında tibbidən çox, ruhi səbəb olub. Çünki Cabbarın böyüdüüyü mühitdə mömin ata, onun qoyduğu qaydalar, ən çox da islami dəyərlər əlahiddədir. Ata oxuma deyirsə, deməli, oxumaq olmaz. Ola bilərdi ki, Cabbar elə həmin o xəstələndiyi vaxtdan xanəndəliyin daşını atsın, musiqiyə olan sevgisini gənc qəlbində ömürlük dəfn etsin...

Məşədi İsmayıl demiş, bir olan o kişinin səbri böyük, hökmü ağlagəlməzdir. Yalnız o kişi əbədiyyən örtülü qalacağı bilinen bağlı qapıları elə yerdən açır ki, adamın əli üzündə qalır.

Bir dəfə. Doktor Smirnov

...Doktor Smirnov xəstə yatan otağa girəndə Cabbar güllü yorğanı boğazına qədər çəkib gözünü naxışlı, çəkmə taxtalardan yığılmış tavana zilləmişdi, susurdu. İçəri yaşlı adamın girdiyini kəsdirən kimi heyi olmasa da, örtüyü üstündən atıb ayağa qalxmaq istədi. Evə böyük girəndə kiçik ayağa qalxmaladı, uzanmaq olmaz...



Doktor Smirnov qoymadı:

-Hara qalxırsan, a zalım. Uzan. Baxaq görək, dərdin nədi.

-Bağışla, doktor, - Cabbar astadan dilləndi və yenə də üstündən atdığı yorğanı sinəsinin üstünə çəkib susdu.

-Mən hər şeyi bilərəm, Cabbar. Ötən səfər sən oxuyanda mən də toydaydım. Yadındadı, salamlaşdıq?

-Hə, yadımdadı...

-Bax, bala, səsinin misli yoxdu, elə oxumaq hər dəqiqə ortaya çıxmır. İndi biz görək elə eliyək ki, sən heç vaxt xəstələnməyəsən. Çünki hər hansı bir xırda xəstəlik səsin düşmənidir.

-Nə faydası, onsuz da dedəm oxumağa icazə vermir.

-Necə yəni icazə vermir? O nə deməkdi? Allahına şükür eləsin ki, sənin kimi övladı var. Hər şeyi yoluna qoyarıq. Sən sağalmağında ol, İsmayıl kişini razı salaram.

-Allah razı olsun, doktor, əgər oxumağa başlasam, heç yerim ağrımaz.

Elə bu vaxt hündür, ikitay qapının bir layı aralandı. Əvvəl Məşədi İsmayıl, onun ardınca Məhəmməd otağa daxil oldu.

Atanın ümid diləyən gözləri həkimə zilləndi. Həkim onun sual dolu nəzərlərini cavabsız qoymadı. Amma cavab o qədər də ürəkaçan deyildi:

-Vəziyyəti kafi deyil, Məşədi. Uşaq vərəmə tutulub. Bu zəhrimar xəstəlik ciyərlə əlaqədardır. Uşaq on il sərasər hər gün, hər saat oxuyub, indi bilmirəm, nə səbəbdənsə, belə görünür, bir müddətdir oxumağı dayandırıb. Hələ bunun canı bərkdi ki, bu vaxta salamat qalıb.

-İndi bəs çarə nədi? - Məşədi İsmayıl təşvişlə soruşdu.

-Məsələ gün kimi aydıdı, İsmayıl kişi, uşaq oxumalıdı. Özü də eşidir, belə ağır sözü onun yanında deməməliyəm, amma deyirəm, uşaq oxumasa, ondan əlini üz...

Bir müddət ortalığa, əlbəttə, sükut çökdü. Hərə özünə qapıldı, hərə bir çıxış yolu axtardı.

Və birdən boğazını qəhər boğan Məşədi İsmayıl çarpayıya sarı əyilib Cabbarın alnından öpdü, öz-özüyə danışa-danışa qapıya tərəf yeridi:

-Uşaq yerdən çıxmır ki, bu boyda zəhmət çəkmişəm. Bir halda ki, salamat qalmağına oxumaq buyrulub, qoy oxusun. Hər mətləbin düzünü o kişi bilir. Kərəminə şükür. Mənim ondan narazılığım yoxdu.

Məşədi İsmayıl qapıdan çıxıb qeyb olan kimi doktor Smirnov Məhəmmədin hələ də xəstə yatan otaqda olduğunu fərqi nə varmadan xətrini dünyalar qədər istədiyi Cabbara göz basdı, tibbi çantasının qulpundan yapışib Məşədi İsmayıl çıxan qapıya doğru yeridi. Çünki bu dörd divarlı otağın ayrı bir çıxışı yox idi.

Cabbarın gözü işıqlandı. O, özünü gülməkdən zorla saxlayırdı.

Əslində, bu məqamdan sonra 1877-ci ildən 1944-cü ilə kimi Şuşanı, küllü-Qarabağı, Azərbaycanı, İranı, Türkiyəni, Orta Asıyanı, Qafqazı, Rusiyanı, hətta Avropanı dolaşan və heyrətə salan Cabbar Qaryağdıoğlu möcüzəsi vərəq-vərəq çevrilməli idi. Amma atası Məşədi İsmayıl demiş, Cabbar yerdən çıxmıyıb ki. Cabbarı yetişdirən möhtəşəm bir tarix və mədəniyyət yaddaşı var.

Milli mədəniyyətin inkişafı və ortadakı sərvətlər baxımından tam cəsarətlə söyləmək olar ki, Azərbaycanın son min ildəki tarixi XIX əsrdə meydana çıxan bir neçə parlaq şəxsiyyətin - Abasqulu ağa Bakıxanovun, Həsən bəy Zərdabinin, Mirzə Fətəli Axundovun, Cabbar Qaryağdıoğlunun, Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin, Üzeyir Hacıbəylinin, sonrakı mərhələdə Qara Qarayevin, Fikrət Əmirovun... xeyrinə işləyib. Onların hər biri onlarla həmfikir, həmrəy olan dəyərli şəxsiyyətlər indiki Azərbaycanın həmişə çağdaş simalı mədəniyyət, mədəniyyət memarlarıdır.

Onlara ənənələr və tarixi şərait misli görünməyən imkanlar açıb. Mümkün qədər qısaca olaraq bunlar barədə danışmaq lazım gəlir.

Rast. Birinci təməl

Bu muğamatın özüdür.

***Bir yanıqlı səda qalxır,
yanır gecə,
qızarır dan,
Sarı simdən ayrılan
səs deyil bəlkə,
Nəsiminin dabanından
süzülən qan -
muğamatım!
Muğamatım -
Ulu dərdədən qanad taxmış qoca yurdun
qan ağlayan şikayəti,
Nadan necə dərk eləsin
hikmət yüklü bu yanıqlı hekayəti!***

***Muğamatım -
Simlər əsir Araz kimi,
od tökülür pərdələrdən...
Mərd ellərin nəğmələri
Mərd dağlara söykəlidə,
Bizim yurdun nəğmələri
bizim yurdun şah vüqarlı,
şah duruşlu heykəlidə!..***

Bu bölmədə xanəndə, musiqi folklorçusu Cabbar Qaryağdı fenomenini yaradan birinci təməl barədə, başqa sözlə, muğamat və onun Azərbaycan

qolu barədə söhbət gedəcək. "Muğam ensiklopediyası" bilgi verir: mənəsi ərəbcədə yer, məkan olan şifahi ənənəli professional musiqi sənəti, şifahi ənənəyə malik klassik musiqi janrı, iri həcmli vokal-instrumental və ya instrumental əsər - muğamat, mürəkkəb ideya-emosional məna daşıyan, dərin və bitkin təfəkkür, bədii həyəcan və müxtəlif musiqi obrazlarının inkişafını ifadə edir. Peşəkar musiqi ifaçılarının yaradıcılıq məhsulu olan muğam şifahi ənənələr əsasında şagird-ustad münasibətləri zəminində nəsilədən nəsilə ötürülür. Bütün Şərq xalqlarında belə musiqi növü var, lakin onlar fərqli adlar daşıyır. Tədqiqatçılar muğamatı İslama qədərki dövrlə bağlasalar da (Zərdüştlik zamanları), muğam sözünün mənəsini Allah tərəfindən göndərilən musiqi kimi izah edirlər. Eyni zamanda muğamlar planetlərlə əlaqələndirilir. Nəva - Ay, Busəlik - Merkuri, Rast - Venera, Əraq - Günəş, Uşşaq - Mars, Zirəfkənd - Yupiter, Rəhavi - Saturn. Orta əsrlərin Şərq musiqisində 12 klassik muğam bunlardır: Uşşaq, Nəva, Busəlik, Rast, Əraq, İsfahan, Zirəfkənd, Büzürk, Zəngülə, Rəhavi, Hicaz. Altı avaz bunlardır: Şahnaz, Mayə, Səlmək, "Novruz", Gərdaniyyə, Guvast. Mənbələrdə bundan başqa 24 şöbə və zərbi muğamlar, təsnif adları da qeyd edilir. Keçmişdə və indi də muğam iki cür ifa olunur: 1. Vokal-instrumental, yeni ansambl şəklində, 2. Instrumental-solo şəkildə. Bir zamanlar dəstgahlar 2-4 saat ifa edilirmiş.

Həssas dinləyici, xüsusilə, musiqi elminə belə olanlar belə bir fikrə dərhal şərik çıxar ki, Cabbar Qaryağdıoğlu estetikası əsasını ənənəni qavramaq, ənənə üzərində qalxaraq hünər göstərərək bütün ənənə qəliblərini (səs və söz qəliblərini) sındırmaq və məhz sındırılan qəlibləri nəzərə alaraq yeni qəliblər yaratmaq, sadə dillə deyilsə, ata yurdunda köhnələn, divarları quzulayan yosma-yapalaq evin yerində şahlara layiq saray yapmaqdan ibarətdir. Bu, böyük xanəndənin mahiyyəti, ədasi, fəlsəfəsi, uğurunun mənbəyi və haqqıdır. Bir iş var ki, Cabbar Qaryağdıoğlu məhz dahiliyindən gələn şövqü-təbii fəhmlə nə gəncliyində, nə orta yaşda, nə də ahıllıqda həddini aşmadı, iddia çatısını boğazına keçirərək o çətinin dalınca sürünmədi, heç zaman, heç bir halda dədə-baba yurdunu tərk etmədi, evi ata ocağında qurdu. Ev tikdiyi ata ocağı isə, atası Məşədi İsmayılın Şuşa şəhərində, Seyidlər məhəlləsindəki ikimərtəbəli evi deyildi, muğamat binası idi...

Belə cəsarətli mülahizələrin səbəbi var. Səttar, Hacı Hüsə, Məşədi İsi, Mirzə Muxtar, Bülbülcan, Mirzə Fərəc, Gülablı aşığı... adı çəkilən və çəkilməyən musiqiçilərdən fərqli olaraq, Cabbar Qaryağdıoğlu yeganə ifaçıdır ki, onun oxumağı, yeni canlı səsi bu günə qədər nisbətən yaxşı vəziyyətdə tam bir repertuar həcmində qalıb və dinlənilir. Ortada səs var!

Yoxa dönmək - olmur. Vara dönmək - var. Belə çıxır, əslində də belədir, Azərbaycan muğamının məğzini canlı olaraq araşdırmaq üçün Cabbar Qaryağdıoğlu günün bu günündə nadir mənbələrdəndir. Həm də mötəbər mənbədir. Cabbar Qaryağdıoğlundan nəinki muğamatın tarixinə, hətta gələcəyinə keçid etmək olar.

Cabbar qızıl ortadır!

Cabbar keçmişə öz zamanəsinə, öz zamanəsini bu günə, bu günü gələcəyə birləşdirən səs körpüsüdür.

Cabbar səsin dördyolayıcıdır, bütün yollar bura gəlir və burdan paylanır.

Bu həqiqət hələ Cabbarın sağlığında milli mədəniyyəti yaradan və inkişaf etdirən görkəmli şəxsiyyətlərlə yanaşı, əcnəbi musiqişünaslar tərəfindən də etiraf olunurdu (B.Asafyev, E.Brudo, R.Qliyer, G.Xubov, V.Vinoqradov...).

"Azərbaycan xalq musiqisinin inkişafında müstəsna xidmətləri olan musiqi xadimlərindən biri Cabbar Qaryağdıoğludur. Onun zəngin repertuarı musiqi dünyasında böyük maraq oyadır. Uzun illər Azərbaycan, erməni, İran, türk musiqisi ilə qaynayıb-qarışan bu repertuarı yaxından bilmədən Azərbaycan

musiqisinin tarixini öyrənmək olmaz". 75 il bundan irəli "Sovetskaya muzika" jurnalında yer alan bu dəyərləndirmə, əlbəttə, tutarlı və tamamilə düzgündür.

Beləliklə, XIX əsrin ikinci yarısında dünyaya gələn, 6-7 yaşından oxumağa başlayan, XX əsrin birinci yarısının 44 ili ərzində sənət və şəxsiyyət zirvəsindən bir misqal enməyən Cabbar Qaryağdıoğlu bütün Şərqə məxsus muğamat məmləkətinin tən ortasında dikələn möhtəşəm bir zirvədir.

* * *

Muğamat kainatı, muğamat məmləkəti...

Bu kainat nə kainat, bu məmləkət necə bir məmləkətdir ki, orada Cabbar Qaryağdıoğlu dövrən sürmüş, xalqın tarixini, ruhunu və gələcək arzularını ifadə edə bilmişdir?

Üzeyir Hacıbəyov "Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları" adlı əsərində yazır:

"XIV əsrin axırlarına doğru baş verən ictimai, iqtisadi və siyasi dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq, bu möhtəşəm musiqi "binasının" (muğamatın - V.B.) divarları əvvəllər çatlamış və sonralar isə büsbütün uçub dağılmışdır. Yaxın Şərq xalqları uçub-dağılmış bu "musiqi binasının" qiymətli "parçalarından" istifadə edərək, özlərinin "lad tikinti" ləvazimatı ilə hər xalq ayrılıqda özünəməxsus səciyyəvi üslubda yeni "musiqi barıqahı" tikmişdir. Təbiidir ki, 12 klassik muğamın adları və həmçinin bu muğamların özləri də böyük dəyişikliklərə uğramışdır: əvvəllər müstəqil hesab olunan muğamlar bəzi xalqlarda şöbə halına keçir və yaxud əksinə, əvvəllər şöbə hesab olunan musiqi sonralar müstəqil muğama çevrilir".

Buradan da göründüyü kimi, muğamat Şərq xalqlarının inkişafda olan, daim yeniləşən ortaqlıq dəyəridir və minillikləri uc-uca düyən qədim tarixə malikdir. Cabbarı Cabbar eləyən əsas məqamlardan biri onun fenomenal istedadıdır, digəri milli muğam məktəbinin varlığıdır.

Ortada olan tarix isə sübut edir ki, Azərbaycan xalqı həmişə musiqi ilə nəfəs almışdır. Musiqi sözün gerçək mənasında nəinki bu sənətlə məşğul olub onu yaşadanların, az qala hər bir statik azərbaycanlının ruhudur, həyat tərzinin bir hissəsidir.

M.S.İsmayilovun "Azərbaycan xalq musiqisinin janrları" əsərində (Bakı, "İşıq" nəşriyyatı, 1984) deyilir:

"Müasir musiqişünaslıq elmi Azərbaycan xalqının qədim bir musiqi mədəniyyətinə malik olduğunu göstərən bir sıra maraqlı materiallar və məlumatlar əldə etmişdir. Lakin bunlar başlıca olaraq tarixi, ədəbi, arxeoloji və etnoqrafik mənbələrdən ibarətdir. Bütün bunların hamısında eramızdan bir neçə min il əvvəl Azərbaycan xalq musiqi mədəniyyətinin tarixi inkişaf prosesi aydın nəzərə çarpır.

Qafqaz sıra dağlarının cənub ətəklərində, Bakı şəhərinə yaxın bir yerdə (Qobustanda) qaya daşları üzərində həkk olunmuş bir sıra insan silueti tapılmışdır. Onların biri kollektiv rəqsi göstərir ki, bu da bizə, bir növ, "Yallı"nı xatırladır. Alimlər bunu eramızdan əvvəl təxminən V-III əsrlərə aid edirlər.

Üzərində insan və heyvan siluetləri həkk olunan bu qaya daşlarına yaxın bir ərazidə, Cingirdağ ətəklərində yenə də böyük bir daş tapılmışdır ki, başqa bir bərk cisimlə ona vurduqda müxtəlif səslər verir. Guman etmək olar ki, bu daş Azərbaycan xalqında çox işlənən zərb alətlərinin ən ibtidai bir nümunəsidir. Maraqlıdır, yerli əhali buna "qaval çalan daş" deyir. Belə düşünmək olar ki, qədim dövrlərdə "Yallı" tipli rəqs havalarında bu daşdan bir zərb aləti kimi istifadə olunmuşdur.

Mingəçevir qazıntıları zamanı sümükdən qayrılmış qədim bir musiqi alətinə təsadüf olunmuşdur ki, bu da Azərbaycan xalqının müasir nəfəsli musiqi alətlərindən birini xatırladır. Alimlər bu aləti eramızdan əvvəl I əsrə aid edirlər.

Qədim zamanlardan bizə gəlib çatan bir çox əfsanə və rəvayətlərdə Azərbaycan xalq musiqisinin müəyyən cəhətlərini, ictimai həyatda musiqinin rolunu göstərən bir sıra qiymətli məlumatlara da az təsadüf olunmur.

Biz musiqinin hələ orta əsrlərdə Azərbaycanda geniş yayıldığını ən qədim ədəbi abidə hesab olunan qəhrəmanlıq dastanı "Kitabi-Dədə Qorqud"dan bilirik.

Biz realistik ənənələrin yaranması və Azərbaycan xalqının keçmiş musiqi həyatı haqqında qiymətli məlumatlara müxtəlif dövrlərə aid bir sıra başqa ədəbi abidələrdə də, xüsusən, Nizami, Məhsəti, Xaqani kimi XII əsr şair filosofların əsərlərində rast gəlirik. Azərbaycan poeziyasının klassiki Nizaminin "Xəmsə"si bu baxımdan diqqətəlayiqdir. "Xəmsə"nin tərkib hissələri olan beş ölməz əsərdə müxtəlif musiqi janrları, xalq musiqi ifaçılığı və bir sıra musiqi alətləri haqqında maraqlı məlumat verilməklə, XII əsr Azərbaycan musiqi mədəniyyəti haqqında müəyyən təsəvvür yaradılır.

Tarixdən bizə bir neçə musiqişünas alimin adı məlumdur ki, onlar musiqinin müxtəlif sahələrinə aid bir sıra elmi əsərlər yazmış, hətta muğamların yaranmasında yaxından iştirak etməklə Orta Şərq musiqi mədəniyyətinin inkişafında müəyyən mövqe qazanmışlar. Bunlardan Səfiəddin Əbdül Mömin Urməvini (XIII əsr), Xacə Abdul Qadir Marağayini (XVI əsr) və Mirzə bəyi (XVIII əsr) göstərmək olar.

XVIII əsr musiqi mədəniyyəti haqqında məlumat verən mənbələr içərisində Övliya Çələbinin "Səyahətnamə" əsəri də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Burada deyilir ki, Türkiyə sultanları vaxtilə Azərbaycan xalqının görkəmli incəsənət ustalarını - ən yaxşı çalib - oxuyanları və rəqqasları Türkiyəyə köçürmüşlər... Bu faktlar bir daha sübut edir ki, hələ orta əsrlərdə Azərbaycanda zəngin bir musiqi mədəniyyəti olmuşdur".

Azərbaycanın musiqi mədəniyyəti, xüsusilə, onun praktik cəhətləri haqqında lakonik, amma olduqca dəyərli əsərlər yaradan Məmmədsaleh İsmayilov milli musiqinin inkişaf mərhələlərini elə-belə, havadan araşdırmır, əksinə, mötəbər mənbələrə söykənir.

Və mənbələrdən, eləcə də tarixin əyani daşıyıcısı çağdaş qan yaddaşından hasil olan nəticə budur ki, Orta və Yaxın Şərq musiqisinin inkişafında, varlığında Azərbaycan xalqının, Dədə Qorquddan tutmuş Cabbar Qaryağdıoğlu, Cabbar əmidən bu günə qədər yaşayıb - yaratmış musiqi mögikanlarının fəvqəladə rolu vardır. Musiqi tarixi isə kifayət qədər zəngindir. Mövzuya uyğun olaraq, əlbəttə, yenə Qaryağdıoğlu fenomeninə üz tutmaq lazım gəlir.

Paralellər aparılsa, dərhal üzə çıxacaq ki, Cabbar əminin ifalarında bütün məqamlar tarixi ənənəyə, eyni zamanda, melodiyanın özünə, səs ucalığına tabedir. Bəm, orta, zil məqamlar, sonda mütləq səmimi, inandırıcı novatorluğa yetişir. Xüsusən, xanəndə xalq mahnıları və təsnifləri oxuyarkən bu cəhət açıq-aşkar görünür. O, bir anda qoşmanın, gəraylının, bayatının, qəzəlin bölgü, təqti, qafiye qəliblərini cəsarətlə qırır, musiqi harmoniyasını bütün tərkiblərin üst qatına çıxardır. Qəribədir ki, belə hallarda ahəngin dominantlığı, əgər belə demək mümkündürsə, monomelodiya bədii səsin demokratiyası şəklində təzahür edir.

Orta məktəb dərslərlərindən də bəllidir ki, Azərbaycan türkcəsində əruz vəznli ən qocaman bədii nümunə İzzəddin Həsənoğluna (XIII əsr) məxsus əvvəlinci üç beyti misal gətirilən şeirdir:

***Ayırdı könlümü bir xoş qəmərüz, canfəza dilbər
Nə dilbər? Dilbəri şahid. Nə şahid? Şahidi sərvər.***

***Mən ölsəm, sən büti-şəngül sürahi, eyləmə qülqül,
Nə qülqül? Qülqülü badə. Nə badə? Badeyi-əhmər.***

***Başımdan getmədi hərgiz səninlə içdiyim badə
Nə badə? Badeyi məsti. Nə məsti? Məsteyi-sağər.***

Bu şeir parçası 800 il bundan öncə bədii türkcənin kamilliyini, qüdrətini göstərən qiymətli bir nümunədir. Məhz bu şeirə istinad edib milli mədəni dəyərlərin hər birinin yaranma tarixinin üstünə, ən azı, min il əlavə etmək lazımdır. Çünki ortada heyrətamiz bir mükəmməllik var. Dil ən azı min illik inkişaf yolunu keçməlidir ki, bu quruluşda, bu məzmununda söz örnəyi yaransın. Bu, ayrı bir söhbətin mövzudur.

Qaryağdioğlunun ifasında musiqi mətnlərinin azadlığının, estetik “mən”in əsasında dayanan ən yaxın poetik mətn örnəyi “Kitabi-Dədə Qorqud”dadır.

“Kitab”da deyilir:

***Bitər sənin otların, Qazılıq dağı,
Bitər ikən, bitməz olsun.
Qaçar sənin keyiklərin, Qazılıq dağı,
Qaçar ikən qaçmaz olsun, daşa dönsün.
Nə biləyin, oğul, arslandanmı oldu,
Nə biləyin, oğul, bu qəzalar sana***

Nerədən gəldi?

***Ol gövdəndə canın varsa, oğul, xəbər mana!
Qara başım qurban olsun, oğul, sana!***

Cabbar Qaryağdioğlu “Ağlama, balam” xalq mahnısında bu sözləri oxuyur:

***Əlin əlimə almışam, ağlama, balam, ağlama,
Qolum boynuna salmışam, ağlama, balam, ağlama.
Sən getmişən, tək qalmışam, ağlama, balam, ağlama.***

***Səksənmə, diksinmə yarın da qoynunda,
Balam, ağlama, bircəm, ağlama.***

***Samavara od salmışam, ağlama, balam, ağlama,
İstəkəna qənd salmışam, ağlama, balam, ağlama,
Səni anandan almışam, ağlama, balam, ağlama.***

***Səksənmə, diksinmə yarın da qoynunda,
Balam, ağlama, bircəm, ağlama.***

Mətnlərdəki ruhi yaxınlıq, üslub və informasiya bənzəyişi, heç şübhəsiz, şeirlərin musiqili ifası ilə bağlıdır. Nə olsun ki, aradan min ildən çox zaman keçib, nə olsun ki, mətnin birini qopuz, o birini tar, kaman müşayiət edib? Bir Allah bilir ki, “Kitab”dan Cabbara qədər xalqın dilində nə qədər indi forması, səs qatırı, janrı, mətni unudulmuş nəğmələr səslənmişdir!

Azərbaycan xalqı iş görəndə, məsələn, yer şumlayanda, əkəndə, taxıl döyəndə, inək sağanda, toy eləyəndə, ölüsü öləndə, elə belə yolla gedəndə oxuyub, avazla oxuyub; birində tər tökə-tökə, birində gülə-gülə, birində ağlaya-ağlaya, birində də elə-belə, yol gedə-gedə. Bunlar sadə quruluşlu, sadə mətnli, insani yadigarlardır.

Muğamat isə ayrı bir dəstgahdır. Sadə xalq havacatları, başqa sözlə, folklor musiqisində olduğu kimi, muğamların da yaşama, var olma tərzii şifahi, ağızdan-ağıza, yaddaşdan-yaddaşa keçərək indiyə yetişib.

Fərq burasındadır ki, el mahnıları mikromühitin, muğamat makromühitin məhsuludur. Xalq mahnıları bulaqdır, başlanğıc çeşmədir, muğamat o axarların hamısını sinəsinə yığan derya. Xalq mahnıları bixətlidir, bütün ruhi ecazına baxmayaraq bixətlidir, məlum bir nöqtədən başlayıb son ucda yekunlaşır. Muğamat çoxşaxəlidir. Xalq mahnıları detaldır, ayrıntıdır. Muğamat sistem.

Həqiqətin haqlı təsdiqində etiraflar bəzən son sözü deyir. Etirafın yeridir, hər halda, muğamatın xarakteri, mətn və musiqi strukturu onu göstərir ki, onun bir sistem olaraq formalaşmasına hind, ərəb, fars faktorlarını nəzərə alaraq baxmaq lazımdır.

Milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq muğamat min, yüz illər boyu elitar mahiyyət daşımış, xalq kuzəsinə saraylardan sızmışdır. Əbdülqasım Firdovsi, Nizami Gəncəvi öz əsərlərində məhz muğamat oxu tərzinin mövcudluğunu, təsir gücünü bədii qəhrəmanların timsalında təsdiq etmişlər. 900 il bundan öncə yaşamış Məhsəti Gəncəvinin bütün həyatı və ömrü muğamata bənzəyir, çoxşaxəli, azad, cazibədar, əfsanəvi...

Muğamat, daha doğrusu, Azərbaycan muğamlarının tarixi, səs sistemi, inkişafı, təsir gücü və estetik xüsusiyyətləri haqqında bu günə çatan məlumatlar yalnız "Şahnamə", "Xəmsə" səhifələrində deyil. Bu mövzuya toxunan şəxsiyyətlərin siyahısını çoxlu sayda Azərbaycan ədiblərinin - Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Səfiəddin Urməvi, Əbdülqadir Marağayi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani, Mir Möhsün Nəvvab, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Üzeyir Hacıbəyli, bir qədər sonrakı dövrlərdə Mikayıl Muşfiq, Mirzə İbrahimov, Süleyman Rüstəm, Məmməd Hüseyin Şəhriyar, Əliağa Vahid, Bəxtiyar Vahabzadə və başqalarının adları hesabına xeyli genişləndirmək mümkündür.

Azərbaycanın qüdrətli poeziya ustası, milli şüurla bağlı bütün məqamlara fəvqəladə həssaslıq göstərən Bəxtiyar Vahabzadə "Muğam" poemasını yazmaqla səs abidəsinə söz abidəsi ucaltmışdır:

***Daş ürəklərdə yanıb daşları sındırdı muğam,
Haqqa düşməni olanı haqqa tapındırdı muğam.***

***Nə güman eyləmişən ondakı tilsimləri sən
"Kürü ahiylə qurutdu", "salı yandırdı" muğam.***

***Onun hər guşəsi bir xatirə, bir canlı kitab
Keçilən yolları hərdən bizə andırdı muğam.***

***Su çilər kinli ürəklərdə qəzəb tonqalına
Neçə qəsdin önünü kəsdi, dayandırdı muğam.***

***O ürək yanğısı, göz yaşları, bir çəngə bulud
Oyadıb yaddaşı, vicdanı utandırdı muğam.***

***Dəfn edin siz məni Zabul-seğahın mayəsinə
Deyirəm, bəlkə məni bir gün oyandırdı muğam.***

***Çox kitablar oxudum, zənn elədim Bəxtiyaram,
Mənə çox mətləbi ahəstəcə qandırdı muğam.***

Cabbar Qaryağdıoğlunun dünyaya göz açmağından yüz on il sonra təsnif qədər unudulmaz, mənalı və qısa ömür yaşayan novator şair Əli Kərim ölüm ayağında vəsiyyət şeirini yazır, qüdrətli sözün və musiqinin təsiri ilə hətta olmuş insanın dirilə biləcəyinə işarə edir:

***Tabutuma
bir az kağız qoyun,
bir dənə də qələm,
Hayıf, bu yaşda
heç nə,
heç nə deməmişəm.***

**Dostlar
bir şeir desinlər,
İşdi,
imkan olsa
bir dənə də mahnı
çaldırsınlar
Şeirlə mahnının möcüzəsiylə
ayılmağa
cox dəli bir ümidim var.**

Şair haqlıdır. Musiqinin nəinki mənəvi, hətta fiziki oyanışa təkan vermək gücü təsdiq olunmuşdur.

Doğrudan da, hələ XI yüzillikdə məşhur filosof, təbib "Musiqi elmi haqqında" adlı bu sahəyə aid ayrıca əsər yaradan İbn Sina (980-1037) deyib ki, musiqi ürək, qan-damar sisteminin fəaliyyətini yaxşılaşdırır, insanda xoş ovqat əmələ gətirir. Kim bilir, bəlkə də, malik olduğu sərvətin - musiqi istedadının, səsin nə qədər əhəmiyyətli və insanlara gerek olduğunu dərk edən dərrakəli xanəndələr səsinə qorumaq, boğaz-nəfəs yolları xəstəliklərindən xilas olmaq üçün İbn Sinanın tibbi təyinatlarından faydalanmış, bu təyinatları şifahi də olsa, sonrakı nəsillərə ötürmüşlər. Məsələn, böyük loğman boğaz tellərinə şəfa vermək və səsi qüvvətləndirmək üçün soğan suyunu balla qarışdırıb gündə üç dəfə qaşıqla içməyi, ilıq yumurta yeməyi, gavalı yarpağı, qara tutun şirəsi, üzərlik toxumunun suyu ilə qarqara etməyi, qızdırılmış bal mumunun üstədən boğaza sürülməsini tövsiyyə edirdi. Ayrı cür çıxmasın, bu barədə yeri gəldikcə də danışılacaq; Cabbar əminin xanəndənin mənəvi və tibbi baxımdan sağlamlığına dair tələbləri olduqca ciddi idi. Onun fikrincə, xanəndə şərabdan, siqaretdən, narkotiklərdən uzaq durmalı, boş-boşuna veyillənməməli, saatlarla çayxanalarda oturub laqırtı vurmamalı, qız-gəlinlər olan məclislərdə abırlı-həyalı davranmalı, eşqibaz olmamalı, tamah dişini çəkməli, pul, şöhrət dalınca qaçmamalı, həmişə elm öyrənməlidir.

Söz sözü çəkdi. Söhbət musiqinin təsir gücü barədə idi. Ərəbistanlı loğman Moisey Maymout (1136-1204) bir az da irəli gedərək, öz dövründə xəstəliklərin musiqi ilə sağlamlasının mümkünlüyünü sübut etmişdir. Deyilənə görə, musiqi sədaları altında bəslənən gül və çiçəklər, bitkilər başqaları ilə müqayisədə daha tərəvətli olur və uzun müddət solmurlar.

Azərbaycan muğamları mövzusunun həm tarixi, həm elmi-bədii baxımdan ən geniş və dərinlən araşdırılması görkəmli musiqişünas alim, xalq artisti, sənətsünaslıq doktoru, professor Ramiz Zöhrabova məxsusdur. Demək olar ki, elmi fəaliyyətinin əsas hissəsini muğamların tarixinin və mündəricəsinin izahına həsr etmiş, "Azərbaycan muğamları" adlı fundamental əsər yaratmışdır. Alim bu əsərində bir çox ciddi mülahizələrini əsaslandırmaq üçün yeri gəldikcə Cabbar Qaryağdıoğlunun yaradıcılığına üz tutmuş, xanəndənin sənətinə yüksək dəyər vermişdir.

Cabbar Qaryağdıoğluna, Azərbaycan milli muğam sənətinin inkişafının yeni mərhələsinə qədər, bu qədim sənətin mövcudluğu aşağıdakı kimi təsvir edilə bilər.

Muğamatın tarixi çox qədim və qeyri-müəyyəndir. Ümumiyyətlə, ilk şeir harda, nə zaman yaranıb, ilk xalça ilk dəfə kim tərəfindən, harada toxunub, Novruz bayramının yaradıcısı kimdir kimi suallar ətrafında düşünmək olar, amma onun müəllifliyi üzərində ısrar etmək sadələşmədir. Bu cür ısrar mütləq tədqiqatçıyı tarixdən uzaqlaşdırıb əfsanə və rəvayətə aparacaq.

Belə söyləyirlər:

İki ən qədim insan qaranlıq mağarada ocaq üzərində ov ətinə qızardıb yeyirdilər. Onlardan biri qadın, digəri kişi idi. Qadın bərk acmışdı, payını tez

yedi, doymadı, böyük hərisliklə gözünü kişinin əlindəki ət tikəsinə zillədi. Kişi qadını anladı. Kişinin qəlbində qadına qarşı mərhəmət hissi oyandı, əlindəki son tikəni qadına uzatdı. Deyirlər ki, o kişi yer üzünə gələn insanlar arasında birinci şairdir.

O insafli yarımvehşi bəşər övladı yəqin öz payını doymayan qadına uzadarkən indiki dünya dillərində möcud olmayan “ha”, “hi”, “hu”...- dan-zaddan bir söz də işlədib. Belə çıxır ki, dünyanın ilk şeiri də məhz həmin iki səsdən ibarət kəlmə imiş... və bəlkə də söz yox, qırıq-qırıq səs imiş.

Digər incəsənət və tətbiqi sənət sahələri, ayrı-ayrı yaradıcılıq növləri, adət və ənənələr, mərasimlər, bayramlar barədə də bu sayaq rəvayətlər uydurmaq olar və yəqin ki, uydurulub.

Ortada olan həqiqət bundan ibarətdir ki, insanların israrla tarixin ən dərin qatlarından bu günə qədər daşıyıb gətirdikləri yaddaş və bu yaddaşdan süzülüb xalqların həyat tərzinə xüsusi bir hava, rəng, işıq, rəyihə qatan varlıqlar ümumbəşəri dəyərə malikdir. O başqa söhbətdir ki, ümumbəşəri dəyərlərin təbii və dinamik inkişafının müəyyən mərhələlərində hansı bir xalq, hətta hansı bir şəxsiyyətə, obrazlı deyilsə, solo ifa edir, inkişafa təsir göstərir. Deməli, sonrakı bütün sistemlər, özündən əvvəlki sistem üzərindədir və özək sistemin gizlin əlamətlərindən heç zaman xilas ola bilmir. Xilas olmağa heç gerek də yoxdur.

Muğamat, əvvəl də deyildiyi kimi, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının birgə sərvətidir, hələ bir az da dərinlənəndən dinlənilsə, muğam məqamlarından bütün Yer planetinin səsinin eşidiləcəyi heç kəsdə şübhə doğurmasın.

Məhz təbiətindəki dərin bəşərlik muğamatın yaradılması və yaşamasında qətiyyəti olmayan xalqların da ona olan marağını təmin edir.

Üzeyir Hacıbəyli muğamatın sonuncu sabitləşmə, Şərq xalqları arasında bərabər, insafli bölüşdürülmə mərhələsini təhlil edərkən haqlı olaraq deyir ki, “XIV əsrin axırlarına doğru baş verən ictimai, iqtisadi və siyasi dəyişikliklərlə əlaqədar, bu möhtəşəm musiqi binasının” divarları əvvəllər çatlamış və sonralar isə büsbütün uçub dağılmışdır. Şərq xalqları uçub dağılmış bu “musiqi binasının” qiymətli “parçalarından” istifadə edərək, özlərinin “lad tikinti” ləvazimatı ilə hər xalq ayrılıqda özünəməxsus səciyyəvi üslubda yeni “musiqi bariqahı” tikmişdir.

Azərbaycanın tarixi və milli varlığının inkişaf tapmasında çoxlu zəkali insanların xidməti olmuşdur. Lakin Üzeyir Hacıbəyli elə nadir, əsilzadə şəxsiyyətdir ki, onun bütün varlığı vicdan məsələlərindən toxunmuşdur. Böyük ədibin, dahi musiqişünasın muğamatın yeni tarixini izah edərkən ortaya qoyduğu vicdanlı yanaşma ədalətli, təvazökar olmaqla yanaşı, həm də heç bir mübahisəyə yer saxlamır, muğamatı yaradan, yaşadan bütün xalqlara ehtiram hissi kimi səslənir...

Üzeyir Hacıbəyli daha sonra yazır ki, “bu musiqi sarayının” tikintisində qədim yunan musiqi nəzəriyyəsini yaxşı bilən və hərtərəfli bilik sahibi olan Əbu Nəsr Fərabî, Avropada Avitsenna adı ilə məşhur olan alim-mütəfəkkir Əbu Əli Sina, Əl-Kündi və başqaları iştirak etmişlər.”

Muğamatdan söhbət edərkən, xüsusilə, onun nəzəri əsaslarının hazırlanması və sistem halına gəlməsi ilə bağlı Azərbaycan musiqi tarixində yer alan bir neçə ad mütləq xatırlanmalıdır.

Üzeyir bəyin adını çəkdiyi filosof-musiqişünaslarla yanaşı, müxtəlif dövrlərdə müxtəlif xalqlara məxsus alimlərdən Xarəzmi (X əsr), Fəxrəddin Razi (XII əsr. Onun “Cameül-Ülüm” ensiklopediyasının bir bölməsi musiqiyə aiddir), Mahmud İbn Məsud Əş-Şirazi, Məhəmməd İbn Mahmud Əl Amili, Cami, Kavkabi, Dərviş Əli, azərbaycanlı Mirzə bəy musiqiyə, muğamata aid dəyərli əsərlər yaratmışlar. Muğamat haqqında mülahizələri qalan bir çox musiqişünaslar öz yaradıcılıqlarında nəzəriyyə ilə təcrübəni birləşdirmişlər.

Muğam sənətinin tarixi nə qədər çoxşaxəli, milli baxımdan müxtəlif olsa da, Azərbaycan muğamının beşiyi başında duran Hacı Hüsü, Səttar, Sadiqcan, Məşədi İsi, Mirzə Muxtar, Bülbülcan, Mirzə Məhəmmədhəsən, Məşədi Zeynal, Məlibəyli Cümşüd, Cabbar Qaryağdioğlu, Keçəçioğlu Məhəmməd, Şəkili Ələsgər, Məşədi Məmməd Fərzəliyev, Məşədi Cəmil Əmirov, Segah İslam, Hüseynqulu Sarabski, Qurban Pirimov, Mirzə Mənsur, Seyid Şuşinski, Zülfü Adıgözəlov, Xan Şuşinski kimi həmişəyaşar sənətkarların, onlardan sonra gələn muğam nəzəriyyəçisi və ifaçılarının istinad nöqtəsi, milli məxəzi Səfiəddin Urməvi, Əbdülqadir Marağayi, Mir Möhsün Nəvvab, Üzeyir Hacıbəyli sayıla bilər. Bütöv həqiqət eşqinə bu kitabda başqaları haqqında da danışılır və danışılacaq.

Səfiəddin Əbdül Mömin İbn Yusif Əl Urməvi - Ramiz Zöhrabov, bir çox tədqiqatlara əsaslanaraq yazır ki, məhz Urməvi Fərabî və İbni Sinanın musiqi sistemini doğrulaşdıraraq inkişaf etdirmişdir.

"... Urməvi əsərlərində, ilk dəfə olaraq, "on iki muğam"ı sistemləşdirmiş, onun növlərini avazlara, hissələrə - şöbələrə ayırmışdır ("Kitabi-Əl-Ədvar" kitabı, 15 fəsildən ibarət; "Risaleyi-Şərəfiyyə" ensiklopediyası, 5 fəsildən ibarət - V.B.).

Ramiz Zöhrabov davam edir:

"Onun (Urməvinin - V.B.) musiqi irsi bütün Şərq tarixində (musiqi tarixində - V.B.) yeni səhifədir."

Bu barədə Urməvidən üzübəri, indiki çağlara qədər meydana çıxan dünya alimlərinin təsdiqləri var. Məsələn, ingilis musiqişünas alimi Henri Corc Farmer Səfiəddin Urməvi haqqında yazır ki, "Səfiəddin Urməvinin adı ərəb musiqi tarixinin (?) səhifələrini işıqlandıran, ona nur saçan adlardandır. "Kitabi-Əl-Ədvar" və "Risaleyi-Şərəfiyyə"nin müəllifi doğrudan da "sistem... məktəbinin" yaradıcısıdır. Ondan sonra gələn bütün ərəb, fars, türkdilli müəlliflərin hamısı onun nəzəriyyəsinin davamçısıdır."

Diqqət edin, bu şəxs hələ XIII əsrin ikinci yarısında - 700 il qabaq yazırdı: "Musiqi sənəti ilə məşğul olan hər bir kəs "şüddud" adlanan dövrlərlə rastlaşır. Bu dövrlərin hər biri özlüyündə xüsusi bir təməl üzərində dayanan bina təmsalında dəstgahlardır. Bunların sayı 12-dir, Üşşaq, Nəva, Əbu-Salix (ona "Busəlik" də deyirlər), Rast, İraq, İsfahan, Zirəfkənd, Büzürük, Zəngülə, Rəhavi, Hüseyni, Hicaz".

700 ildə nə dəyişib? Yalnız adlar. Muğamata 700 il ərzində çox dəramədlər, bərdəşlər, mayələr, diringilər əlavə olunacaq, Üzeyir bəy demiş, dəstgahlar şöbə olacaq, guşələr dəstgaha çevriləcək, lakin sistem olduğu kimi qalacaq, 12 sütun - 7 sütun, artıb azalan avazlar öz məzmununu hifz edəcək. Təqribən bu ona bənzəyir; kral öldü, yaşasın kral! Burdan belə çıxır ki, muğamat ictimai-iqtisadi formasıyaların modeli üzərində qurulmuşdur. İbtidai icma, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm, sosializm, yenə də kapitalizm bir-birinin içindən çıxaraq irəli gəlir, bütün hallarda arzu olunan cəmiyyət irəlidedir, hələ ki ona çatmaq olmur... Bəli, Muğamat böyük dəstgahdır!

Cabbar əminin şəxsində canlı, kitabxanaçılar demişkən, əlyetər olan, böyük harmoniya meydanına qovuşan Azərbaycan muğamının tarixi yolunda digər bir isim "XIV-XV əsrlərin görkəmli musiqi nəzəriyyəçisi Xacə Əbdülqadir İbn Əl-Hafiz Qeybi Marağayidir" (1353-1434).

O (Marağayi - V.B.), mənbələrin şəhadətinə görə "öz dövrünün məşhur virtuozu", orta əsr Şərq musiqi elminin son klassiki, sistemlilik məktəbinin banisi Səfiyəddin Urməvinin davamçısı olmuşdur.

Cabbar Qaryağdioğluna həsr olunmuş "Şərq musiqisinin peyğəmbəri" adlı hələ ki sonuncu elmi, nəzəri, publisistik əsərin müəllifi Zemfira Yusifqızı Əbdülqadir Marağayinin farsca yazdığı "Behcətül-ruh" risaləsindən muğam "barigahına" qədəm basanlara on iki məsləhəti nümunə gətirmişdir.

Deyilir:

“Ən əvvəl, bu elmin sahibi (Marağayi muğamatı, ümumən musiqini sənət, ifaçılıq yox, elm adlandırır - V.B.) hər nə qədər camaata yad olub biganə otursa (yəqin ki, təmkinli, ağırşana - V.B.) və gözə az görünə, izzəti o qədər artıq olar.

İkinci - fakir (sadə - V.B.) paltarlar geyinməyə çox çalışsın.

Üçüncü - soyuq məcazlı xərəklərdən çəkinsin.

Dördüncü - hər gün daş götürüb bir neçə addım yol getsin.

Beşinci - qadınlarla yaxınlığı qayda ilə etsin.

Altıncı - qalxmaq, enmək, fiziki hərəkətlər və nəfəs alma.

Yeddinci - çiy süd və zeytun yağı içsin.

Səkkizinci - Məşqi çətin və asan təsnifləri hər gün oxumaq, yadda saxlamaq və şagirdlərinə öyrətmək.

Doqquzuncu - öz səsini gizlətməmək (yəqin ki, boğmamaq, qısmamaq - V.B.). Müəyyən bir ahəngi əvvəlcədən nəzərdə tutmamış oxumağa başlamamaq.

Onuncu - məclisdə oxumağa çox meyl etməmək, elə etmək ki, məclis onun oxumağından tənə gəlməsin.

On birinci - padşahlar, dünya əhlinin məclislərində iştirak etmək. O məclisdə məkrəh və xəbis şeyləri düşünməmək, gördükləri haqqında başqa yerlərdə danışmamaq.

On ikinci - ciddi olmaq, qaba sözlərdən və zarafatlardan uzaq durmaq.

Cabbar Qaryağdıoğlu “Qabusnamə”dən, Marağayidən gələn bu on iki məsləhətə nəinki əməl etdi, istedadına, şəxsiyyətinə uyğun olaraq onları bir qədər də zənginləşdirdi.

Cabbar Qaryağdıoğluna əmanət verilən muğam sərvətinin beşiyi başındakı daha bir şəxs Mir Möhsün Nəvvabdır (1833-1918).

Bütün ömrü boyu qələmdən doymayan, ən yığcam nəsr, publisistika, elmi əsərlərində, Məhəmməd Füzuli demiş, “sözə ehya verən”, dərin təfsilatları az sözlə ifadə edən Üzeyir Hacıbəylinin “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” əsərində, lap dəqiqi “Tarixi məlumat” bölməsində muğamatın varlığında rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərdən, Pifaqor, İbni Sina da daxil olmaqla, cəmi-cümlətəni altı şəxsin adını çəkir. Onlardan biri də Nəvvabdır. Azərbaycan professional musiqisinin banisi yazır:

“Azərbaycanın XIX əsr musiqişünas alimi Nəvvab Mir Möhsün Seyid Əhməd oğlu Qarabağı (Şuşadan) özünün “Vüzuhül-ərqam” (“Musiqi istilahlarının şərh”) adlı kitabında ... Yaxın Şərq xalqlarının qədim musiqisindən bəhs edir.”

Filologiya elmləri namizədi Əkrəm Bağirov “Təzkireyi-Nəvvab” əsərinin ön sözündə Nəvvabı oxuculara belə tanıdır:

“Mir Möhsün Nəvvab XIX əsr Azərbaycan elmi-mədəni mühitinin yetişdirdiyi ən böyük simalardan biridir. Bu dövrün poeziyası, musiqişünaslığı, rəssamlığı, astronomiyası, pedaqoji fikri, ədəbiyyatşünaslığı, xəttatlığı, nəqqaşlığı və s. sahələri haqda söz deyib, fikir yürütmək istərkən Nəvvabı xatırlamamaq mümkün deyil”.

Mənbələrdə sözügedən yüzillikdə (XIX əsr) Şuşada fəaliyyət göstərən əsasən üç musiqili ədəbi-bədii məclisin adı keçir. “Məclisi-üns (Ülfət məclisi) - ilk dəfə 1864-cü ildə şair H.A.Agahın evində təşkil olunmuş, X.Natəvanın rəhbərliyi ilə 1897-ci ilədək fəaliyyət göstərmişdir (Bax: “Muğam ensiklopediyası”), “Məclisi Fəramuşan” (Unudulanlar məclisi) - 1872-ci ildə Nəvvabın evində təşkil edilmiş, 1910-cu ilədək fəaliyyət göstərmişdir.

“M.M.Nəvvab “Vüzuhül ərqam” traktatında təkcə Azərbaycanın deyil, bütövlükdə Şərq ölkələrinin keçən yüzillikdə (XIX əsr - V.B.) musiqi və muğam ifaçılığı məsələlərinə toxunmuşdur.

...Öz əsərlərində muğamların şöbə, guşə və avazlarından söz açmış, bunlarla əlaqədar xüsusi dəstgahlar cədvəli yaratmışdır. Klassik musiqidən bizə 12 muğam, 24 şöbə, 48 guşə, 6 avaz məlumdur. M.M.Nəvvabda isə, 6 avaz əvəzinə 15 avaz verilir. ... Onun fikrincə, "Rast" - bahar küləyinin təsirindən, "Rahab" - yağışın damcı-damcı tökülməsindən, "Çahargah" - göy gurultusundan, "Dügah" - fəvvarədən axan su səsinə, "Mahur" - üzgü zamanı sudan çıxan şappıltıdan, "Nəva" - aşiqlərin nələsindən, "Şahnaz" - bülüllərin cəh-cəh səsinə ... alınmışdır." (R.Zöhrabov - "Azərbaycan muğamları")

Bir də Xərrat Qulunun dini oxumanı öyrədən məktəb məclisi olmuşdur. Araşdırılmadan belə görünür ki, bu məclislər arasında iştirakçıların sərbəstliyi baxımından keçilməz sədlər olmamış, istər şairlər, istər musiqiçilər və alimlərin bir çoxu bu dərnəklərin hər üçündə fəaliyyət göstərmiş, sənətin sirlərinə bələd olmuş, öz istedad və bacarıqlarını göstərmişlər.

"Məclisi-üns" yaradılarda Cabbar Qaryağdıoğlunun üç, "Məclisi-Fəramusan" təşkil ediləndə on bir yaşı vardı. Qarabağda, Qafqazda, Orta Asiyada məşhurlaşanda bu birliklər qızgın fəaliyyət göstərirdi. Xanəndə o məclislərə dəvət olunur, gənc yaşlarından poeziyanın və musiqinin incəliklərini qəlbində ipə-sapa düzürdü.

El şənlikləri, toylar, bulaqüstü, qayabaşı məclislər isə, əldə olunmuş təcrübələri, bir növ, sınaqdan keçirir, püxtələşdirir, öz istedadından gələn tamamilə bənzərsiz nəfəslə ilbəlil boy atıb qalxırdı. Əslində, tədqiqatçıların "Şuşa muhiti" adlandırdıqları muhit elə budur! Şuşa mühitinin bir qanadı poeziyadırsa, o biri qanadı musiqidir, muğamatdır.

* * *

Ərəblərdə və türklərdə makam, tacik və özbəklərdə makom, uyğurlarda mukam, iranlılarda dəstgah, hindlilərdə raqa, yaponlarda qaqaku, indoneziyalılarda pafet, qazaxlarda küy, qırğızlarda kü ... ümumi estetik izahda nədirsə, azərbaycanlılarda muğam odur. Burada "ümumi estetik izah" söz birləşməsi təsadüfən işlədilməyib. Çünki konkret məqamda onların heç biri Azərbaycan muğamı, Azərbaycan muğamı isə onların heç biri deyil.

Hesab edilsə ki, Azərbaycan milli musiqisinin dörd qolu var (folklor - xalq nəğmələri və rəqsləri, aşiq musiqisi, muğamat və müasir professional musiqi), bütün bu qolların birləşən yeri, ürəyi, tənzimləyicisi bir növ hava və qan daşıyıcısı muğamatdır. O, içinə musiqi ailəsi yığışan möhtəşəm binaya bənzəyir. Azərbaycan musiqisi ifa tərzinə görə iki qisimdir: instrumental və vokal. Muğamat hər iki ifa üslubunda təzahür edir.

Artıq tarixə qovuşmuş bir çox ifaçıları - xanəndə və sazəndələri bu möhtəşəm sarayın sütunları, divarları hesab etmək olar. Cabbar Qaryağdıoğlu isə meyardır. Bu insan 70 il müddətində səhnədən, iki bölünmüş dünya evinin parasına bənzəyən qavaldan əl çəkməyərək muğamat ifaçısına verilən tələblərin hamısını yerinə yetirmiş, yeni ölçü və ülgülər, daha müasir meyarlar yaratmışdır. O deyirdi, muğamat səsdən ibarətdir. Onun dediği səs elə belə səs deyil, yerin yeddi qatına, fələyin ərsinə çatan qüdrətli səsdir. Səsin gücü ilə də məsələ bitmir, ona qalsa, insan səbrini basıb gözləyər, ya da dağlara çəkilərdi ki, bütün səsləri bir anda batıran göy gurultusunu dinləsin. Güclü səs güclü harmoniyaya oturanda musiqi yaranır. Oxu texnikası xanəndənin musiqiyə dərin bələdliyindən və improvizə məharətindən irəli gəlir. Səsdə məlahət, nə yazıq ki, sonradan yarana bilməz, bu bir növ Allah vergisidir. Bənzərsizlik, yalnız özü kimi oxumaq istedad və peşəkarlığın vəhdətindən yaranır. Üstəgəl söz seçimi, üstə gəl musiqi üçlüyünün - trionun həmrəyliyi, bir-birini üç bədəndəki tək ruh kimi duymağı...

Məhz muğamatda bütün bu şərtlər birləşərək musiqinin təsir gücünü yaradır, ifaçıların professionallığını təyin edir.

Muğam öz ruhunda qədim tarixi yaşadan canlı ənənədir. Adam heyrət edir, musiqi qolları içərisində ən mürəkkəb quruluşa, kompozisiyanı təşkil edən cəhətlərin çoxluğuna baxmayaraq muğamat ağızdan-ağıza keçərək yaşamışdır. Muğamın təvəllüd tarixi kimi, onun yaşamaq, var olmaq qaydaları da sirri-xudadır.

Mükəmməllik bu sənətə olan marağı bir an belə səngitmir. Novruz bayramı, min çeşidli zərif xalçalar, poeziya ilə bir sırada muğamat milli estetik düşüncənin möhtəşəm bürcləri misalındadır.

Muğamat Azərbaycan bədiyyatının tanınma nisanlarından biridir.

Təəssüf ki, not, səs yazıları olmadığından şifahi professional musiqiyə bağlı quru adlar, onların tərfi qalmışdır.

Barbəd və Nəkisa, dəstgah şöbələri (bəklə də dəstgah!) - nəva, rah, xocrəvani... Şərq musiqi tarixində muğamların vahid kökdən, bir mənbədən rüşələndiyi deyilsə də, ayrı-ayrı xalqlara məxsus muğamların fərqliliyinə də göz yummaq olmaz.

Bir sual da düşündürür; görəsən, muğamların ilk müəllifləri kimlər olmuşdur? Yeni doğrudanmı nə zamansa Şərq xalqlarının ulu əcdadları bir araya gələrək muğamatı yaratmışlar? Axı xalq ümumi məfhumdur. Muğamlardakı dahiyənə fərqi istedad izləri istər-istəməz düşünməyə vadar edir. Ümumiyyətlə, nəinki mürəkkəb, professional quruluşa malik muğamatı, hətta bayatını, atalar sözünü, nağılı, dastanı ... qəti şəkildə bildirmək ki, xalq yaradıb bu fikirdə bir qədər qeyri-dəqiqlik və ehtimal məzmunu var. Xalq mənəvi müəllifdir, xalq istedadlı, ağıllı bir şəxs tərəfindən yaradılmış bu və ya digər bədii, intellektual sərvəti yaşada bilər. Bu cür nümunələrin cıllanması isə ağızdan ağıza, yaddaşdan yaddaşa ötürülərkən baş verir.

Muğamat isə deyildiyi kimi, sistemdir, orada bədiliklə intellekt birləşir. Məsələn, milli muğamatda Cabbar Qaryağdıoğlu qədər improvizələr aparan ikinci bir xanəndə təsəvvür etmək çətindir. Lakin o bütün hallarda muğamat sisteminin içərisindədir, muğamat yoluyla rast yeriyir.

Bura qədər deyilənlərdən belə yekunlar yaranır ki, Cabbarı Cabbar eləyən muğamatın tarixi çox qədimdir, onun yaranması və inkişafında Yaxın və Orta Şərq xalqları, o cümlədən, Azərbaycan muğamatçıları birgə çalışmış, sənəti zənginləşdirmiş, ona milli xüsusiyyətlər əlavə etmişlər. Təqribən 500 il ərzində yenidən formalaşan sırf Azərbaycan-türk muğamatı 12 muğam ailəsindən xoşluqla, xeyir-dua ilə və təbii ki, qiymətli mirasla ayrılaraq 7 əsas muğam dəstgahından, 5 kiçik həcmli muğamdan, 9 zərb muğamdan, təsnif və rənglərdən ibarət insanlara zövq, rahatlıq, qürur verən canlı, inkişafda olan bir varlığa çevrilmişdir.

Ramiz Zöhrabov müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq (risalə, proqram ...) müxtəlif əsrlərdə muğamatın tərkibini əks etdirən cədvəllər göstərmişdir. Maraqlı məqamlar ortaya çıxır, məsələn, ən dayanıqlı, sabitqədəm muğam dəstgahı hesab edilən "Rast"-ın şöbə və guşələrinin sayı və ardıcılığı nəinki müxtəlif Şərq xalqlarında, hətta Azərbaycanın ayrı-ayrı musiqi məclislərində fərqlənir. Verilmiş cədvəldən belə məlum olur ki, Bakı (Abşeron) məclislərində "Rast"-ın 15, Şuşa (Qarabağ) məclislərində 18, Şamaxı (Şirvan) məclislərində 21 şöbə və guşəsi vardır.

Fərqlilik sadəcə mürəkkəbə doğru, ümumşərq miqyasında coğrafiyadan-coğrafiyaya dəyişir və indiye qədər qeyd edilən tarixi, milli, ictimai aspektlər nəzərə alınmaqla təbii qarşılanmalıdır.

Azərbaycan muğamat sərvətinin, muğam ailəsinin oturmuşluğu şəkli, Ramiz Zöhrabovun təfsirinə görə belədir:

Rast

Rast ailəsinə daxil olan muğam dəstgahlar:

-Mahur-hindi

- Orta Mahur
- Bayatı Qacar
- Dügah

Şur**Segah**

Segah ailəsinə daxil olan muğam dəstgahlar:

- Zabul Segah
- Mirzə Hüseyn Segahı
- Xaric Segah

Cahargah**Şüştər****Bayatı Şiraz****Humayun**

Kiçik həcmli muğamlar:

- Qatar
- Rahab
- Şahnaz
- Bayatı-Kürd
- Deşti

Zərb muğamlar:

- Heyratı
- Arazbarı
- Mənsuriyyə
- Simayi Şəms
- Mani
- Ovşarı
- Heydəri

Şikəstlər:

- Qarabağ şikəstəsi
- Kəsmə şikəstə

Muğamatsevənlərə o da məlumdur ki, dəstgahlar, şöbə və guşələr Bərdəst, Dəramət, Təsnif, Rəng, Diringi deyilən ritmik musiqi inciləri ilə süslənib bəzədilir.

Humayun. İkinci təməl

Humayın mənası cənnət deməkdir. Humayun xeyir-dua verilmiş mənasını bildirir. Bu bölmədə Cabbar Qaryağdıoğlu fenomeninin təməlinə dayanan islami dəyərlər xatırlanır.

Zəmfira Yusifqızı “Şərq musiqisinin peyğəmbəri” əsərində nəinki, Cabbar Qaryağdıoğlu, eləcə də Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında İslam faktoruna milli musiqi kontekstində məqamına görə toxunub. Kitabın adındakı “peyğəmbər” sözünün də ilkin qaynağı din tarixindəndir.

Əlbəttə, əhatə olunduğu islami mühitin məqsədi heç də Cabbara musiqi təlim etmək deyildi. Əksinə, bir çox incəsənət növləri ilə yanaşı İslam qaydaları musiqiyə də əsrlər boyu mühafizəkarlıq və ehtiyatla yanaşmışdır. Bəzi ölkələrdə bu, indi də davam edir.

Deyildi ki, Cabbar Şuşanın Seyidlər məhəlləsində dünyaya göz açıb, 40 il bu məhəllədəki evdən çıxaraq əsrarəngiz türk ahəngini dünyanın dörd bucağına yaymışdı. Təbii ki, Cabbarın mənsub olduğu məhəlləyə Seyidlər adı havadan verilməyib.

Rəvayətlərə, İslam tarixindəki bir sıra sübutlu, inandırıcı izlərə görə seyidlər Məhəmməd peyğəmbərin nəslindəndir. Sonradan baş verən məhəllənin boy artımı zamanı Qarabağın hər yerindən Şuşaya gələrək, tutaq ki, Seyidlər

məhəlləsində yuva qurub məskunlaşma inkar oluna bilməz. Bununla belə, ilkin mərhələdə bu məhəlləyə düşənlərin, demək olar, hamısının Seyidli tayfasından, tirəsindən olması şübhəsizdir. Məhəllə sakinlərinin sayca çoxalması da, əsasən, Seyidlilərin hesabına ola bilərdi. Nəinki Azərbaycanın, hətta onun sərhədləri dışında mövcud olan Seyidlər icma üzvlərinin qohumluq əlaqələri, onların bir-biri ilə imkan daxilində təmaslar qurmaq istəyi müxtəlif zaman kəsiklərində müşahidə olunmuşdur. Cabbar Qaryağdıoğlunun yetirməsi Seyid Şuşinski virtuoz bir xanəndə, musiqi elminin bilicisi, ustad bir sənətkar idi. Cabbar əmi digərləri ilə müqayisədə onun yaradıcılığına çox yüksək dəyər verirdi. Bununla belə, ustadın öz şagirdinə münasibətində bir qohum, eyni nəslin nümayəndəsinə bəslənə bilən sevgi izlənməkdədir.

Bəli, Cabbarın atası bütün varlığı ilə İslam qaydalarının qulluğunda idi. Övladlarının gözəl səsə malik olmaları onu sevindirirdi, lakin o, Məhəmmədin, Cabbarın, Məhərrəmin, Qafarın toylarda, məclislərdə deyil, məsciddə müqəddəs Quran ayələrini, dini musiqiləri oxumağını istəyirdi.

Bu siyahıya Məşədi Məhəmmədin, sonralar Azərbaycan muğamını əlçatmaq zirvəyə qaldıran Cabbarın da adını əlavə etmək ədalətli olardı.

Cabbar Qaryağdıoğlunun mənsub olduğu XIX əsrin ikinci yarısında dini qaydalar və dünyagörüşləri incəsənətin inkişafı yolunda bir çox maneələr yaratsa da, dövrün elmi insanları, inkişafın perspektivlərini hiss edən ziyalılar ruhdan düşmür, xalq mənəviyyatının zənginləşməsinə təsir göstərə bilən bəşəri dəyərlərin qorunmasına və irəli getməsinə yol açmağa çalışırdılar.

Zemfira Yusifqızı görkəmli musiqi xadimi C.Bağdadbəyovun xatirələrindən Nəvvabla bağlı bir hadisəni misal çəkir:

“Bir gün Nəvvabın yanında idim (C.Bağdadbəyov - V.B.). Bir çox qəzəllərdə anlamadığım kəlmə və cümlələrin mənasını öyrənib yazırdım. Bu halda çox təmiz geyinmiş və paltarından Məkkə qoxusu gələn bir dərviş gəlib dedi:

-Ağayi, mənim bir gözəl qəzəlim vardır. Amma bazarda oxumaqdan ehtiyat edirəm. Xahiş edirəm, qulaq asasınız, hərgah siz qəbul etsəniz, mən də bazarda oxuyaram.

Nəvvab dərvişin pəsdən oxumasına izn verdi, o da bu qəzəli Mirzə Hüseyn Seygahı üstündə oxumağa başladı. Nəvvab dərvişin qəzəlinə qulaq asıb hər yerdə oxumağına izn verdi.

Nəvvab musiqini inkişaf etdirmək məqsədi ilə müctəhid Fazil İrəvaniyə müraciət etmiş, ondan musiqi işləri ilə əlaqədar rəsmi surətdə icazə almaq istəmişdi.

Lakin Fazil İrəvani çalğıya və zəngülə ilə oxumağa izn verməmişdir. Nəvvab məscid mollalarının katibi olub, iqtisadi cəhətdən mollalardan asılı olmasına baxmayaraq müctəhidin kafi olmayan cavabından yenə də qorxmamış, əlaltından səsi olan cavanlara qəzəllər verib muğam öyrətmiş, dəfələrlə isə açıqdan-açığa məsnəvi, rast və qeyri-muğamlar təlim etmişdir.”

Cabbar Qaryağdıoğlunu konkret anlamda müəyyən bir təlim dövrü ərzində dini musiqi mühiti yetişdirmişdirmi? Birmənəli olaraq, xeyr! İslam qaydaları və onun təklif etdiyi “yalnız müəzzənlik” imkan dairəsi onun inkişafı yolunda əngəli olmuşdür? Birmənəli olaraq, xeyr.

Göstərilən hər iki hala dair şəhadət verən nümunələr olsa-olsa, epizodlardır. Çünki o, minillik ənənəsi olan muğamat dünyasına istedad töhfəsi idi. O lap körpəlikdən hər şeydən öncə dünya deyilən həyat həqiqətlərinə muğamat pəncərəsindən boylanırdı. Bunu da danmaq olmaz ki, İslam mədəniyyəti muğamatın özünü də ehtiva edir.

Azərbaycanın tarixən mövcud olduğu coğrafi ərazi, onun təbiəti, sərvətləri zaman-zaman qonşu xalqların və dövlətlərin, dünya cahangirlərinin iştah dişlərini qıcıqlandırmışdır.

VIII-IX əsrlərdə ərəb xilafəti tərəfindən tam istila olunana qədər bu məmləkəti ələ keçirmək uğrunda Bizans və Sasani imperiyaları arasında 400 il civarında çarpışma getmişdi. Bu, göstərilən müddət qədərincə xalq əzabı deməkdir. Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycan xalqı Sasani, Bizans, ərəb təcavüzləri dövrlərində hətta param-parça, otaylı-butaylı olsa da, özünün tarixi, mənəvi, mədəni simasını qoruyub saxlaya bilmiş, bəşər sivilizasiyasında rol oynayan dövlətlər qurmuşdur. İşğalçı xilafətin əlində İslam dini qılıncdan da kəsərli ideoloji silah olsa da, onun həyatla əlaqəli qaydaları, öz fəlsəfəsinə uyğun olaraq, göylərə pənah aparmaqdan əlləşməkdən daha çox, yerdə nizam yaratmaq niyyəti və ən əsası, böyük insan kütlələrini eyni iman, inam mərkəzində birləşdirmək qüdrəti ərəb olmayan dünyanın da inkişafına təkan vermiş, ortaq vicdan, ortaq dünyagörüşü, ortaq mədəniyyət və mənəviyyət formalaşdırmışdır. Təsadüfi deyil ki, İslam dininin təsiri Azərbaycan türklərinin ən qədim ana kitabı olan Dədə Qorqud dastanlarında da yer almışdır.

Tarixdə XII əsr Azərbaycan intibahı məlumdur. Həmin dövrdə ölkədə ticarət, sənətkarlıq, memarlıq, ədəbiyyat, hətta, əsasən saray divarları arasında ömür sürsə də, musiqi ən yüksək səviyyəyə qalxmış, dahi şairlərin, memarların, tarixi şəxsiyyətlərin adı sivilizasiya xronologiyasında qalmışdır.

Sonrakı əsrlərdə hakimiyyətlər dəyişib, dövlətləri varis quruluşlar əvəz etsə də, İslam dini ilə əlaqədar dünyagörüşün hakimiyyəti süqut etməmişdir. İslam inzibati idarəetmə müstəvisindən qopub mənəvi vicdani təsir qüdrəti qazanmışdır. Məhz İslam dəyərləri bir çox dövlətlərin qüdrətini artırmış, bayrağını daha da ucalara qaldırmışdır. Bu nöqtədən yanaşanda Cabbarı Cabbar eləyən tarixi Şərq və İslam təməli açıq-aydın görünür.

Cabbar Şərqin inkişafda olan müsəlman şəhərində doğulmuşdu. Hər səhər sübh namazı vaxtı gün ərzində beş dəfə Şuşanın 18 məscidindən yüksələn azan səsi bu zirvə şəhərin ruhunu göyün yeddi qatına qaldırırdı, onsuz da uca olan Şuşa bir az da ucalırdı. Başqalarından fenomenal vergi ilə fərqlənən gələcəyin xanəndəsi üçün isə bu ilahi müqəddəs səslər yalnız səs deyil, ciyərlərini genəldən sənət havası, estetik ahəngdarlığın dəyərli bir qatı idi.

Şuşanın fəvqəl gözəlliyinin müəllifi təbiət idisə, memari simasının nəqqəşi İslam mədəniyyəti olmuşdur.

***Düşüb nurun izinə
neçə yüz ildən bəri,
ucalıb göy üzünə
azan açır səhəri.***

***Hikmətdi açar andı
ondan düşərli hanı?
bu dünya bağlı sandıq -
azan açır dünyanı.***

***Son sözü azan deyir
candan qopur can kimi;
axşamlar kilidləyir
hər yanı dükan kimi...***

Cabbar Qaryağdıoğlu Yaxın və Orta Şərqdə, Ərəbistan və Afrikada İslam fəlsəfəsinin daşıyıcısı olan üç əsas dilin üçünə də bələd idi - ana dili - türk dili, mükəmməl fars, ərəb dili savadı vardı, müqəddəs Qurani-Kərimi oxunmaqda mahir idi.

O, dördüncü dilin də yaradıcısıdır. Bu bütün ruhunda İslam hikmətlərini hiifz edən türk-azərbaycan muğamat dilidir. Əgər Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ortaq dəyəri olan muğamat təhlil-tədqiq mənasında hissələrə ayrılrsa, onun

tərkibində qüdrətli bədii sözlə ecazkar ahəng payı yarı-yarıya çıxacaq. Burada varlıq, mövcud olma yüksək sözlə yüksək səsin vəhdətindən yaranır.

Instrumental muğam hissədir. Vokal instrumental muğam bütövlük. Cabbar Qaryağdioğlunun, eləcə də Barbəddən üzübəri muğam ifa edən xanəndələrin mətn repertuarında elə bir klassik Şərq şairi yoxdur ki, onun sözü musiqidən qanad taxmasın. Miladdan sonrakı iki min il ərzində kütləvilik baxımından insan gözü sanki dincəlmişdir. Çünki mütaliə bacarığı az sayda seçilmişlərin qisməti idi. Kütlənin boyartımı qulaqdan qidalanırdı. Bu mənada xanəndələr, oxuyanlar xalqla hikmət arasında fəvqəladə bir körpü rolunu oynayırdılar. Xalqlar "Avesta", Dədə Qorqud, Qurani-Kərim mətnlərini, bayatıları, ağılları, alqışları, qarğışları, yaratmaq, qurmaq, əkib becərmək, şənəlməklə bağlı ürək çırpıntılarını ifaçıların dilindən anlayıb bildirdilər. Bəlkə, ona görə deyilir ki, yerin də qulağı var? Məhz ifaçıların (xanəndələrin) sayəsində Firdovsi, Xaqani, Nizami, Rudəki, Rumi, Dəhləvi, Nəsimi, Nəvai, Füzuli, Hafiz, Sədi ... qarşılıqlı olaraq ümumşərq mədəniyyətinin ortaq poetik dilinə çevrilmişlər!

XIX yüzilliyin sonuna qədər istisnasız olaraq, bütün sənətkarlar (hətta kaşık düzən, mis, çini məmulatlar hazırlayan, bina tikən, xalça toxuyan, miniatür rəsmlər çəkənlər belə), şübhəsiz, şairlər, xanəndələr - islami ornamentlərin təsiri altında olmuşdur demək yanlışdır, islami dəyərlər təməli üzərində ucalıb qalxmışlar. Cabbarın meydana gəldiyi XIX yüzillikdə isə İslam yalnız inanc rituaları deyil, dünyagörüşü idi.

Əgər insafı bir qırağa tullasan, xanəndə qismində Cabbar Qaryağdioğlunu konkret bir janr üzrə icraçı adlandıranlar tapılar. Onlar da haqlıdır. Çünki muğamat öz kökünə oxşayır; başqa sözlə, Quran avazı kimi konservativdir. Hətta improvizələr də islami məqama arxalanır. Xanəndə ifa zamanı əvvəlcədən müəyyən edilən tale, alın yazısı kimi ölçü-biçili, çarəsiz yoldan çıxıb bilməz. Yəni Cabbarı İslam kökündən ayırmaq uğursuz və gülməli bir cəhd olardı. Çünki qəlib Allah qəlibidir. Muğamatın dəyərləndirilməsində bu qəlibin mövcudluğu indiki günlərə qədər davam edir.

Bəs yaxşı, eyni meyarlarla yanaşarkən Üzeyir Hacıbəyli necə dəyərləndirilə bilər? Axı o, professional Azərbaycan musiqisinin banisidir. O, klassizmin kobud divarlarını hərəkətin, inkişafın xeyrinə sındıran ilk iki-üç azərbaycanlıdan biridir. Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycanın ərazisi kimidir. Üstəlik dahi bəstəkar: "Fəqət, Azərbaycanda dini ruhda bir musiqi varsa, o da Quranın avaz ilə oxunduğu musiqidir ki, dünyəvi musiqiyə məxsus olan muğam və dəstgahlara heç bir münasibəti olmayıb, xüsusi üslubu vardır."

Xüsusilə, musiqi elminin təhlili və ümumiləşdirilməsində hələ ki Üzeyir bəylə mübahisə şansı heç kəsə verilməyib. Bununla belə, məhz onun yaradıcılığı nöqtəsində Şərqlə Qərb bir-birinə qovuşur. Ən azı, Azərbaycan musiqisinin fəsləfəsinin dünya tərəfindən dərk olunma imkanı yaranır. Üzeyir Hacıbəyli türk varlığının tərcüməyə, izaha ehtiyacı olmayan bəşəri dilidir. Təbii ki, İslam əsasları Üzeyir bəyin yaradıcılığından qoparılsa, sizcə, nə baş verər? Əlbəttə, fəlakət! Üzeyir Hacıbəylinin ucaltdığı estetik-bədii sarayın, musiqi qalasının daşı daş üstə qalmaz. Bax bu, sirri-xudadır. Unutmaq lazım deyil ki, burada söhbət avazdan, yaxud mətnin oxunuş üslubundan deyil, dini dəyərlərin çoxəsrlik nüfuzundan gedir. Kitabı-Dədə Qorqud da, Nizami Gəncəvi də, İmadəddin Nəsimi də, Məhəmməd Füzuli də, Cabbar Qaryağdioğlu da, Üzeyir Hacıbəyli də ... sadəcə, din içində dindir!

Alt mizrab

Muğamın mənbəyini bilmək üçün ümumən estetik düşüncənin, indiki halda bütün musiqilərin yaranış nöqtəsini üzə çıxarmaq lazım gəlir. Bu isə yalnız ehtimal oluna bilər, deməli, muğamatın doğum tarixini müəyyənləşdirmək mümkün deyil.

Bayati-Şiraz. Üçüncü təməl

Cabbar Qaryağdıoğlu sənəti XIX əsrdə Azərbaycan dilinin intibahının bədii səssəşkində təsdiqidir.

***Millətimin səsi nəğmə, çəkdiyi ah qəzəldi,
Göy üzü tək geniş qəlbi çıraqlıdı, şamlıdı.***

***Bir azadlıq qovğası var əməllərdə əzəldən
Varlığından qanlar axan tarixcəmiz şanlıdı.***

***Axar cənnət çeşmələri cəmənlərə çilənir,
Məmləkətim cənnətdi ki, hər neməti tamlıdı.***

***Mərd sinələr gör neçə yol parçalanıb zərbədən,
İgidlərin köynəyi tək bayrağımda qanlıdı.***

***Əcdadların xəfif ruhu əsir, onçun yurdumun
Qara daşı nəfəs alır, qayası da canlıdı.***

Muğamatın əsl yiyəsi, yaradıcısı xalq və xalqın içərisindən çıxan istedadlı insanlar olmuşlar. Onlardan biri, bu araşdırmanın məqsədinə görə birincisi Cabbar Qaryağdıoğludur. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, muğam dəstgahlarını, onun ayrı-ayrı şöbə və guşələrini türk-azərbaycan boğazı ilə, Azərbaycan dilində yazılmış şeirlərlə ilk dəfə Cabbar Qaryağdıoğlu ifa etmişdir. Bu heç də inandırıcı deyil. Çünki sistem böyük tarixi təribənin yekunudur. Sadəcə Cabbar dəyanətli övladdır, möhtəşəm irsin-səsin və sözün layiqli ötürücüsüdür. Və heç şübhəsiz ki, Cabbar fenomenini yaradan üçüncü təməl Azərbaycan dilidir, Azərbaycan ruhunda o zamana qədər toplanmış folklor, ədəbi-bədii sərvətlər, milli varlıqlardır. Düzü budur.

Emosional təfərrüatlardan uzaq düşmək, bu kitabın əsas bölməsinə tez yetişmək xatirəsinə "Azərbaycan tarixi" ("Azərbaycan tarixi", Çıraq nəşriyyatı. Bakı 2007) kitabının VI fəsinə ("Azərbaycan xalqının və dilinin yaranması". Müəllif - professor Y.B.Yusifov) nəzər salsanız, siz də dərhal şəri olacaqsınız ki, xalqlar bəlli ərazilərdə yaranmışlar. Azərbaycan türkləri də istisna deyil. Tarixi Azərbaycan miladdan yüz illər öncədən şimalda Dərbənd, cənubda Zəncan - Qəzvin, şərqdə Xəzər dənizi, qərbdə Tiflis, İrəvan və Urmiya gölünün qərb sahillərini əhatə edirdi. Azərbaycan türkləri beşikdən türk dilində danışmış, heç bir ayrı xalqdan dönməmişlər. Etnoslarla qonşuluq və birgə yaşayış, birgə tabelik, yaxın-uzaq düşməne qarşı birgə müqavimət də tarixin yaddaşındadır. Ləhcə fərqlərinə baxmayaraq, erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda yerli və gəlmə türk etnoslarının vahid xalq kimi birləşməsi prosesi başlayıb və VII əsrin sonu, VIII əsrin əvvəlində etnik dil, ərazi və ideoloji birliyi olan xalq kimi formalaşmış. (Hərçənd, bunun özü də unikal bir xalqın təşəkkülü üçün xəsisliklə izah edilmiş tarixi dövrləşmədir - V.B.) Azərbaycan əcnəbi xalqlar və dillər arasında bir ada kimi təsəvvür oluna bilməz. Unutmaq lazım deyil ki, qərbdə Egey dənizi hövzəsi və Anadoludan tutmuş, şərqdən ta Çinə kimi, şimalda Rusiya çöllərindən və Qafqazdan tutmuş, cənubda İran yaylasının cənubuna kimi geniş ərazidə türk xalqları təmsil olunmuşlar.

XV-XVI əsrlərdə mövcud olan qüdrətli Səfəvi hakimiyyəti zamanında Azərbaycanın dövlətçilik ənənələri geniş miqyasda möhkəmlənmiş, milli dil, ədəbiyyat və mədəniyyətdə türk düşüncəsinin üstünlüyü təmin edilmişdir. Məhz bu dövrlərdə yazıb yaradan şairlərin bir sıra qezəlləri, aşiq ədəbiyyatı nümunələri Cabbar Qaryağdıoğlunun yaşadığı XIX əsrdə xalq musiqisinin mətn repertuarına çevrilmişdir.

Sonra Azərbaycan xanlıqlara (Təbriz, Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan, Bakı, Şirvan) parçalanmış, ərazi və əhali miqyasları baxımında yığcam da olsalar, təmiz türk dövlətləri yaranmışdır.

... Və muğamat xalqın malı olmuşdur.

... Cabbarın, eşidən hər kəsin ürəyini nanə yarpağı kimi əsdirən qızıl səsi ərəb, fars üslublu ifaları kölgədə qoymuşdur.

... Onun seçdiyi musiqi mətnləri - xalq mahnıları, Nəsiminin, Füzulinin, Vaqifin, Zakirin, Seyid Əzim Şirvaninin, Xurşud Banunun qəzəl və digər janrlı şeirləri ana dilində idi.

... Yenə muğamat ana dilində səslənirdi. Heyf ki, səsin türkcə oxumanın daha əvvəlki tarixlərini eşitməyə qulağımızın imkanı çatmır. Eşitmə məsafədən asılıdır. Tarixin, milli varlığın sözünü də, səsinə də, rəngini də gələcək zamanlara təmiz və qırmızı qan daşıyır.

... Görünür, elə bu səbəbdən böyük yol - Cabbarın istedad, bilik və zəhmət sayəsində yüksələcəyi sənətkar və şəxsiyyət ucalığı irəlidə qərar tutmuşdu; Şuşa dağları kimi...

Segah. Dördüncü təməl. Şuşa mühiti

Cabbar Qaryağdıoğlu fenomenini yaradan üç təməl deyildi - muğamat, islami dəyərlər, yüz illiklər ərzində Azərbaycan milli mentalitetinin və dilinin yaranıb inkişaf etməsi. Dördüncü təməl, şübhəsiz ki, unikal Şuşa mühitidir. Bu, Cabbarın 70 illik xanəndə, folklorçu, musiqişünas fəaliyyətindən bəhs açmağa imkan yaradan növbəti səbəbdir.

Deməli, Şuşa haqqında danışılmalıdır. Cabbardan yazan heç bir tədqiqatçı Qarabağ Şuşa mövzusunda yan keçməyib. Qoy bu dəfə də belə olsun.

***Var düzün, qəlbi dağın, həm də ki, bağın, Qarabağ,
Cənnətin ortasına taydı qırağın, Qarabağ!***

***Hər can altında muğam sirri yatir, bəllidi bu -
Gövhərin məskənisən, dürdü dodağın, Qarabağ!***

***İzin Allahdan olub, qan atadan, can anadan;
Uca köksündə dəyib ərzə ayağım, Qarabağ!***

***Arazın lilli suyu kölgə salıb ağ üzümə,
O səbəbdən də solub lalə yanağım, Qarabağ!***

***Yol tutub geydi çarığ, körpə canım düşdü iraq,
Anasan bağı yanıq, itmiş uşağın, Qarabağ!***

***Xan qanından cücərən hər çocuğun soltan idi
Sənə qismətdi niyə indi bu çağın, Qarabağ?!***

***Nəhs gəlib tale zəri, ah kimiyəm bir gəzəri,
Qara yeldən üşüyür isti yatağım, Qarabağ.***

***Sənsiz olmaz qarabaxt tanrı quran cəlvəli taxt
Qaynar əlbəttə yenə çeşmə bulağın, Qarabağ.***

***Ulu Zərdüşt qalayıb dağlara tay tonqalını-
Yel əsib qopsa tufan sönməz ocağın, Qarabağ!***

***Sancılar bəd nəzərə, kafəri al-qan eləyər,
Şər dili dibdən üzər şanlı bıçağın, Qarabağ!***

***Vaqifin bağı sənə bağlıdı min bağlar ilə:
Qocaman bir xalısan, mən də saçağın, Qarabağ!***

***Cənnətin ortasına taydı qırağın, Qarabağ,
Sənə qismətdi niyə indi bu çağın, Qarabağ?***

... Ötən əsrin 70-90-cı illərində Şuşa 30-40 minlik balaca bir kurort şəhəri idi. Yay aylarında şəhərə toplaşan insanların sayı, indi təxmin etmək çətindir, yəqin ki, elə orada daimi yaşayan şuşalılardan sayı qədər artırdı. Sanatoriya, pansiyon, müxtəlif istirahət düşərgələri, xalq sənətləri ilə bağlı xırda təsərrüfatlar, inzibati qurumlar, məktəblər, mehmanxanalar, avtovağzal, poçt, redaksiya, mədəniyyət sarayı, artıq muzey kimi istifadə olunan məscidlər, bazar, meydan, bulaqlar, ictimai işə obyektləri, xəstəxana, kitabxana, Şuşadan çıxmış görkəmli insanların ev -muzeyləri, teatrlar, musiqi kollektivləri... və insanlarla dolu Şuşa qaynayırdı. Orada, bəlkə də, bütün Qafqazda yeganə olan musiqi alətləri fabriki vardı. O fabrikin istehsalat sexinə daxil olanda tut, qoz ağaclarının quru yonqarının qoxusu nəse qeribə duyğular oyadırdı, divarlarda sıralanan, hətta siminə qədər tam hazır tar, kamança, qaval, nağara və digər musiqi alətləri elə bil yüz gözlə gələn qonağın barmaqlarına baxırdılar, sanki bilmək istəyirdilər - qonaq ifa bacarandı, yoxsa vaxt öldürməyə gəlib?! O musiqi alətlərinə baxdıqca hal əhlinin ürəyi çırpınır, barmaqları tərpənir, naşılar əllərini arxada daraqlayıb gizlədirdilər.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev Şuşa kurort şəhərinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar Ümumittifaq səviyyəli qərar çıxartdırmışdı. O vaxtlar dövrünə görə Azərbaycanda ən gözəl otellərdən biri bu şəhərin tən ortasında ucaldılmışdı. Göz öyrəşmək səbəbindən daimi sakinlərə adi görünən, əslində, Şuşanın təbiəti qədər qiymətli olan tarixi binalar üzə çıxarılır, siyahıya alınır, yenidən dəyərləndirilir, bərpa olunurdu.

Şuşaya qayalar başında tənha şəhər kimi baxmaq düzgün deyil, obrazlı deyilsə, şəhərin memarlıq baxımından yerləşmə məkanı muğam dəstgahlarının cəmi kimi anlaşıla bilər. Ağdamdan, Ağcabədidən, Bərdədən, Yevlaxdan, Beyləqandan, Füzulidən, Tərtərdən, Əskərindən, Xocalıdan, Qubadlıdan, Cəbrayıldan, Laçından, Kəlbəcərdən, Zəngilandan qan damarları, tar simləri kimi uzanan yollar muğam məqam şəklində Şuşada, bu əvəzsiz qürur ucalığında birləşirdi.

İlk təməl daşları qoyulandan təqribən 150 il ərzində Şuşa şəhəri yüksələn bir xətlə inkişaf etmiş, Azərbaycanın siyasi, inzibati, mədəniyyət, sənətkarlıq, ticarət, hətta uluslararası siyasi münasibətlər mərkəzlərindən biri olmuşdu. Başqa sayaq da mümkün deyildi. Çünki Şuşa XVIII-XIX yüzillikdə Azərbaycan ərazisində mövcud olan ən güclü dövlətin - Qarabağ xanlığının paytaxtı idi.

Bir qədər bu barədə - əlbəttə, rezümə qismində.

... 1724-cü ildə Səfəvi dövlətinin tərkibinə daxil, mərkəzi Gəncə olan Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisi Osmanlı Türkiyəsi tərəfindən zəbt edilir. Onsuz da dörd tərəf türk qövmünə məskən idi, amma türk qövmünün bəlli qollarının hərəsi bəlli bir məkanda dövlət qurmuşdu. Elə bu səbəbdən öz torpaqlarını müdafiə etmək üçün Qarabağ xalqı ayağa qalxdı. Təbii ki, bu hərəkət Səfəvi hakimiyyəti tərəfindən müdafiə olunurdu.

Tarixin şəhadətinə görə, Nadirqulu xan Əfşar Qarabağın işğalçılardan təmizlənməsində igidlik göstərənlərin hünərini mükafatlandırdı. Şərəfə layiq görülənlər arasında Bəhmənli eli, Sarıçalı oymağının Cavanşir tayfasından olan qardaşlar - Pənahəli bəy və Fəzləli bəy də vardı. Onların babaları - Pənahəli bəy (I), ataları İbrahimxəlil ağa (I) da daxil olmaqla otaylı - butaylı bütün Araz boyunda, Qaradağda, Qarabağda tanınan hörmətli, izzətli, çörəkli,

mərd, qorxmaz, döyüşkən adamlar olmuşlar. Hətta bu nəslin Çingiz xan qövmündən törədiyi də iddia olunur. Araz boyuna bələd olanlar yer, insan, tayfa adlarından, etnoqrafik əlamətlərdən, xüsusilə, dar məqamda, xeyir-şərdə adamların sıx birləşə bilmək xislətindən hələ də bu yerlərdə o qüdrətli şəxsiyyətlərin ruhunun qaldığını sezə bilirlər.

Yuxarıda göstərilən səbəbdən (Qarabağın Osmanlı türklərindən təmizlənməsində göstərilən igidliyə görə) qardaşlar Nadirqulu xan tərəfindən saraya çağırılır, Fəzləli bəy eşikağası, Pənahəli bəy ordu əmiri təyin olunur.

1736-cı ildə Muğanda keçirilən tacqoyma mərasimində Qarabağın ziyadoğullar, iyirmidördlər, otuzikilər, Cavanşir və başqa elləri Nadirqulu xanın namizədliyinin əleyhinə çıxdılar. Səbəb də bu idi ki, onlar İran taxt-tacında Şəfəvi sülaləsinin davam etməsini istəyirdilər.

İş belə olanda Nadirqulu xan taxt-taca yiyələndikdən sonra onun hakimiyyətinə səs verməyən tayfaları cəzalandırmağa başlayır. Bir çox qarabağlı ailələr Xorasana, Əfqanıstana sürgün edilir. Fəzləli bəyin açıq etirazları onun qətlinə səbəb olur.

Vəziyyətin mürəkkəbləşdiyini gören Pənahəli bəy 1738-ci ildə adamlarını da başına toplayıb Qarabağa çəkilir. İlk vaxtlar Zəngəzurda məskən salaraq İran hakimiyyəti altında olan Gəncəyə, Naxçıvana, Şəkiyə basqınlar edir. 1747-ci ildə sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi ilə Nadirin 10 illik çarpışmalarla dolu hakimiyyətinə son qoyuldu. Azərbaycanda xanlıqlar yaranmağa başladı. Pənahəli xanın əl-qolu açıldı. O, Qarabağ xanlığının əsasını qoydu.

Xanlığın ərazisi cənubda Araz çayı, şimalda Sınıq körpü, şərqdə Kür çayı, qərbdə Ermənistan qədər uzanırdı. Xanlığın təsir dairəsi isə daha böyük idi.

Pənahəli xan 15 il hakimiyyətdə olduğu zamanlarda (1748-1763) Şuşa qalasının əsası qoyuldu. Bu qala - şəhər Qarabağ xanlığının mərkəzi kimi seçilmişdi, elə də oldu.

Qarabağ xanlığı İran və qonşu xanlıqların hücumundan qorunmaq üçün Pənah xan Kəbirli mahalında Bayat qalasını tikdirdi.

... Pənah xan ona qarşı olan arası kəsilməyən hücumları nəzərə alaraq xanlığın mərkəzini strateji cəhətdən Bayat qalasından möhkəm olan Şahbulaq (Ağdam yaxınlığında) adlanan yerə köçürdü.

... Xanın yaxın adamları ona deyirdilər: "Biz gerek dağların içində elə bir əbədi və alınmaz qala tikək ki, onu güclü düşmən belə mühasirə edə bilməsin - qalanın bir tərəfi dağlarda olan ellərin üzünə daima açıq olsun və mahallarla rabitəmiz, əlaqəmiz bir an belə kəsilməsin.

... 1750-ci ildə Qarabağın səfali guşəsində, uca dağ qoynunda yeni qalanın bünövrəsi qoyuldu.

Qala - şəhərin tikintisi 7 ilə sahmana düşdü və sözün bütün mənalarında hərtərəfli inkişaf başladı. Sonralar Sovet zamanında qurulan azsaylı şəhərlər istisna olunmaq şərti ilə, Şuşa tarixi müstəvidə ən cavan Azərbaycan şəhəridir. O, qədimdən də qədim olan Xocalı, Quruçay mədəniyyəti deyilən, bəşəriyyət üçün indi də maraq kəsb edən böyük dəyərlərin zirvəsində tikilib. Pənahəli xanın göndərdiyi, indiki dillə deyilsə, geodez-mühəndislər dağların zirvəsində bomboş, ətrafı sıx meşələrlə örtülü, qənirsiz dərəcədə gözəl, şüşə kimi saf havalı, çeşməli-bulaqlı bir məkan seçmişdilər.

Sonrakı 70-80 il ərzində Qarabağ, eləcə də paytaxt Şuşa İran, rus hakimlərinin, qonşu xanlıqların hücumlarına məruz qaldı. 1828-ci ildə tarixin yeni dövrü başladı. Xanlıqlar sozalıb söndülər. XIX əsr boyu Şuşa böyük inkişaf yolu keçmiş, ticarət yolları onu dünyaya qovuşdurmuşdu. Sözügedən əsrin axırlarında orada 10 karvansara vardı.

Əhalinin əksəriyyəti azərbaycanlılar, məşğuliyyət ticarət və sənətkarlıq idi. Təbriz, Tehran, İsfahan, Leypsiq, London, Marsel, Moskva, Mançestrə ticarət

edilirdi. Buradan Qarabağ ipəyi, quru meyvə, xalça, xanlıq cinsli at, tut arağı ... aparıldılar.

Digər ölkələrdən Şuşaya ipək, bez, ipək dəsmallar, süfrələr, qumaş, Xorasan xalçaları, əla tütün, dəri, ədviyyat, qəhvə gətirilirdi.

1830-cu ildən Azərbaycan xanlıqları Rusiyanın ayrılmaz hissəsi oldu - quberniya və qəzalar yaradıldı. 1840-cı ildə Qarabağ xanlıqlarının bir hissəsi Şuşa qəzasına çevrildi.

Mənbələrdə göstərilir ki, həmin dövrlərdə orada 94 sövdəgər dükanı, 44 xırdavatçı, 30 dava-dərman, 9 dabbaq, 10 sərrac, 14 dülgər, 12 dəmirçi, 44 çəkməçi, 16 çörəkçi, 14 dəllək dükanları vardı. 10 məktəb fəaliyyət göstərirdi. Qarabağ xanlığına məxsus Qarabağ atlarının şöhrəti hər yana yayılmışdı. Burada bənzərsiz xalçalar toxunurdu. İpəkçilik və şərəbçilik yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Qoyunçuluq və maldarlıq əhalinin firavan yaşayışının əsasını təşkil edirdi. Ağdamın, Qarabulağın (Füzuli rayonu), Ağcabədinin, Bərdənin ... bərəkətli torpaqlarında yetişən taxıl təknədə çörəyə dönürdü. Meyvələrin, bostan-tərəvəz məhsullarının ən ləzizi buraya, dağların başına, xanlığın mərkəzi Şuşaya daşınırdı. Şəhərin 17 məhəlləsində məscid, hamam, mədrəsə, bulaq inşa olunmuş, yaraşıqlı evlər tikilmişdi. Varlı təbəqə - bəylər, əsilzadələr, tacirlər şəhərdə şahlara layiq saraylar ucaltmışdılar.

Xan qızı Xurşud banu Natəvan 1871-ci ildə çoxlu pul sərf edərək şəhərə su kəməri çəkirdi.

Burada mədəniyyət, maarif də zaman-zaman bulaq kimi qaynamışdı. Qarabağın imkanı çatan adamları təbiətin qoynunda, xoş səfa içində yaşamağın dadını, ləzzətini bilirdilər. Azərbaycanın hər yerindən məmləkətin qaymağı sayılan istedadlı şəxslər Şuşanı ziyarətə can atır, burada mənəvi rahatlıq tapırdılar.

Əsrarəngiz təbiət, saf hava, təmiz su, eyni zamanda mədəni - mənəvi yetkinlik Şuşanın real dəyərini yaradır, zəngin bir mühit olmaqla insanlara başqa yerlərdə olduğundan güclü enerji verirdi.

Əvvəlki səhifələrdə müəyyən qədər Şuşanın musiqi dünyası barədə məlumatlar verilib. Şübhəsiz ki, Şuşada mədəniyyət dəyərlərinin önə çıxmasının əsas səbəbi tarixi inkişafın, milli özünüifadənin şaxələnməsi ilə əlaqədar idisə, digər tərəfdən, xanlığı idarə edən hakimlərin milli-mədəni dəyərlərə həssas yanaşması, ona meydan verməsi ilə bağlı olmuşdu.

Cabbar Qaryağdıoğlu doğulanda Şuşa belə Şuşa idi, Qarabağ belə Qarabağ idi.

* * *

...İndi o, 18-20 yaşındadır. XIX əsrin başa çatmağına 20 il qalır. Bu 20 il Cabbarın tək Qarabağda deyil, bütün Azərbaycanda, İranda, Gürcüstanda, Ermənistanda, Orta Asiyada, Yaxın Şərqdə, Dağıstanda, Rusiya da daxil, hətta Avropada tanınıb şöhrətlənməsinə yetərli olacaq.

Sonrakı hadisələr belə davam edir: "Çahargah" üstündə...

Cahargah. Cabbar özünü yaradır

"Qurdlar" məhəlləsindəki məşhur toydan sonra yeniyetmə muğam pələnginin səsi sıldırımlı-dərəli Şuşanın daşlarını, qayalarını lərzəyə gətirib dörd bir yana yayanda ilahi səsin sədası ustad tarçı Sadiqcanın da qulağına çatdı.

"Bir əlcə uşağa" sayğı göstərdi Sadiqcan. Onu evinə qonaq çağırırdı.

Bu həmin Sadiqcan idi ki, bir zaman onun da gözəl səsi olmuş və on səkkiz yaşına çatanda o səs batmışdı. Cabbar da daxil olmaqla, Şuşada, Qarabağda, Azərbaycanın harasında olur - olsun, bir təzə səs meydana çıxanda Sadiqcana elə gəlirdi ki, özünün səsi qayıdır.

Bu həmin Sadıqcan idi ki, səsi batandan sonra əvvəl tütək, ney, kamança, lap axırda tar səsinin ətəyindən yapışır.

Sadıqcanın fitri istedadının sayəsində "iri əlləri, uzun və güclü barmaqları" oxuyur.

Bu həmin Sadıqcanıdır ki, ona tar çalmağı öyrədən ustadı demişdi: "Kaş bütün var-dövlətim Sadıqcanda, onun barmaqları məndə olaydı..."

Bu həmin Sadıqcanıdır ki, Xanqızı Xurşudbanu Bəyim Nətvənin sarayında qurulan məclislər, "Məclisi-Üns" onsuz keçməzdi.

"Bir əlcə uşağı" - Cabbarı evinə dəvət elədiyi zamanlarda o, ümumşərq musiqi aləti olan tarın quruluşunu dəyişmiş, qoldakı artıq pərdələri atıb 17 pərdə saxlamış, simlərin sayını 5-dən 11-ə çatdırmışdı. İlk dəfə o, diz üstə çalınan tarı sinəyə, ürəyin başına qaldırmışdı.

Bir sıra ədəbiyyatlarda ərəb, fars, əfqan ... musiqi aləti kimi təqdim edilən, əslində, qopuzun xələfi dütarə əsaslanaraq Türküstan türkü Tərxanoğlu Məhəmməd Cərcə tərəfindən X əsrdə düzəldilən tarı Sadıqcan Azərbaycan türkünün dilində danışdırmış, ona hamı tərəfindən qəbul edilən, musiqi ifasını sonsuza qədər zənginləşdirən biçim vermişdi.

"Bir əlcə uşağı" - Cabbarı evinə qonaq çağıranda Sadıqcanın 33, Cabbarın 16 yaşı vardı.

O gün Sadıqcan tarın müşayiəti ilə gənc Cabbarı imtahana çəkir. Gənc xanəndə ustad sənətkarın "tarla verdiyi suallara bülbül kimi cəh-cəh vuraraq cavab verir." Bu hadisədən sonra Cabbar Sadıqcanın ansamblının üzvü olur...

Sonra Cabbar Qaryağdıoğlu ilk dəfə Sadıqcanla Şuşada "Xandəmirovun teatr salonu"nda təşkil edilən "Xeyriyyə gecəsi"ndə çıxış edəcək, "Heyratı" oxuyacaq.

Mənbələrə əsasən, təqribən bu tarixlərdən Cabbar Qaryağdıoğlunun həyatında musiqidən qıraqlarda keçən boş il, ay, həftə, yalan olmasın, gün tapa bilməzsiniz. Məclislər, qastrollar, şərq konsertləri, folklor musiqisinin, xalq mahnıları və muğamların toplanması, ifası, səs yazısına alınması, yeni xanəndələr nəslinə muğamların tədrisi... Bütün bunlar bir daha göstərir ki, Cabbar Qaryağdıoğluna sadəcə xanəndə demək azdır. O, musiqi ustadı, müəllim, böyük incəsənət xadimi səviyyəsinə yüksəlmişdi.

Əlbəttə, həyat çətinliksiz, ağrı-acısız deyil. Bununla belə, keçirdiyi sıxıntılara baxmayaraq, - ən azından iki dünya müharibəsi görmüşdü, Qarabağ xanlığı son günlərini yaşayaraq Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılmışdı. Yaşı 40-ı ötəndən sonra belə, ailə qurmadan yaşamış, demək olar ki, ömrünün tən yarısında Bakıya köçmüşdü.

Nəinki şəxsi həyatda, hətta ətrafda baş verənlər fərdlərin gün-güzəranına təsirsiz ötüşmür. Bununla belə, Cabbar Qaryağdıoğlunu Allah tərəfindən seçilən və sevilən insan adlandırmaq olar. Səbəb də onun bütün şüurlu həyatını və fəaliyyətini sevdii sənətə bağlamasındadır.

O, cismən Cabbar Qaryağdıoğlu adlanır, əslində, diri, canlı, yeriyan muğamatın özüdür.

...Təqribən 1886-cı ilin indi dəqiqləşdirilməsi çətin olan hansı ayındasa Qala qapısından bir fayton çıxıb bir neçə dolayı geridə qoyandan sonra Laçın yoluna buruldu. Dəyərli sənişinlərinə görə üzünü məmnunluq bürüyən faytonçu hesaba alınmazsa, arxada üstü çadırılı qazalaqda üç oğlan əyləşmişdi. 25-30 yaşda cavanlardı. Qəşəng geyinmişdilər. İçinə səfər ayın-oyunu yığılmış üç sadə yol çantası arxada yan-yanə qoyulmuşdu. Ən qiymətli yükü isə gənclər dizləri üstünə qoyub əldə saxlamışdılar. Əldən yerə qoyulmayan həmin o qiymətli yükün biri ağzı düymələnmiş dəyirmi qab içində qaval, yenə də formasına münasib qablarda tar və kamança idi. Faytonda uzaq səfərə çıxan gəncləri nəinki Qalada, bütün Qarabağda tanıyır və qəlbən sevidilər. Yola

çıxmazdan bir saat qabaq Qala camaatının az qala yarısı meydanda toplaşmış, bu səfərə uğur diləmək üçün gəncləri araya alaraq şəhər darvazasına qədər faytonun dalınca deyə-gülə yerimişdilər.

İndiki dillə deyilsə, ekipaj üzvlərindən biri Qarabağın gənc, amma məşhur tarzənlərindən Mərdi Canıbəyov, digəri kamançaçı Qosti Bağdagül oğlu idi. Həssas oxucu üçüncü fayton əhlinin adını özü deyəcək; əlbəttə, Cabbar Qarayağdıoğlu. O, gənc əllərini qavalın qara örtüyü üstünə qoyub yolun sağ və solundan dikələn hər bir ağaca ayrıca baxır, hansı bir duyğudansa sinəsi körük kimi qabarıq, atların ayağından və fayton təkərlərindən qopan ritmik səsləri dinləyirdi...

İrana toy çalmağa gedirdilər. Murtuza Qulu xan dəvət eləmişdi. Xudafərin körpüsünə qədər bu fayton aparacaqdı. Arazın o tayında xanın adamları çağlıçıları qarşılayıb təhvil alacaqdılar.

Cabbar Mərdinin, Qostinin üzünü bürüyən işığa qəlbən şərikdir, qoşulur, bununla belə, onun gözləri qarşısında bütün zamanların qüdrətli tarzəni Sadıqcanın yaraşıqlı surəti canlanır. Çünki beş-altı il öncə, daha doğrusu, Cabbarın 18 yaşı olanda, onu Qaladan Sadıqcan çıxarıb. Gəncəyə gediblər. Bəlkə də dünyanın qonaqpərvərlik etalonu olan gəncəlilər, dünyanın ən duyğusal insanları yaşayan Gəncə üç-dörd günlüyə toy çalmağa gələn Sadıqcanı, tükündən dırnağına qədər bütün varlığı, ruhu muğamatdan, xalq musiqisindən yoğrulmuş Cabbarı altı ay mövlanə Nizami yurdunda, Kəpəz, Qoşqar, Göygöl həndəvərində qonaq saxlayıb, bir an gözdən və əsas da qulaqdan qıraqda qoymayıblar.

Cabbar həmişə Şuşa zirvəsindən baxdığı aşağılardakı gözəlliklərin tam ortasından keçir, yenə də tamaşadan doymurdu. Faytonçu, Qosti, Mərdi deyib-gülür, zarafatlaşırdılar. Bəlkə də bir saat getmişdilər, bir bu qədər, yaxud bir az da çox gedib Güləbirdə yetişəcəkdilər. Sarı Aşıq yurduna...

Mərdi onun böyrünü dümsüklədi:

-Başına dönüm, ə, Cabbar, yenə xəyalın dağda - bağda gəzir, bəlkə Sadıqcanın xiffətini eləyirsən?

-Hə, qağa, ustad heç yadımdan çıxmır. Amma, Mərdi, deyirəm, Dədəmiz Qorquddan üzübəri kimin sinəsindən söz, dilindən nəğmə qopubsa, təbiətin səbəbinədi.

Qosti söhbətə qoşuldu:

-Sən, Cabbar, filosofsan, bilirik. Təbiət də sag olsun, Sadıqcan da, amma qorxub - eləmə, Sadıqcan olmasa da, Mərdi sənnən ayaqlaşar. Vallahi, o İran padşahının malikanəsində bir pəstah çıxaracağıq, hərəməzə bir vilayət bağışlayacaqlar...

Gülüşdülər. Mərdi soruşdu:

-Cabbar, üç-dörd il irəli Gəncədən dönəndə sizi Ağdaşa qonaq aparıblar ey, Sadıqcanla, nə təhər olub o əhvalat, mən ölüm, onu danış...

Bu dəfə faytonçu dilləndi:

-Sənə nənəm qurban, Cabbar, söhbət yolun qayçısıdı, danış. Gör Xudafərin hara - buradı, qabaqda Muradxanlı, Xanlıq, nə qədər el-oba var...

-Heç nə, - Cabbar səfər yoldaşlarının ürəyini qırmadı, - getmişik Ağdaşa, Qarabəyin karvansarasında yer veriblər bizə. Axşamüstü elə orda xudmani bir məclisdi, Ağdaşın hörmətli, izzətli kişiləri yığıb. Sadıqcan ustadımız tarı mələtdi. Mən də qavala bir-iki şapalaq ilişdirib əlimi atdım qulağımın dibinə. Bilmirəm, "Qarabağ şikəstəsi"nin harasındayam, bir də hiss elədim ki, nəse qarışıqlıq var. Dedilər, bəs polis rəisi karvansaranı atlı kazaklarla mühasirəyə alıb. Evin yıxılsın, fələk, axı biz nə qayırmışıq ki, aləm qarışıb? Heç demə, biz karvansaranın içində, oxuyuram axı, qonşu məhəllələrdən səsimi eşidən adamlar axışib bura, ətdən çəpər çəkib qulaq asır, əl çalıb alqışlayırlar. Polis

də elə bilib ki, iğtişaş düşüb. Vəziyyəti belə görəndə “Qarabağ şikəstəsi”ni birtəhər başa vurub bildirdim ki, çox yorulmuşam, sabah da xeyir işim var, daha oxumayacağam. Bundan sonra insanlar dağılışdı...

* * *

Yolçular yolda olsunlar, bu məqamda yazıçı Xeyrəddin Qocanın atasının xatirəsinə əsasən qələmə aldığı bir əhvalatı eşitmək yerinə düşür. Cabbar Qaryağdıoğlu ilk dəfə Ağdaşda məclis aparanda təqribən iyirmi yaşı vardı. Xeyrəddin Qocanın qeydlərindən isə görünür ki, Cabbar Qaryağdıoğlu təqribən səksən yaşında Ağdaşda sonuncu dəfə toyu böyük bir coşğu ilə yola verib. Əhvalat belədir.

“Atam Sayəddin Bəkir oğlu (Xeyrəddin Qocanın atası - V.Bəhmənli) Ağdaş rayonunun Gülbəndə kəndində dünyaya göz açmış, ali təhsil aldıqdan sonra düz 47 il, daha doğrusu, ömrünün axırınadək kənd məktəblərində dil-ədəbiyyat müəllimi işləmişdir. Hələ cavan ikən Azərbaycanın ilk opera müğənnilərindən biri Əhməd Ağdamskinin şagirdi olmuş, ondan tar dərsi almışdır. Sonralar Üzeyir Hacıbəyovla görüşmüş, dahi bəstəkar onun ifasında “Bayatı-Şiraz”ı dinləyib yüksək qiymətləndirmişdir.

Ömrü boyu musiqidən, sənətdən ayrılmayan atam ömrünün son günlərində incəsənət xadimləri ilə görüşlərindən yadında qalan bəzi xatirələrini yazmış, mənə mümkün qədər həmin xatirələri dərc etdirməyi tapşırırmışdı. Onlardan biri “Cabbar Qaryağdıoğlu toyda” adlanır.

1939-cu ilin payızı idi. Ağdaşda Əhməd Ağdamskinin təşəbbüsü ilə açılmış musiqi məktəbində tar öyrənirdim. Yeri gəlmişkən deyim ki, Əhməd əmi (şagirdləri onu belə çağırırdılar) çox savadlı və mədəni adam idi. Onun şagirdlərə hikmətli tövsiyələri də bir məktəb idi. Biz onunla, sadəcə, şagird-müəllim yox, dost, ata-oğul münasibətində idik. Bunu qohum-əqrəbalarımız da bildirdilər. Bir gün qoca, pirani dayım Əli kişi mənə yanına çağırıb dedi ki, bacioğlu, müəlliminə de ki, bir nəfər oxuyan gətirsin, qardaşım Firiduna toy edək.

Mən dayımı yaxşı başa düşdüm. O, əsl oxuyan istəyirdi. Bizim Gülbəndə kəndi keçmişdən çox xanəndəpərəstdir. Toy məclislərinə ancaq Cabbar Qaryağdıoğlunu, Zülfü Adıgözəlovu, Xan Şuşinskini, Cahan Talışinskini, Mütəllim Mütəllimovu, yaxud da onların məsləhət bildikləri tanınmış xanəndələri gətirərdilər.

Dayım mənim fikrə getdiyimi görüb soruşdu:

-Hə, necədir, bacioğlu, gücün çatarmı?

-Dayı, müəllimim mənim arzumu müzaiqəsiz yerinə yetirər.

-Di get, vəzifəni yerinə yetir.

Biz mötəbər müəllimim Əhməd əmi ilə birlikdə Bakıya yola düşdük. Şəhər bağında (yaxşı tanıyırdım, gerek ki, indiki Pioner parkı idi) bizi Azərbaycan SSR xalq artisti Ələvsət Sadıqov qarşıladı. Əhməd əmi ilə çox səmimi görüşdülər. Əhməd əmi mətləbimizi ona söylədi. Ə.Sadıqov əlini gözünün üstünə qoyub, “baş üstə!” - deyərək getdi. Yalnız Cabbar əmini tapdı. Mən ehtiyat etdim ki, Cabbar əmi qocalıbdır, görəsən, onu dayım bəyənərmə? Biz Əhməd əmi ilə birlikdə mərkəzi poçta gedib rayondan dayımı telefona çağırdıq və əlimizin yalnız Cabbar əmiyə çatdığını söylədik. Dayım telefonda cavab verdi ki, Cabbar mənim yaşımdır. Onun toy məclislərində çox olmuşam, amma çoxdandır ki, görmürəm. Yəqin, mənim kimi çox qocalıbdır. Allaha təvəkkül, gətirin!

Biz - mən, Cabbar əmi, Əhməd əmi və Ağdaş şəhərindən olan xanəndə Veyis Hacıyev dayımın həyətinə daxil olduq. Dayım Cabbar əmi ilə mehriban görüşüb-öpuşdü, sonra yarızarafat, yarıciddi dedi:

-A kişi, sən lap qocalmısan ki, toyu necə aparacaqsan?!

Əhməd əmi məyus halda mənə baxdı. Sonra başını aşağı dikdi. Cabbar əmi isə heç halını dəyişdirmədi və dedi ki, Əli, sənın dayın köhnədən çiy söz danışandı, bizə toyxanada yerimizi göstər.

Cabbar əmi toyxanada stolun arxasına keçən kimi qavalı futlyardan çıxartdı, çırtmalarla vuraraq sağa-sola fırlatdı, bir neçə dəfə başından yuxarı atıb-tutdu. Əlləri elə bil qaval vurmaq üçün yaranmışdı. Uzun barmaqlarını daraqlayıb qavalı döyəcləməyə başladı. Qavalın gurultusu ətrafa yayıldı. El-ələm toy həyətinə axışdı. Yol uzununu hamı deyirdi: "Cabbarı! Oxuyan Cabbarı". Rayondan da, qonşu kəndlərdən də çoxlu adam gəldi. Cabbar əmi dayanmaq bilmirdi. Soyumuş çayını bir neçə dəfə dəyişdirdilər, içmədi. Muğamları, təsnifləri bir-birinə calayırdı. Səsi ulduzlarla danışdı. Əli dayım məclisin sahibi olduğu halda, camaatı unutmuşdu. Quruyub yerində qalmışdı. Mən ona fikir verirdim və altdan-altdan gülümsəyirdim. O, mənı barmaq işarəsi ilə yanına çağırırdı:

-Ayə, bu kişi qocaldıqca cavanlaşıb ki! Əhməd əmiyə yanaş, Cabbar əmiyə desin ki, mən ona çox borclu qaldım, heç olmasa, ara versin, onu öpüm...

Bu sözlər Cabbar əmiyə çatan kimi o, ayaqüstə çalib-oxumağa başladı. Sol əli ilə qavalı tutub, sağ əli ilə onun sağanağına yumruqlar tökür, gah da sağanağın altdan çırtma ilə vurub qavalı yuxarı qaldıraraq fırladırdı.

Gecədən xeyli keçəndən sonra dayım adamları aralaya-aralaya Cabbar əminin stoluna yaxınlaşdı və gözləri yaşara-yəsara ancaq aşağıdakı sözləri deyə bildi:

-Cabbar əmi!.. Səhvımdən keç...

Cabbar əmi dedi:

-Köhnə dostum, yorulmusansa, keç, əyləş yanımda. Toy sənın deyil, mənimdir. Qoy işimi görüm.

Gülüş dalğaları məclisdən xəfif külək kimi keçdi və tez də sakitlik oldu. Cabbar əmi yorulmurdu ki yorulmurdu!.. Yaşlılar deyirdilər ki, kəndimizə məşhur oxuyanlar çox gəlib. Beləsini görməmişik.

Ulduzlar batanda toy qurtardı. Mənə o qaldı ki, həm dayımın yanında "bəraət" qazandım, həm də Cabbarın Cabbarlığı yaddaşımda əbədi həkk olundu".

* * *

... İranlı Murtuz Qulu xanın dəvətinin müddəti bir həftəlik idi, üç gün toy, üç gün də yol, dincəlmək-filan... Di gəl Azərbaycan xanəndəsinin vətənin o tayına qeyri-rəsmi qastrolu 2 ay çəkdi. Sadəcə, ondan doymurdular, onu əldən buraxmaq istəmirdilər...

Cabbarın İrandan birbaşa gözəl Şuşaya qayıtmağına imkan olmadı. İrandan dönərkən onları İrəvana apardılar, üç həftə qədim türk yurdu İrəvanı qeyri-adi səsin sehri bürüdü. İrəvandan sonra üç ay Tiflisdə oldular. Xanəndə "Tiflisin yolları" mahnısını bu vaxtlarda yaratdı. Sonra Poti, sonra Kutaisi, sonra Dərbənd...

Ağdaşa, Şamaxıya, ordan da qəssab Hənifənin qurduğu toy məclisində iştirak etmək üçün Bakıya getdilər. Bu səfər 8 ay çəkdi. Hər gün üç-dörd toy, şənlilik, məclis çıxırdı.

Qoca Qafqaz gənc Cabbarın səsinə aşıq olmuşdu. Təsəvvür edin, radio, televiziya, səs yazıları olmayan bir şəraitdə Cabbar kimi ecazkar bir xanəndənin oxumaları xalqa bir də geri dönməsi mümkün olmayan xoş yuxu, xoşbəxt rəya kimi gəlirdi. Cabbarın oxumaları yaddaşlardan daha çox ürəklərdə iz salırdı, insanları dözümə, xeyirxahlığa, sevgiyə çağırırdı.

Yeri gəlmişkən, XIX əsrin birinci yarısından Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olan Şimali Azərbaycanda tarix boyu mövcud olmuş şərq mühiti yeni çağlar almağa başlayır. Millətin kökünü axtarmaq üçün Abbasqulu Ağa Bakıxanov (1794-1847) "Gülüstanı-İrəm" tarixi əsərini ortaya qoyur. Mirzə Fətəli Axundov realizmin bünövrə daşlarını düzür, məşhur komediyalarını - "Hekayə-

ti-Molla İbrahimxəlil kimyagər", "Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli Şah caduküni-məşhur", "Sərgüzəşti-Vəzir-Xani-Lənkəran", "Xırs Quldurbasan", "Sərgüzəşti-mərdi-xəsis", "Mürafə vəkllərinin hekayəti" əsərlərini yazmaqla milli dramaturgiyanın, "Kəmalüddövlə məktubları" ilə fəlsəfi traktatın, "Aldanmış kəvakib"lə Azərbaycan peşəkar nəsrinin əsasını qoymuşdu. Açıq dünyagörüşlü Mirzə Şəfi Vazeh bir çox Avropa dillərinə tərcümə edilən nəğmələrini yazır, millətin təhsil alması üçün böyük zəhmətlər çəkirdi. Mirzə Cəfər Topçubaşov, Mirzə Məhəmmədli Kazimbəy Avropada tanınırdılar. Qasım bəy Zakir indiyə qədər poetik dəyəri mükəmməl izah edilməyən, qeyri-adi məziyyətlər daşıyan lirik, satirik şeirlərini yazır, sanki "Molla Nəsrəddin" dərgisinin, Sabirin meydana çıxması üçün zəmin hazırlayırdı.

O, bir şeirində obrazlı poetik dillə sanki Azərbaycan muğamat dünyasının coğrafiyasının konturlarını yaradaraq yazmışdı:

*Xacə, belə sövdə, belə bazar ələ düşməz,
Fərş eylə dükanı.
Bu saqi-yi-sadə, meyi-gülzar ələ düşməz
Novruz zamanı.
Həm mütri biney, cəngü dəfü tar ələ düşməz
Tut rast, nəvani.
Dünyada həyatın nə qədər var, ələ düşməz
Sür eyşü-cavanı
Gün dövr müxalifdi digərbar ələ düşməz
Çaldır əşirani.
Ver şüğlünü şəhnəzə ki, zinhar ələ düşməz
Çək öncə sədanı.
Dügah, segah iç meyi, təkrar ələ düşməz
Kərm eylə həvani.
Ahəngi-səfabəxş, xoşətvər ələ düşməz
Çün, əhli-Arani.
Axtarmaq ilə mövcümü-gülzar ələ düşməz
Azərbaycanı
Hicazi Nişaburə onu eyləmə hətta
Həm mülki iraqə.*

(Şeirdə seçdirilən sözlər musiqi terminləridir)

Məhz bu illərdə Şuşa, Lənkəran, Şamaxıda ilk teatr tamaşaları göstərilməyə başlamışdı. 1873-cü ildə Həsən bəy Zərdabının rəhbərliyi ilə Bakıda realni məktəbin tələbələri Axundovun "Sərgüzəşti-Vəzir-Xani-Lənkəran" komediyasını oynamaqla milli teatrın əsasını qoydular. İki il sonra xalqın tərəqqisi uğrunda ömrünü şam kimi əridən Həsən bəy Zərdabi (1875) "Əkinçi" qəzetini nəşr etməklə milli mətbuatın yaranmasını tarix səhifəsinə yazdı. Realizm, maarifçilik, intellektual qalxınma, ümumi intibah yüksələn xətlə gedirdi.

Bu dövrdə Şuşa lakmus kağızı kimi idi, ölkənin hər hansı bir yerində, hətta dünyada baş verən yeniliklərdən, təcrübələrdən rəng alır, hadisələrə adekvat mədəni, mənəvi rezonansla reaksiya verirdi.

Xüsusilə, XIX əsrin ikinci yarısında Şuşa ədəbiyyat, incəsənət, ayrıca olaraq musiqi sahəsində bir çox nailiyyətlərə "ev sahibliyi" etmişdi.

Orada ilk musiqili tamaşa parçası 1897-ci ildə göstərilmişdi. Repertuarındakı dramatik parça belə adlanırdı: "Məcnun Leylinin qəbri üstündə".

Budur, 36 yaşlı, artıq bütün Azərbaycanda, Gürcüstanda, Ermənistanda, İranda, Orta Asiyada, Türkiyədə, Rusiyada, Dağıstanda tanınan və sevilən Cabbar Qaryağdıoğlu səhnəyə çıxır. Məcnun rolunda. Deyilənə görə onun, başına quş yuvası qoyaraq çarəsiz bir eşqin, qəhr olan sevginin kədərli əlindən nalə çəkməsi tamaşaçıların damarında qanı dondurmuşdu. Onların arasında

bir neçə ildən sonra Azərbaycan professional musiqisinin əsasını qoyan 13 yaşlı Üzeyir Hacıbəyli də var imiş. Araşdırmaların bəzilərində o ya tamaşaçı, ya da:

**“Şəbi hicran yanar canım, tökər qan çeşmi giryanım,
Oyadar xəlqi əfqanım, qara bəxtin oyanmazmı”**

mətləli qəzəli ilə oxunan xor dəstəsinin sırasında göstərilir. Üzeyir bəyin tamaşaçılar arasında, yaxud xor sırasında olması o qədər də önəmli deyil. Əsas odur ki, Cabbar bıçarə Məcnunun dərdini, sağalmaz yarasını Şuşanın saf havasına çıxarıb o yaranın üstünü məlhəm kimi səfalı səsi ilə sarıyanda on üç yaşlı Üzeyir orada imiş və elə o yaşıdaca haçansa “Leyli və Məcnun” poeması əsasında tamaşa yaratmaq niyyətinə düşübmiş... Heç demə, Cabbar ağırlar səngisin deyə Məcnunun yarasını deyil (bəlkə də, bununla bərabər, eyni anda), həm də Üzeyir bəyin ağrının başında közərməyə başlayan ocağı üfürürmüş ki, o ocaq alışsın, yansın...

Necə ki, alışdı və yandı...

Bu balaca eşq dastanının, indiki dillə deyilsə, ideya müəllifi Azərbaycan nəsrinin, eləcə də dünya nəsrinin qüdrətli nümayəndəsi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev idi. Lakin buna qədər də Cabbar başqa bir ustad sənətkarın - Nəcəf bəy Vəzirovun təşəbbüsü ilə göstərilən tamaşalar arası səhnəyə çıxmış, muğamat örnəklərini məharətlə ifa etmişdi. Professional teatr elementlərinin meydana çıxdığı ilk illərdə bu tamaşa səhnələri hələ xalqa tam doğmalaşmamışdı. Çoxu dövrün xanəndələrinin də çıxış edəcəyini eşidib tamaşaya baxmağa gəlirdi. Dövrün ziyalıları bilərəkdən, ya bilməyərəkdən məhz o illərdə musiqili teatrın əsasını qoyurdular.

1901-ci il. Şuşada ilk Şərq konserti. Əbdürrəhim bəy təşkil edib. “Xandəmirovun teatr salonu”nda. İfaçılar - Keçəçioğlu Məhəmməd, Qasım Abdullayev, Məşədi Dadaş, Cabbar Qaryağdioğlu, Sadıqcan, Məşədi Zeynal, Abbasqulu, Nəcəfqulu, Qosti Bağdagüloğlu, Balaoğlu... Cabbar ana dilində oxuyur - Füzulidən, Zakirdən, Seyid Əzimdən, Natəvandan...

1902-ci il. Bakı. Şərq konserti. Cabbar və Keçəçi Məhəmməd “Leyli və Məcnun” poemasından duet ifa edirlər. Ə.Haqverdiyevin “Tamah” əsərindən toy pərdəsi, Nəcəfqulu və Abbasqulunun aşiq havaları. Keçəçi Məhəmmədin ifasında “Şüştər”, Şəkili Ələsgərin “Çahargah”ı, bakılı Seyid Mirbabayevin “Bayatı İsfahan”ı Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatr binasını lərzəyə gətirir. Sonda orkestr “Arazbar” ritmik muğamını çalır.

Tamaşaya bilet tapa bilməyən şəhər sakinlərini narazılıq bürüyür.

Bundan 12 gün sonra yenə də Tağıyev teatrında üçüncü Şərq konserti göstərilir, Cabbar “Heyratı” oxuyur.

1903-cü il. Dördüncü şərq konserti. Yenə də rejissor, təşkilatçı Ə.Haqverdiyev. Cabbar “Bayatı Qacar” oxuyur.

Nəhayət, XIX əsrin 80-ci illərindən başlayan musiqili tamaşa çalışmaları təqribən 30 ildən sonra böyük bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operasını yaratmasıyla yekunlaşır. Burada “yekunlaşır” ifadəsi yerinə düşür. Əslində, məhz bu tamaşa ilə Azərbaycan milli musiqi sənətinin min illərdən bəri davam edən qədim tarixi başa çatır və tamamilə yeni dövr başlanır. Elə dövr ki, artıq Azərbaycan musiqisi ən kamil, mükəmməl və həm də ana dilində dünya ilə danışa bilir. “Leyli və Məcnun” nəinki Azərbaycan, eyni zamanda, dünya musiqi sənətində hadisə, intibah faktıdır. Bu əsər Şərqlə Qərbin bir-birini anlamaq zorunda olduğuna dair könüllü, labüd bir sazişdir və bu zirvəyə doğru gedilən yolda Cabbar Qaryağdioğlu yaradıcılığı ən etibarlı pillələrdən biridir. Bu da dahi bəstəkarın etiraf məzmunlu xatirəti:

“Leyli və Məcnun” operasının yazılışına mən 1907-ci ildən başladığıma baxmayaraq, bu operanın yaranması fikri məndə 1897-1898-ci illərdə 13 yaşında

ikən doğma Şuşa şəhərində həvəskarlar tərəfindən o zaman tamaşaya qoyulan "Məcnun Leylinin qəbri üstündə"ki musiqili faciəni görərkən oyanmışdır."

Qəribədir, mənbələr göstərir ki, Cabbar özü də digər musiqiçi və yazıçı həmkarları ilə birlikdə "Leyli və Məcnun" əsasında musiqili tamaşa yaratmaq niyyətində olub. Amma Azərbaycan musiqisinin xoşbəxtliyindən, hardasa elə Cabbar Qaryağdıoğlunun, Əbdürrəhim bəyin xoşbəxtliyindən bu işi onlar deyil, dahi Üzeyir bəy gördü. Çünki bu tarixi, ahəngdar, dolu, zəngin səs karvanının ovşarını Üzeyir intellektindən, Üzeyir ruhundan başqa bir qüdrət tamamilə yəni, 105 ildən sonra indiki nail olunmuş uralığa, bu bəşəri məcraya yönəldə bilməzdi. Bəli, gərək hökm çıxaranda qeysərin haqqı qeysərə, Allahın haqqı Allaha verilsin.

Bununla belə, "Leyli və Məcnun" operası meydana çıxandan üç il sonra Cabbar Qaryağdıoğlunun yaxından köməyi ilə Mirzə Calal Yuzifzadənin liberettosu əsasında Səsa Oqanezaşvili "Fərhad və Şirin" operasını bəstələmiş, əsər ilk dəfə 1911-ci ildə "Nikitin qardaşlarının teatri"nda tamaşaya qoyulmuşdu. Fərhad rolunda Cabbar Qaryağdıoğlu çıxış edirdi.

Ötən əsrin lap əvvəllərində Cabbar Qaryağdıoğlu ömürlük Bakıya köçdü. Şuşanın buz bulaqları, zirvəsi qarlı dağlar, Bazarbaşı, Gövhər ağa məscidi, Cıdır düzü, Topxana meşələri, Daşaltı çayı solmaz bir xatirata çevrilib uzaqlarda qaldı. O uzaqlarda hansı məkanda, bulaq başında, ağac kölgəsində, Cıdır düzündə, hansı məhlədə Cabbar çalıb-çağırmışdısa, adamlar o yeri bir-birinə barmaqla göstərib; yadıncadı, filan vaxt Cabbar burada qan elədi, o qəzəli oxudu, bu xalları vurdu... Şahid olmayanlar şahid olanlara həsədlə qulaq asırdılar. Cabbar unudulmurdu, unudula bilməzdi...

***Qoparıb eldən, obadan
niyə çəkir şəhər bizi?
Alıb nənədən, babadan
niyə çəkir şəhər bizi?***

***Şirin-şirin dilləriynən.
hamar-hamar yollarıynan.
damar-damar qollarıynan
niyə çəkir şəhər bizi?***

***Gözlərini nəm alacaq,
üzlərini qəm alacaq...
el qızını kim alacaq -
niyə çəkir şəhər bizi?***

***Doğanaqlıq ipi hanı,
pulludursa, cibi hanı,
quyudursa, dibi hanı -
niyə çəkir şəhər bizi?***

***Kilim deyil, hana deyil,
pəri deyil, sona deyil,
ata deyil, ana deyil -
niyə çəkir şəhər bizi?***

***Dərd-azarı yoxdu bəlkə,
gələn görür toxdu bəlkə?
ışıqları çoxdu bəlkə...
niyə çəkir şəhər bizi?***

Bu suallı şeir Cabbar Qaryağdioğlu Bakıya ömürlük köçəndən 80 il sonra yazılıb. Lakin kəndin şəhərə axını qədimdən də qədim söhbətdir. Əslində, bütün meqapolislərin mənbəyində kənd var. Kənd bədənədir, şəhər baş. Bədənədən başa arası kəsilməyən enerji - qan daşınmasa, can mövcud olmaz. Ellər-obalar torpağın hansı bir nöqtəsindənsə sızıb get-gedə gurlaşan göllər, çeşmələr, bulaqlar, axarlar, çaylar kimidir. Onlar birləşə-birləşə, qovuşa-qovuşa axır, axır, sonra dərmanı - şəhəri yaradır. Azərbaycan ərazisi tarixən deryalarla ləbələb dolub, tarixin hökmüylə boşalıb, bir də dolub. Bu torpağın yatağında Bərdə, Qəbələ, Beyləqan, Təbriz, Ərdəbil, Gəncə, İrəvan, Tiflis, Dərbənd, Ərzurum, Şamaxı, Şuşa, İsfahan, Şəki, Quba, Lənkəran deryaları olmuşdur. Görünür, dərma kənarında (Xəzər kənarında) mövqe tutmaq sivilizasiya deryasına (indiki anlamda Bakı şəhərinə) başqa deryalarda olmayan yeni bir şans qazandırır.

Azərbaycan böyük tarixi yol keçdi, dövlətlər yaratdı, şəhərlər saldı, xanlıqlara parçalandı, indi iki yerə deyilir, bəlkə də, üç, dörd yerə bölündü, nəhayət, Bakı deyilən bir nöqtədə deryaya arxalandı. Dağlardan düzənlik, düzənlikdən dağlar aydın görünür. Bu, vizual bir imkandır. Əsl həqiqət isə budur ki, Bakı Avropaya, sivil dünyaya onun digər ucqarlarından ən azı min kilometrə yaxındır. Abşeronun üç tərəfi sudur, dəniz duracağıdır. Abşeronda milyon illər öncə təkrar-təkrar yaranıb, sonra da çürüyərək ən dərin qatlarda enerjiyə, oda çevrilən qatlar, laylar vardır. Bakı Azərbaycan xalqının həyat axtarışlarının hələ ki, ən etibarlı yekunudur. Orada milyon il əvvəl yaşamış mamont sümüklərindən, fil, dəvə qabırğasının, meynə, əncir kötöklərinin çürüntüsündən qaz, neft hasil olunur. Xəzəri olan toplum ağılını işə salsa, heç zaman heç bir kəsə möhtac olmaz, özünü deryada balıq kimi hiss edər. Bakı ləl-cəvahir məkanı, mərcan adasıdır.

Hazırda dünya şəhəri olan Bakının urbanizasiya dəhlizinin çalışma yaşı aşağı-yuxarı 300 ildir. Cabbarın bu şəhərə yaşamaq, yaratmaq məqsədi ilə köçdüyü vaxt tarixə düşüb. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində bu şəhər günəş kimi parlayır, onun qaynar işığı Azərbaycanın hər tərəfinə yayılırdı.

Cabbar Qaryağdioğlu İçərişəhərdə bir ev kirayələmişdi. Şuşa qalasından çıxıb Bakı qalasına düşmüşdü. Barbədin, İbni Sinanın, Nizaminin, Əbdülqədir Marağayinin, Məhəmməd Füzulinin, Qurbaninin, Tufarqanlının, Şah İsmayıl Xətəinin, Urməvinin, Pənəhəli xanın, Mir Möhsün Nəvvabın, Zakirin, Xurşud Banunun, Sadiqcanın, Xarrat Qulunun, Hacı Hüsünün... ruhunu da özü ilə Bakı qalasına gətirmişdi Cabbar. Əvvəl qala bir idi - Şuşa qalası. Sonra Bakı qalası əlavə olundu. Sonra iki qaladan güc toplayıb üçüncü qalanı yaratdı, ucaltdı. Bu, Cabbar qalası idi...

1900-cü illərin əvvəllərində ömürlük köçdüyü günə qədər də Cabbar Bakıda tanınır və sevilirdi. Çünki o burada ötən 20 il ərzində çoxlu məclislər yola vermişdi. Elə olmuşdu ki, buraya gəlidiyi, lakin camaatın istəyi ilə iki-üç ay, bəzən yarım il qaldığı müddətdə hər gün üç-dörd yerə dəvət almışdı. Bəzən çatdırı bilməmişdi. Geniş, həsəd, paxıllıq bilməyən ürəyinin səsinə qulaq asıb öz yerinə digər istedadlı, üzağardan sənət dostlarını məsləhət bilmişdi. İslam Abdullayev xatırlayır ki, o, dəfələrlə mənə (İslam Abdullayevi - V.B.), Keçəçioğlu Məhəmmədi və Şəkili Ələsgəri özünün dəvət olunduğu məclislərə göndərüb. Ustad xanəndə daha sonra xatırlayır: "Bir gün Keçəçi Məhəmməd ilə mən Bakı məclislərindən birində oxuyurduq. Həmin məclisə bizi Cabbar göndərmişdi. Gələn gələn axşamı Cabbar qəfil məclisə daxil oldu. Cabbarın gəlişi məclisi daha da şənəldirdi və qızıqırdı. Toy sahibi və məclisdə əyləşən ağsaqqallar Cabbarın "Mənsuriyyə" oxumasını xahiş etdilər. O, gülə-gülə üzünü məclisə tutub dedi: "Mənsuriyyə" oxuyaram. Ancaq birçə şərtlə, Keçəçioğlu "Çoban bayatısı", İslam isə "Yetim segah"ı oxusunlar. Biz

oxuduqdan sonra Cabbar elə "Mənsuriyyə" oxudu ki, əgər o oxumağı mən indi eşitsəydim, ömrüm 20 il uzanardı".

Xatirədə adı çəkilən Keçəçi Məhəmməd milli muğam tarixində yer alan parlaq sənətkarlardan biridir. 1864-cü ildə Şuşada doğulub, 1940-cı ildə Qubada vəfat edib. Cabbarın yüksək dəyər verdiyi, əməkdaşlıq elədiyi müğənnilərdən olub. "Nəva", "Mahur", "Mani", "Bayati Qacar", "Heyratı", "Rahab", "Kürdü Şahnaz", "Dəşti", "Çoban bayatısı" muğamlarını gözəl oxuyurmuş. Məşədi İsinin yolunu gedirmiş. Onun ifasında xalq mahnıları, ritmik muğamlar təkrarsız musiqi lövhələri olub.

Görkəmli mədəniyyət xadimi Cəlil bəy Bağdadbəyov xatırlayır:

"Bakı toylarının birində Keçəçioğlu "Uzzal" oxuyanda Cəlil bəy təsadüfən bir qoçu ilə yanaşı oturmalı olur. Baxır ki, bu qoçu çox narahatdır, hirslidir, əlində də tapança oynadır. Qoçu, nəhayət, soruşur:

-Qardaş oğlu, Keçəçioğlu nə oxuyur?

"Uzzal" - Cəlil bəy cavab verir, hətta farsca mətnin bir-iki misrasını da tərcümə edib qoçuya çatdırır.

Qoçu deyir:

-Qardaş, mənim "Uzzal"dən-zaddan başım çıxmaz, amma bu zalım balası nə təhər oxuyursa, çox xoşuma gəlir, istəyirəm ayağa durum, hamını tapançanın qabağına qatıb qırım..."

Muğam tarixində segah İslam adıyla tanınan İslam Abdullayev 1876-cı ildə Şuşada doğulub. 1964-cü ildə 88 yaşında Bakı şəhərində dünyasını dəyişib. O, "Zabul Segah", "Orta Segah", "Mirzə Hüseyn Segahı"nı, eləcə də, "Yetim Segahı" bənzərsiz ifa edib, xalqdan Segah təxəllüsü qazanıb.

1905-ci ildə Cabbar Qaryağdioğlu Qurban Pirimov (tar), Saşa Oqanezaşvilidən ibarət məşhur ansambl yaradır. Bu üçlük (trio) təqribən 20 il birlikdə çalıb-çağırmış, Azərbaycan xalq musiqisinin parlaq incilərini yaratmışlar. Əgər bu musiqi nümunələrinin siyahısı tutulsa, nə bir muğam, nə bir xalq mahnısı qıraqda qalar. Əslində, onların ifa etdikləri bir çox nümunələr itibbatmış, unudulmuşdur. Şərq musiqisinin görkəmli tədqiqatçısı V.Vinoqradov yazır:

"Azərbaycan musiqi tarixində hələ inqilabdan əvvəlki illərdə ortaya çıxmış görkəmli sazəndələrin adları yaşamaqdadır. Onların çaldıqları mahnılar hələ o zaman qrammofon vallarına yazılıb. Xanəndə Cabbar Qaryağdioğlu, tarzən Qurban Pirimov və kamança çalan Saşa Oqanezaşvilidən ibarət olan gözəl trio on illər boyunca Qafqazda və onun hüdudlarından xaricdə konsertlər vermişdir. Oynadığı rola və bədii dəyərinə görə bu trionu birinci dərəcəli Avropa ansambları ilə müqayisə etmək olar".

Görkəmli musiqişünas Georgi Xubov:

"Məşhur Azərbaycan müğənnisi Cabbar Qaryağdioğlunun ansamblının şöhrəti nəinki Zaqafqaziyada, hətta bütün Orta Asiyada səs salmışdır".

Görkəmli musiqişünas Əfrasiyab Bədəlbəyli: "Bu trio əzəmətli bir orkestrdir".

İstedad, sözün yaxşı mənasında, iddiadır. Çünki şair, yazıçı, rəssam, xanəndə, aktyor təbii vergiyə və əldə etdiyi, öyrənib bələd olduğu təcrübələrə arxalanaraq daha yeni estetik keyfiyyətə, hətta yeni həcm və məkana qovuşmaq istəyir. Yaradıcılıq estetik iddiadır. Bu bir baxış nöqtəsidir.

Digər tərəfdən, yaradıcı insanın zövqü adi tamaşaçı, dinləyici, oxucu zövqündən müəyyən mənada fərqlənir. Çünki bu zövq zənginləşmiş, hardasa meyar halına gəlmiş bir yanaşmadır, üstəlik, üslub mənasında yaradıcı insanın özünün qəliblərə çevrilən qənaətləri vardır. Ola bilsin ki, yaradıcı insan xislətindəki indi qeyd edilən əlamətlər səbəbindən özündən əvvəlləri, öz dövründəki digər bir sənətkarı düzgün qiymətləndirməsin. Lakin tarix boyu heç

bir istedadlı insan digər bir istedadın üstündən qələm çəkməyib. Dəyərləndirmədə, şəxsiz ki, zaman, konkret tarixi faktor da müəyyən rol oynayır.

Amma elə ki, iddia ifrat eqoizmlə, paxıllıqla, kin və küdurətlə əvəz olunur, estetik xarakterini itirərək məişət səviyyəsinə enir, bax, o zaman dedi-qodular, qarayaxmalar meydan sulamağa başlayır. Sənət söhbəti başqadır, sənət ətrafında boşboğazlıq başqa.

Yaxşı ki, Azərbaycanın mədəniyyət tarixində irsiyyət qanunu xalqın öz təbiətindən gələrək ən qarışıq, tufanlı, çovğunlu dövrlərdə belə sənətkarları eyni çətir altına toplamış, yaradıcı insanlar biri-birinə, əsasən ədalət prizmasından baxaraq qiymət vermişlər. Məsələn, XIX əsrin ortalarından meydana çıxan milli muğamat pleyadasının üzvləri sanki biri-birindən törəmiş, fərdi yaradıcılıq üslubuna görə biri-birini inkar etsələr də, vahid muğamat irsini təsdiqləmişlər. İndiki gözlə baxanda milli muğamat sənəti qızıl həlqələrdən toxunmuş çox qiymətli, qırılmaz zəncir misalındadır. Cabbar Qaryağdıoğlunun yaradıcılığı o qızıl zəncirdə zərgər dəqiqliyi ilə işlənmiş, cilalanmış, par-par alışıb yanan hissələrdən biridir.

Cabbar Qaryağdıoğlu, sözün geniş mənasında, müdrik bir musiqi xadimidir. Onun təbiətində, sənətində xəlqilik, bəşərlik, bənzərsiz üslub, bilik, istedad vəhdət halına gələrək Cabbar fenomenini yaradır. Nəzərdən keçirilmiş sayca çox, təəssüf ki, faktoloji baxımdan biri digərini təkrarlayan mənbələrdə belə Qaryağdıoğlu ideal dərəcədə sadə, təvazökar insan kimi təsvir olunur.

Böyük xanəndənin həyat və yaradıcılığını, onun yaratdığı məktəbin bugünkü estetik dəyərini yeni baxış bucağından araşdıraraq "Şərq musiqisinin peyğəmbəri" adlı maraqlı kitab yaradan Zemfira Yusifqızı Cabbar Qaryağdıoğlunun övladı, həyatdan vaxtsız getmiş istedadlı şair Əliağa Kürçaylının həyat yoldaşı Şəhla xanımın şəhadətinə əsasən yazır:

"Cabbar Qaryağdıoğlu ömrünün sonunda uşaqlarına vəsiyyət edərək demişdi: "Məndən ötrü heç kəsdən heç nə xahiş etməyin, heç kəsə minnətçi düşməyin. Əgər mən bu millət üçün nəse etmişəmsə, özləri axtarıb tapacaq, qiymətimi verəcəklər."

Cabbar Qaryağdıoğlu sənət yoldaşlarına, həmkarlarına hörmət və ehtiram nümunəsidir. İstedadlı xanəndələr nəinki onda həsəd hissi yaratmır, əksinə, qəlbini dağa döndərir, ona qol-qanad verirdi. O, bütün muğam aləmi ilə bir bütöv idi.

Mənbələrdə Məşədi Rəsul Hacıqulu oğlunun belə bir xatirəsi yer alıb.

... Bir neçə yoldaşla dükanda oturub söhbət edirdik. Kimsə gəlib dedi ki, Rəsul əmi, axşam "Seyidli" məhəlləsində, carçı Məşədi Daşdəmirin evində toy məclisi var, sizi də ora dəvət edirik. Oxuyanımız da Cabbar Qaryağdıoğludur.

Doğrusu, bu şad xəbər hamımızın ürəyindən oldu. Çünki rəhmətlik Cabbara qulaq asmaqdan böyük xoşbəxtlik ola bilməzdi. Axşam dükanı bir qədər tez bağlayıb, bir neçə yoldaş ilə Məşədi Daşdəmirin evinə getdik.

Məclisə girəndə gördük ki, yüzə qədər qonaq var. Cabbar da öz dəstəsi ilə məclisin ortasında əyləşib. Ancaq bilmirdik ki, bu toy kimin toyudur. Toyun "padşahi" Əllaf Kərbəlayi Şükür deyəndə ki, bugünkü toy Məşədi Daşdəmirin toyudur, hamı gülüşdü. Çünki Məşədi Daşdəmir yaşlı idi. Vəziyyəti belə görə Cabbar söhbətə qarışıb dedi:

-Camaat, bildiyiniz kimi, Məşədi Daşdəmir xalqın xeyir-şərində çox çalışıb. İndi isə qocalıb, maddi vəziyyəti ağırdır. Buna görə də ona kömək məqsədi ilə bu məclisi düzəldib, sizi bura dəvət etmişik.

Cabbarın sözləri hamının xoşuna gəldi. Mən Cabbarı çox dinləmişdim. Amma o məclisdəki kimi ürəklə oxuduğunu görməmişdim. Məclisdə əyləşən tacir və sənətkarlar pulu stolun üstünə yarpaq kimi tökdülər. Məclisin axırında Cabbar Məşədi Daşdəmiri çağırıb yığılan pulun hamısını ona verdi.

Cabbar sənət aləmində olduğu yetmiş ildə tələbələrin, kasıbların, ayrı-ayrı unudulmuş gərəkli insanların, sənətkarların xeyrinə çoxlu konsertlər vermiş, səs xəzinəsini açaraq köməksiz, arxasız insanlara dayaq olmuşdu.

İyirmi ildən çox Cabbarla bir yerdə çalıb - çağırən, XX yüzilin korifey tarzəni Qurban Pirimovun xatirəsində bu müqtədir insanların bir-birinə bəslədiyi hörmət və ehtiram bariz şəkildə görünməkdədir.

“Cabbar ilə Saşanı analar doğmayıb. Mən Hacı Hüsünü, Məşədi İsinə, Keş-tazlı Həşimi eşitmişəm, Əbdülbəqini, Mirzə Məmməd həsəni, Dəli İsmayılbəyi, Şahnaz Abbasi, Şəkili Ələsgəri, Keçəçi Məhəmmədi çox oxutmuşam. Sevi, Moses, Levon, Ruben kimi məşhur kamançaçıların çalğısına da çox qulaq asmışam. Amma Cabbar ilə Saşadan olmazdı. Bunlar kimi sənəti sevən, öyrənən, çalışan sənətkar görməmişəm. Mən xoşbəxt sənətkaram. Ona görə ki, 20 il Cabbarın solunda, Saşanın sağında oturub çalmışam. Onlar həm qayğı-keş müəllim, həm də gözəl insanlardı”.

Deyəsən, bu barədə irəlində deyilib. Amma təkrar etməyə dəyər; ömrünün tən yarısını Bakıda yaşasa da, uca Şuşanın eşqi bir an belə Cabbarı tərk etməyib. O hər yay (bir qədər dərin araşdırılsa, yəqin ki, imkan olan kimi ilin bütün fəsillərində) Şuşaya gedirdi, Çıdır düzünə, İsa bulağına, Topxana meşələrinə, Xəzinə qayasına, Daşaltı çayına, Turşsuya, dərin dərələrə, qəlbi zirvələrə salam verirdi. Təəssüf ki, dünyanın bəşəri azadlıq ideologiyası ilə idarə olunduğu bir mərhələdə qatı erməni təbliğatına biət edən “tərəqqipərvər bəşəriyyət”, bu bəşəriyyətin ideologiyaları qatı bir duman kimi aranı kəsərək nəinki salam verməyə, hətta Şuşanı görməyə imkan vermir.

* * *

Bir dəfə tələbə vaxtı bu sətirlərin müəllifi iki ay müddətində, Şuşada Əhəd müəllimin unudulmaz mehmanxanasında yaşayıb, pilə kimi yumşaq təbiətli İsrail müəllimin (“Şuşa” qəzetinin redaktoru), məsul katib Ülfət müəllimin, redaktor müavini Qaffar müəllimin, bəməzə, mürəttib Cəlil müəllimin, makinaçı Tahirə xanımın, dostluq və insanlıq etalonu Əli Mahmudun, jurnalist Elman Elsevərin və təbii ki, orada Azərbaycan dövlətinin nümayəndəsi, olduqca ciddi və qaraqabaq, savadlı və qeyrətli Qəşəm Aslanovun “nəzarəti altında” “Şuşa” qəzetində təcrübə keçərkən elə o qəzetin səhifələrində yazmışdı: görünür, Qarabağda doğulanların zil səsi olmağı onunla bağlıdır ki, onlar Şuşa dağlarının uralığına Şuşa dərələrinin dərinliyinə səs çatdırmaq istəyirlər.

Qarabağın düzənləri dağlarından miqyaslıdır. Amma tarixdə Qarabağ ərazisi dağlıq deyə tanınır. XIX yüzillikdə, XX əsrin birinci çərçivəsində Şuşadan çıxan istedadlı insanlar elə sənət zirvələri yaratdılar ki, o ruhani zirvələr önündə Şuşanın doğul zirvələri ayağa qalxıb təzim etdilər.

Ataların sözü var: su axıb çuxurunu tapar. Nə Cabbar Qaryağdıoğlu sudur, nə də muğamat çuxur. Bununla belə, o, körpəliyindən ta ahıl yaşına qədər həmişə ağıllı, istedadlı, dünyagörüşlü insanların əhatəsində olub. Bunun bir neçə səbəbi var, ikisi budur; əvvələn, o, nadir istedad idi, gur yanan bir şam kimi aşiq pərvanələri işığına çəkirdi. Ən əsası isə o, xalqın işində, xalqın xidmətində idi. Onu müdrik də, dəlixay da, savadlı da, savadsız da, bəy də, rəiyyət də, böyük də, uşaq da, kişi də, qadın da, azərbaycanlı da, iranlı, gürcüstanlı, yerevanlı, dərbəndli, türkmənistanlı, özbəkistanlı, türkiyəli də sevirdi. Musiqi elə bir sehrdir ki, səslənərkən dinləri, irqləri, hər dürlü mənsubiyyətləri, təvəllüdləri, cinsləri aradan qaldırır.

Bütün bu deyilənlər, təbii ki, cəmiyyətdə Cabbar Qaryağdıoğlu obrazının əlahiddə görünüşünü yaradırdı. O, görünürdü, eşidilirdi. Ona göz yummaq olardı, onu dinləməmək mümkün deyildi. Görünür, elə buna görə də adları Azərbaycan mədəniyyət tarixinə iri hərflərlə yazılan, XX əsrin yetkin tarixi simaları - Nəriman Nərimanov, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrə-

him bəy Haqverdiyev, Firidun bəy Köçərli, Həşim bəy Vəzirov, Üzeyir Hacıbəyli, Hüseyn Ərəblinski və digərləri Cabbar Qaryağdıoğlunun şəxsiyyətinə və sənətinə həssaslıqla yanaşmış, hətta bəzən bu sətirlərin müəllifinə elə gəlir ki, Üzeyir Hacıbəyli kimi dahi bir insan onun "nazıylə oynamışdı". Çünki Üzeyir bəy bilirdi ki, Cabbar sənəti İbrahim xanın, guya "xəzinə qayası"nda gizlətdiyi, ehtimal olunan tükənməz sərvətdən qat-qat tükənməzdir. Əslində, Üzeyir bəyin bitib boy atdığı torpağın münbit layları Azərbaycan musiqisi, xalq mahnıları, muğamat, türk poeziyası, Urməvi, Marağayi, Mir Möhsün Nəvvab, Xərrat Qulu, Sadiqcan, Hacı Hüsü, Məşədi İsi və Cabbar Qaryağdıoğludur. Üzeyir bəyin bitib boy atdığı halal və münbit torpaqdır, kökdür. Həminin, Azərbaycan tarixinin, mədəniyyət çalışmalarının yekunu Üzeyir Hacıbəylidir. Şuşadan baxanda daha uzaq məsafələrin görünməyi ehtimaldır. Hələ ki, görünən Üzeyir bəydir!

Muğamat fatehi Cabbar Qaryağdıoğludan danışarkən, yalnız Üzeyir bəyə görə ricəyə çıxmaq olar!

Allaha and olsun ki, bəzən sonradan əxz olunan humanizm, anti-irqçilik də genlə gəlir, miras kimi. Üzeyir bəyi başa düşmək olar, o, böyük mənada, dünyaya insanı idi. O, elmi şəkildə böyük yaradıcılığı ilə bərabər, ictimai anlamda dünyanın haradan gəlib haraya getdiyini bilirdi. Daha dəqiqi, lap körpəlikdən son nəfəsinə qədər heç vaxt məhəlli qəliblərə uyğun gəlmirdi. O, tam şüurlu insanın dünyada olan azsaylı etalonlarından biridir. O, harmoniya etnosudur! Cəmiyyətlər sosial, mədəni, mənəvi baxımdan inkişaf edib sivilizasiya yolunun müəyyən bir nöqtəsinə çatanda görəcək ki, Üzeyir bəy yenə də irəlidedir və üstəlik dayanmayıb, gedir. Qüdrətli sənətinə kölgə salmadan deyilməlidir ki, Cabbar Qaryağdıoğlunun həyat və yaradıcılığı bəşəri çalarlar daşısı da, konturlarla qabarsa da, daim milli dairə içindədir. Burada zaman, estetik axtarışların istiqaməti də nəzərə alınmalıdır. Əslində, onların hər biri harda var olmaq mümkündürsə, oradadır.

Bununla belə, hər iki dahi böyük bir cəsarətlə milli məhdudiyyəti aradan qaldırmış, eyni zamanda, milli varidatı bəşəri dəyərlərə çevirməyi bacarmışlar. İzahına cəhd göstərilən məsələ, çox güman, ayrı bir tədqiqatın mövzusu.

Hər halda, sadələvh də görünsə, bəlkə də indi yerinə düşməyən, kimlərdəsə etiraz doğuran bir nüans qeyd edilsə, dünya dağılmaz.

İş burasındadır ki, XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanın musiqi triosunda kamançanı əsasən ermənilər çalıb. Hacı Hüsünün, Əbdülbaqi Zülalovun, Seyid Şuşinskinin, Şəkili Ələsgərin ansamblarında üçüncü şəxs Qosti, Qrikor, Saşa, Sevi, Levon... idi.

Ortada şər yoxdur... İnsan, heç olmasa, ən azı Qafqaza hakim kəsilən türk-Azərbaycan musiqisində üçüncü dayaqla ola bilər. Görünür, ifaçı öz sırasını, yerini biləndə ahəng alınır, yoxsa ansambl yaranmaz.

Türkün ürəyi - üzərində üzərlik yandırılmaq, ayağı altında qurban kəsilmək həddində genişdir. Türklər nəinki müqəddəs muğam sarayına ən azı üçüncü ayaq qismində (kamança) erməniləri buraxmışlar, hətta səxavət göstərərək belə demişlər: "... muğamat oxuyan erməninin başını, kamança çalan türkün barmağını kəsmək gerekdi." Hələ fikir verin, Cabbar Qaryağdıoğlu, onunla bəhəm, digər xalq musiqisinin ifaçıları həm də fars, ərəb, erməni, gürcü, rus mətnləri əsasında çalıb-çağırırdılar.

Belə çıxır ki, dünyanın keçmiş və gələcəyi indi bir-birini heç nədən qırıb-çatan millətlərin düşündüyü qədər sadələvh, kəməğil və nadan deyilmiş...

Daha bir məqam.

Əgər ortada Cabbar Qaryağdıoğlu fenomeni olmasaydı, nəinki Saşa Oqanezaşvili, heç Qurban Pirimov da olmazdı. Onlar cisimdir, Cabbar ruh! Onlar fəhlədir, Cabbar memar! Bununla belə, onlar bir yerdə milli muğamat sarayı tikmişlər. O sarayın baş tağında tikilmə tarixini bildiren yazı Azərbaycan dilindədir.

Çox sonralar Azərbaycan xalq musiqisinin bənzərsiz ifaçıları Həbil Əliyev və elitar, ismətli sənətçi qadın etalonu Şəfiqə xanım Eyvazova sənətdə əlçatmaz zirvə yaradaraq sübut etdilər ki, kamança təkbaşına da mövcud ola bilər. Onlar kamançanı oxutdular, kamança dil açıb danışdı. Görəsən, Həbilin, Şəfiqə xanımın müşayiəti ilə Cabbar Qaryağdıoğlu oxusaydı, Azərbaycan muğam sənətində nə baş verərdi? Bunu Allah bilir!

Tarix nəinki zərurətin müəllifi, həm də müəmmalı təsadüflərin ustasıdır. Əlbəttə, zaman və yenə zaman imkan vermədi ki, Cabbar Qaryağdıoğlu eloğlusu Üzeyir bəy kimi Qori seminariyasında təhsil alsın.

Heç buna həcət də yox idi. Çünki Cabbarın tutduğu yol Qori seminariyasından keçmirdi. Amma bəs nə üçün Şuşalı Üzeyir Hacıbəyli 1908-ci ildə "Leyli və Məcnun" operasını yaradanda başına quş yuvası qoyub Azərbaycanın musiqi tarixində ilk dəfə Məcnun rolunu oynayan, səsi üstündə olan, çəlimsiz bədən quruluşuna görə Məcnuna bənzəyən Cabbar Qaryağdıoğlunu yox, Hüseynqulu Sarabskini seçdi? Ax, Cabbar nəinki Məcnun ola bilərdi, hətta gerçəkdən Məcnun idi.

Mənbələrin bilgisinə görə Cabbar dondan-dona girməyi, qrimlənməyi sevmirmiş. Onun bircə qiyafəsi olub, Cabbar qiyafəsi.

Görünür, Hüseynqulu Sarabski seçimində Üzeyir bəyin özəl meyarları da olub. Əvvələ, Sarabski ilk dəfə Məcnun rolunda səhnəyə çıxanda elə Məcnun yaşındaydı. O, 1879-cu ildə doğulub, Cabbardan barmaq hesabı 18 yaş gənc olub, başqa sözlə, "Məcnunun" 28 yaşı vardı. Digər tərəfdən, hələ insanların opera musiqisinə öyrəşmədiyi bir vaxtda Cabbar muğamat sarayının elə uca səhnəsində idi ki, onu oradan qoparıb başqa bir səhnəyə adlatmaq mümkün deyildi. Nəhayət, opera müğənnisi üçün digər başqa keyfiyyətlər (aktyorluq, mizana uyğunluq, muğam ifaçısının əvvəldən axıra bir nöqtədə ölçülü-biçili oturmağına rəğmən, səhnə boyu hadisələrə uyğun daimi hərəkət, qrim və sair) tələb olunurdu. Üzeyir Hacıbəyli heç bir seçimində yanılmayıb... Ən azı ona görə ki, Cabbar kimi muğamata şəbihgərdanlıqla başlayan, ilk milli operanın ilk Məcnunu Hüseynqulu 40 il musiqili teatrda sonsuz bir şövqlə çalışdı, Şah Abbas, Şeyx Sənan, Söhrab, Kərəm, Aşıq Qərib, Şah İsmayıl, Mərcan bəy, Sərvər, Əsgər bəy oldu, tamaşalar qoydu, bir ədib kimi epistolyar-etnoqrafik ədəbiyyatın bu gün də əhəmiyyətini qoruyub saxlayan dəyərli nümunələrini yaratdı.

Son dəfə. Sarabski

Ölüm yatağında da Məcnun sevdasına inanırdı. Aktyorun son nəfəsi idi. 1945-ci ilin küləkli, soyuq fevral günlərindən birində Hüseynqulu sənət dostlarını arzuladı. Qurban Pirimov və Leyli rolunun bənzərsiz ifaçılarından olan Həqiqət Rzayeva dərhal özlərini yetirdilər.

Aktyorun evində tar vardı.

Aktyor öncə tara baxdı.

Sonra Qurban Pirimova baxdı.

Qırıq-qırıq səslə böyük ömrün son təmənnasını dilə gətirdi. Dedi:

-Qurban, çal, Leylini dinləmək istəyirəm.

Qurban çaldı.

Həqiqət oxudu.

Son sözü Tar, Həqiqət və Tanrı dedi!

Nəfəsi candan üzülən böyük sənətkarın açıq gözləri əbədi bir eşqə dikilərək susdu.

* * *

XX əsrin ilk 10 ilində Cabbar Qaryağdıoğlu Bakının mədəniyyət mühiti ilə tam qaynaşmışdır. Xalq da, ziyalı insanlar da, sənətkarlar da Cabbar sə-

nətinə yüksək dəyər verir, onu məhəbbətlə alqışlayırdılar. Cabbar poeziyanı, ədəbiyyatı sevir və yüksək dəyərləndirirdi. İrəlində də deyildiyi kimi klassik şairlərdən seçib oxuduğu poetik parçaları dinləyicinin yaddaşına, ürəyinə həkk eləməyi bacarırdı.

Məlumdur ki, o, muğam oxuyanda səsin elə yüksək mərtəbələrində gəzişir, elə ahənglər, zəngülələr, titrəyişlər yaradır ki, dinləyiciyə elə gəlir, Cabbar musiqi üzərinə heç söz oxumasa da olar. Çünki onun ciyərlərindən qopan təbii hava, nəfəs əsintiləri boğaz tellərinə toxunub elə səslənişlər şəklində meydana gəlir ki, bunlar suyun şırıltısının, küləyin əsməsinin, quşların cəhcəhinin, hətta bəzən göy gurultusunun, şimşəyin səsinin vahid, amma çoxplanlı harmoniya içərisinə alınması təəssüratını yaradır. Bu harmonik parçaları təbiətdən alınmış natural təqlid adlandırmaq, əlbəttə, olmaz. Əvvələn, adekvat təqlid qeyri-mümkündür, hətta bu mümkün olsa belə, təbiətin təqlidi, naturanın təkrar işlənməsi kimin nəyinə lazımdır.

Cabbar Qaryağdıoğlu ifa tərzinə uyğun olaraq, ən zil pərdələrdə belə sözləri aydın, təmiz ifadə etməyi, bədii mətni tam çatdırmağı bacarırdı. Hətta yüz ildən çox bir vaxt aralığında qrammofonlara yazılmış və oradan köçürülən ifalarda da bu aydınlığı, mükəmməl ifadə və bu milli sərvətə məsuliyyətli yanaşma tərzini izləmək olur. Cabbarın mətnlərə (istər qəzəl olsun, istər folklor örnəkləri, istərsə də bədahətən, ifa zamanı özünün yaratdığı) həssas münasibətinin əsasında birmənalı olaraq xanəndənin ədəbiyyata dərin ehtiramı dayanır.

* * *

O, ömrünün Bakı illərində fəhlə klubunda teatr dərnəyinin fəaliyyəti ilə əlaqədar Balaxanıya, demək olar, hər həftə gəlir, burada imkansız insanlara kömək məqsədi ilə xeyriyyə konsertləri verirdi.

Azərbaycanın novator şairi, o vaxtlar Balaxanı məktəbində dərs verən Mirzə Ələkbər Sabirlə görüşüb dostlaşmaq qisməti də Cabbara nəsib olmuşdu.

Onların hər biri öz sənəti sahəsində zirvə yaratmış ustadlar idilər. Sabir klassik poeziya formalarından, milli şeirin obraz yaratmaq təcrübəsindən inanılmaz bir istedad və məharətlə istifadə edərək poeziyanı xalqın bütün varlığını (içini və dışını) dəqiq şəkildə əks etdirən aynaya, güzgüyə çevirməyə nail olmuşdu.

Cabbar "ana bətnindən gəlmə ləkələri" türk ruhunun işığında arıdaraq xalis Azərbaycan muğamatının bu günə qədər davam edən yeni versiyasını işləmiş, onu geniş xalq kütlələrinin ixtiyarına vermişdi.

Deyilənə görə, Cabbarın Balaxanıya yolu düşən kimi Sabirlə görüşür, onun evinə gedib həyat və sənət barədə söhbətləşir, bədahətən şeirləşir, istirahət vaxtı nərd oynayırmişlər. Sabir Cabbarın təkidli xahişlərinə əsasən bir sıra qəzəllər də yazmışdı.

Ümumiyyətlə, 1900-1920-ci illər ərzində Cabbar Qaryağdıoğlunun yaradıcılıq fəaliyyəti virtuoz bir səviyyədədir.

O, yenə də zəmanəsinin ən görkəmli xanəndəsidir. Bir günü də boş keçmir, el şənlikləri, konsert salonları xanəndəni gur, sürəkli alqışlarla səhnəyə çağırır və elə o gur, sürəkli alqışlarla da səhnədən buraxmaq istəmirdilər.

Cabbar Azərbaycan xalq musiqisini ensiklopediya miqyasında mənimsəmişdi. Onun sinəsi xalq mahnılarının yuvasına çevrilmişdi.

1912-ci il. O, Varşavada Qurban Pirimov və Saşa Oqanezaşvilinin müşayiəti ilə səsinə qrammofon valına yazdırıb, yolüstü Moskvaya dönmüş, bir ay orada yaşayan qafqazlılar üçün xeyriyyə konsertləri vermiş, hətta yığılan vəsaitdən o zaman Moskvada təhsil alan Üzeyir Hacıbəyliyə də yardım edilmişdi.

Bu illər Cabbar Qaryağdıoğlunun repertuarının ən zəngin, çıxış etdiyi coğrafiyanın ən geniş dövrüdür. Onun böyük ustalıqla ifa etdiyi "Rast", "Çahar-

gah", "Bayatı-Şiraz", "Orta Mahur", "Mahur Hindi", "Bayatı-Qacar", "Dəşti", "Kürdü-Şahnaz", "Segah", "Simayi-Şəms", "Mani", "Qarabağ şikəstəsi", "Əfşəri", "Arazbari" muğamları, bir-birindən tərəvətli xalq mahnıları, hətta qonşu xalqların dilində oxuduğu musiqi örnəkləri bütün Qafqazda, İranda, Türkiyədə, Orta Asiyada könül rüzgarı kimi dolaşaraq insanları heyretə gətirirdi.

1916-cı il. "Neft və milyonlar səltənəti" filmi (baş rolda Hüseyn Ərəblinski) çəkilir. Cabbar bu filmə xanəndə rolunu canlandırır.

Cabbar Qaryağdıoğlunun musiqi yaradıcılığının 20 ili Sovet hakimiyyəti dövrünə düşür; məhz bu illərdə o məşhur rus bəstəkarı Qliere "Şahsənəm" operasını yazmaqda kömək eləmişdi. Məhz həmin illərdə dünya şöhrətli opera müğənnisi Şalyapin Cabbarla Bakıda dönə-dönə görüşmüş, onun qonağı olmuşdur.

XIX əsrin sonu, XX əsrin 20-ci illərinə qədər Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti ifrat siyasi fəallığı ilə seçilir. Lakin o heç bir siyasi hərəkata qoşulmur. Ümumiyyətlə, o, ömrü boyu hər hansı bir partiyanın üzvü olmayıb. Onun fəaliyyətinin əsasını muğamat, musiqi araşdırmaları təşkil etsə də, ictimai həyatdan aralı deyildi. Təsadüfi deyil ki, Cabbarın adı Milli Konservatoriyanın ilk yaradıcıları sırasında çəkilir. Uzun illər filarmoniyanın, Azərbaycan radiosunun solisti olmuşdu.

Konservatoriyanın elmi tədqiqat kabinetində məsləhətçi olduğu zaman 270-dən yuxarı xalq mahnısını və musiqi parçasını toplayaraq təqdim etmişdi.

Ümumiyyətlə, o, 500 musiqi örnəyini öyrənib yaddaşında saxlamış və xalqa bağışlamışdı.

Onun ustad səviyyəsi ildən-ilə yüksələn xətlə getmiş, haqqında əfsanələr, ibrətli hekayətlər söylənmişdir.

Görkəmli mədəniyyət xadimi Cəlilbəy Bağdadbəyov belə xatırlayır:

"Bir dəfə Bakının "İçərişəhərində" bir dövlətli tacir öz oğluna toy edirdi. Qonaqların arasında 10-12 fars taciri də var idi. Cabbar və iki nəfər də qeyri xanəndə bu məclisdə oxuyurdu. Əvvəlcə xanəndənin biri "Şur" muğamını oxuduqda, fars qonaqların üzündə bir narazılıq göründü. Sonra bir-biri ilə çox yavaşdan danışib dedilər: "Görəsən, musiqini bilməyən adam niyə xanəndəlik edir". Digəri isə fars sərmayədarlarına məxsus qudurğanlıqla: "Bunlar türkdürlər (yəni azərbaycanlıdırlar), musiqinin nazik yerlərini, hissələrini bilməzlər" deyib cavab verdi. Mən özümü farsca bilməzliyə vurub bir söz demədim. Toy sahibi Hacı qonaqların üzündəki narazılığı görüb Cabbarın oxumasını xahiş etdi.

Cabbar "Mahur-hindi" dəstgahını başlayaraq Sədinin məşhur bu qəzəlini oxudu:

***Baxte-cavan darəd on ke, be to qərin əst
Pir nakərdəd ke, dar behişte bərin əst.***

(Gənclik bəxtinə malikdir o şəxs ki, sənə yaxındır. Qocalmaz o, çünki behiştədir.)

Cabbar qəzəli axıra kimi oxuduqda fars qonaqlarında heyrətli bir maraq və hərəkət oyanıb, sanki Cabbarın ağzından çıxan hər bir sözü tutmaq, udmaq və qucaqlamaq istəyirdilər. Qonaqlar Cabbarı dinlədikcə elə bil özlərini Bakıda toyda deyil, bəlkə aləmi-lahutidə, şeir aləmində hiss edirdilər. Cabbar oxuduqca bayaqdan ədə və vüqarla oturan qonaqlar, möcüzəli səsin ruhverici nəşəsindən məst olan kimi özlərini saxlaya bilmirdilər. Həminin nəzərini cəlb edəcək halda bərkdən "bərekallah", "səd həzər afərin" (yüz min afərin), "mükərrər" (bir də, bir də), "Qurban eşqət" (eşqinə, həvəsinə qurban) sözləri ilə böyük ustadı alqışlayırdılar.

Toy sahibi Hacı bu vəziyyətə baxıb fəxrlə saqqalını tumarladı. Kiçik bir tənəffüsdə fars qonaqları ilə mən də artırmaya çıxıb bir addım aralı dayandım.

Bunların arasında 65-70 yaşlarında bir nəfər var idi ki, hamısı onunla çox hörmətlə danışırdı. Qoca Cabbardan söhbət açıb haralı və adını soruşduqda mən xanəndənin Cabbar Qaryağdioğlu olduğunu söylədim. Bunlar mənim farsca danışmağımdan şad olub Cabbar barəsində çoxlu suallar verdilər. Məsələn, “haralıdır”, “harada təhsil alıb”, “Şirazi görübdür mü” və qeyri suallar verirdilər. Bir qədər söhbətdən sonra məlum oldu ki, qoca fars musiqişünasdır. İranın bütün xanəndələri onun məclisində olur. Qoca, Cabbarın kim olduğunu bildikdən sonra dedi: “Mən elə düşünürdüm ki, daha şirazlı Əlidən sonra dünyada bir elə səsə və ustadlığa təsadüf etməyəcəm. Amma məlum oldu ki, mən yanılmışam...”

Cabbar Qaryağdioğlunda başqa bir ustalığ da var idi. O, həmişə məclisdə oturanların musiqi zövqünü nəzərə alaraq onlara uyğun olan muğam və qezəllər oxuyardı. Bu humanist sənətkar mədəniyyət, insaniyyət təbliğatçısı olub yeri gəldikdə zalımların, canilərin vəhşiliklərini üzlərinə oxuyub, onları pərt edərdi.

Cəlilbəy Bağdadbəyov xatirələrində yazır:

“Bakıda bir toyda Cabbar oxuyurmuş. Toy sahibi qoçu olduğundan, Bakının qoçuları bura toplaşmışlar. Qoçulardan biri “Segah” oxumasını tələb edir. Xanəndə məclisin tərkibini nəzərə alıb, çox həzin və yanıqlı bir səsle zəngilanlı şair Əbdül Səməd bəyin:

***“Ey qan olan könül, niyə düşdün bu halə sən,
Bais nədir ki, dərdi-qəmə sən həvaləsən”.***

Və Seyid Əzimin:

***“Yoxdur əlac, çoxdu bu könlümdə həsrətim,
Nə vəslə dəstres, nə fərağında taqətim”***

qezəllərini axıra kimi oxuyur. O, məclis əhlini bir ruh kimi ələ aldıqdan sonra qoçuların mənfur üzünə musiqi naləsi ilə tüpürür. Axırda onların eşitmədiyi bir təsnif oxuyur. Təsnif aşağıdakı sözlərlə bitir:

***Dumanlı, qarlı dağlar,
Heyvalı, narlı bağlar,
Oğlu ölmüş analar
Başa tökər kül, ağlar.***

Rüstəm pəhləvan pozasında oturmuş qoçular Cabbarın oxuduğu bu sözləri eşitdikdən sonra yavaş-yavaş başlarını aşağı salır, etdikləri vəhşi cinayətlər gözələrinin önünə gəlirdi. Cabbar isə oxuduğu qəmli təsnif ilə qoçuları qırmanclayırdı”.

Cəlilbəy Bağdadbəyov xatırlayır:

“1911-ci ildə mən İrəvanda yerli həvəskarlar ilə teatr verirdim. Yay fəslinin əvvəlində Cabbar tarçalan Şirin Axundov və kamança çalan Qulu ilə İrəvana gəldilər. Mən Cabbarı görməyə getdikdə onun yanında Cümşüd adlı bir qoca xanəndə var idi. Cabbar məzkur Cümşüdü nəfinə olaraq bir konsert verməyi söyləyib, afişa hazır etməyi məndən xahiş etdi. Sabahı günü axşam “Canpoladovun teatri”nda Cabbarın öz dəstəsi ilə konsert vermək afişası yapışdırıldıqda bir saatın içərisində biletlər satılıb qurtardı. Biletsiz qalmış 1000-ə qədər tamaşaçı bilet tələb edirdi. Hamıdan artıq uzaq kəndlərdən gəlmiş erməni kəndliləri nağd olaraq bilet istəyirdilər. Çox zəhmətdən sonra teatrın yay binasında Cabbarın ikinci konsertini elan etdim. Sabahı gecə əvvəlkindən də artıq adam gəldiyindən bu dəfə nə edəcəyimi bilmədim. Bilet və yer olmadığı üçün bayırda qalanların etirazı hiddətə-acığa çevrildi. Cabbar özü səfalı “Xürrəm” bulağı ətrafında oxuyacağını elan etdikdə, kütlənin əlindən xilas olduq. Konsert gecələrində dinləyicilərin 95 faizi ermənilərlə azərbaycanlılar idi. Cabbar həmin gecələrdə gözəl oxumağı ilə hər iki milləti nəhayət dərəcədə şad etdi. Onun erməni dilində oxuduğu “Krunq” (“Durnalar”) nəğməsi şadlıq və heyretin

yüksəkliyindən idi. Bir gün sonra Xaçaturov familiyalı bir müxbir yerli qəzetlərdə Cabbarı layiqincə tərif edib, məqaləsini bu cümlələrlə bitirmişdi: "Cabbar Qaryağdının ən yüksək və şöhrətli xanəndə olmağına şübhə ola bilməz. Onun erməni dilində oxuduğu nəğmələrdə azərbaycanlılıq aksenti hiss olunmurdu. Bu isə Cabbarın ən müstəsna istedad sahibi olduğunu isbat edir. Cabbar Qaryağdı insanların ruhunu cəzb edib istədiyi qədər hökm edə bilər".

Cabbar Qaryağdioğlu daim yeniliyə can atır, musiqinin təbliğinin əhəmiyyətini anlayırdı. O, 1906-1912-ci illər ərzində "Qrammofon", "Sport Rekord" firmalarının dəvəti ilə Kiyev, Moskva, Varşavada olmuş, səsinə yazdırmışdı.

1920-30-cu illərdə Cabbarın özünün yaratdığı 30-dan çox mahnı Müslüm Maqomayev və Üzeyir Hacıbəyov tərəfindən nota alınıb.

"Cabbar Qaryağdioğlu yalnız bir xalq xanəndəsi, xalq bəstəkarı olmamışdır. O, eyni zamanda şair idi. Cabbar Qaryağdioğlu gənc yaşlarından kiçik şeirlər, sonralar isə qəzəllər yazmışdır. Onun "Var" rədifli məşhur qəzəli xanəndələrimiz tərəfindən sevilə-sevilə oxunmuşdur.

**Saldı yarım üzünə zülfün, əcəb pürçəmi var,
Bu nə işvə, bu nə qəmzə, necə gör çəm-xəmi var.
Gah gülür, gah danışır, qaş-göz atır məxluqə,
Dili-üşşaqi yığıb dəstəsinə, cami-cəmi var.
Ətri tavusu kimi çətri vurur hər yanə,
Hər sürəhinə baxanda deyəsən bir gəmi var.
Üzü güldür, dodağı püstə, dili badam içi,
Görəsən bir belə yarı olanın nə qəmi var.
Öldürür, gahi dirildir, yenə bihuş edir,
Bunu Məryəmdə doğan, yoxsa ki, İsa dəmi var.
Salasan ağzına lumu kimi pustanlarını,
Bir doyunca əməsən ah, nə yaxşı təmi var.
Ey gözəl, rəhm elə Cabbarə qoca vaxtında
Qaşların taği əyibdir demə qəddi-xəmi var.**

Cabbar Qaryağdioğlu təsnif havalarında olan bir çox şeirləri yenidən işləyərək, şəxsən özü onlarca mahnılara mətn yazmışdır. Bu təsnif və mahnılardan "Segah" və "Rast" təsnifləri, "Məmələr", "İstikanın deşilsin", "Kaş ki, bayram olmayaydı", "Məni dövrü-fələk", "Tiflisin yolları", Naxçıvanın gədiyindən aşeydim", "Qalalıyam qalalı", "Qarabağda bir dənəsən", "Ay ayağında məsi var", "Gəlin gedək Daşaltına gəzməyə" və s. göstərmək olar.

Onun xüsusi bir məharətlə bəstələdiyi "İrəvanda xal qalmadı" mahnısı dillər əzbəri olmuşdur. Bu gözəl, son dərəcə lirik tonda səslənən mahnının maraqlı bir tarixi vardır.

Deyirlər ki, bir gün İrəvan şəhərinin varlı sakinlərindən biri Cabbar əmini oğlunun toy məclisinə dəvət edir. Toyun axıncı gecəsi ümumi qayda üzrə "Özündənbəy" təriflənməli idi. Ona görə də Qaryağdioğlu "Toyun tərfi" mahnısını oxuyur və "bəyi" tərif edir.

"Özündənbəyin" tərifini eşidən qızın atası narazı halda xanəndəyə deyir:

-Bəs mənim qızımı niyə tərifləmədin?

Qaryağdioğlu belə gözələnilməz sualdan heç də narahat olmayıb cavab verir:

-Əmioğlu, adət belədir. Toyda gəlini yox, bəyi tərifləyirlər.

Qızın atası:

-Niyə, gəlinin bəydən nəyi əskikdir?

Qızın atasının bu sözlərini eşidən məclis əhli gülüşür.

Lakin Cabbar Qaryağdioğlu qızın atasının pərt olduğunu nəzərə alıb dillənir:

-Yaxşı, iş ki belə oldu, gəlini məclisə çağırın, mən də onu görüb tərif edirəm.

Cabbarın bu sözündən qızın adamları hiddətlənirlər.

-Belə adət yoxdur ki, qızı məclisə dəvət edəsən, - deyə qızın atası da əsəbiləşir.

Bu zaman özünü saxlaya bilməyən tarzən Qurban Pirimov narazı halda qızın atasına deyir:

-Əşi, başın xarabdır? Bu yazıq, qızı görməmiş, ona baxmamış nə təhər qızı tərif etsin?

Məsələn belə görə Cabbar Qaryağdioğlu Qurbanı sakitləşdirib yenidən qızın atasına çox sakitcə mülayim halda müraciət edir:

-Əmioğlu, heç eybi yoxdur. Onda qızın gözəllik nişanələrindən birini deyin, mən də ona mahnı qoşum.

Qızın adamları deyirlər ki, qızın üzündə qoşa xalı var.

Bunu eşidən Qaryağdioğlu tarzənə müraciətlə:

-Qurban, tarı götür, dalımca gəl!

Qaryağdioğlu bədahətən gəlinin şərəfinə bu mahnını qoşur:

İrəvanda xal qalmadı,

O xal nə xaldır üzə düzdürmüşən?

De görüm, nə xaldır qoşa düzdürmüşən?

Daha məndə can qalmadı.

O xal nə xaldır, üzə düzdürmüşən?

De görüm, nə xaldır qoşa düzdürmüşən?

Xal mənim,

Yar mənim,

İxtiyar mənim.

Xalqa nə borcdur üzə düzdürmüşəm?!

Yarım deyibdir qoşa düzdürmüşəm.

O illərdə "Şahsənəm" operasını yazmaq məqsədi ilə Bakıya gələn R.M.Qlier Cabbarla görüşür, xanəndə yaddaşındakı milli musiqi örnəklərini, onların ritmik xüsusiyyətlərini, fəlsəfəsini və əyani səslənməsini Qlierə çatdırmaqla operanın həqiqi əsaslar üzərində yaradılmasına böyük kömək göstərir. Hətta Cabbar Qaryağdioğlunun bu səmərəli əməyi dövlət tərəfindən təltif edilmişdi.

1934-cü il. Altı ay ərzində xanəndənin ifa etdiyi 300 mahnı və təsnif Azərbaycan musiqisini öyrənən elmi kabinetdə Azərbaycan vokal sənətinin banilərindən biri, misilsiz müğənni Bülbül tərəfindən fonovalikə köçürülmüşdür. Qurban Pirimovun müşayiəti ilə səslənən bu əsərlər dövrün görkəmli bəstəkarı Səid Rüstəmov tərəfindən nota alınmış "Azərbaycan xalq nəğmələri" adı ilə kitab halında nəşr edilmişdi.

1934-cü il, may, Tiflis. Zaqafqaziya xalqlarının İncəsənət Olimpiadasında 74 yaşlı xanəndə Cabbar Qaryağdioğlu 1900 iştirakçının qatıldığı mədəniyyət yarışmasında 1-ci yerə layiq görülmüşdür.

1935-ci il mart ayının 31-də Cabbar əminin 75 illiyi dövlət səviyyəsində qeyd edilmiş, ona xalq artisti adı və qiymətli mükafatlar verilmişdir.

1938-ci il. Cabbar əmi "Şərəf nişanı" ordeninə layiq görülmüşdür.

İkinci Dünya Müharibəsi başlanana qədər, daha doğrusu, 1920-40-cı illər arasında öz musiqiçi dəstəsi ilə yenə də bütün Qafqazı bölgə-bölgə gəzmiş, istər ictimai tədbirlərdə, istər konsertlərdə, istərsə də el şənliklərində muğam və xalq mahnılarından ibarət zəngin və bənzərsiz repertuarını xalqın ixtiyarına vermişdir. 80 yaşlı müğənni yenə də bülbül kimi ötürdü. Qanlı-qadalı müharibə illərində xanəndə əsgərlər qarşısında çıxış edir, hər gün yüzlərlə igid oğlu şəhid olan vətənin yaralarına şəfali səsi ilə məlhəm qoyurdu, xalqa qələbə inamı, dinc həyatın, sülhün tezliklə bərqərar olacağına ümid verirdi.

O, son nəfəsi sinəsindən üzülənə qədər oxudu. Həmişə də ləyaqətlə oxudu, böyük muğam sənətinin başını uca eləyən üslubda oxudu. 1944-cü il aprel ayının 20-də yatağa düşdü. Yeddi gün sonra dünyasını dəyişdi.

MƏNSURİYYƏ. Sənətkar və şəxsiyyət ucalığı

Yandım, balam hey,
dondum balam hey...
Cabbar oxuyur bazar günü,
Muğamat qoxuyur bazar günü!
Bir ağac altında
sərin torpağa
söykəyib üzümü
dinləmək istəyirəm elə hey
qeybdən gələn səsi...
Amma çatmır nəfəsim!

Bu nə göynərtidi
axır qandan?-
Yoxsa
uzun bir həftənin,
uzun bir ömrün
ağrısı çıxır candan?
Sıyrılır səs;
necə ki,
qılınc sıyrılır qından!
Orda,
yeddinci qatda
donub durna qatarı,
Bu günün rəngi sarı!..
Cabbar oxuyur bazar günü,
Muğamat qoxuyur bazar günü!
Yanıq qoxusu qalxır
odlu, yanar quyudan
insan harayı kimi.
Qışqırır bazar günü;
təndirdən yeni çıxan
buğda çörəyi kimi!
Tərli quş lələkləri,
köz-köz qızaran
nar çiçəkləri
ilan dili çıxardır
gün işığına.
Sonuncu budağındakı mehdən
bir kimsəyə bir udum qıymır xar tut!
Zəmiyə od düşüb hardasa ötən qatardan!
Məcnunun çöllərə düşən yeridi.
Sinəm -
baxanda adamı ağlamaq tutan
kövşən yeridi...
Orda yeltutan səmtində eyvanın
babam
sərin su əndərir
yalın ayaqlarına aftafadan -
oxxay deyə,
Tərləmiş köynəyimlə
arıq canımı yelləyə-yelləyə,

***gün başıma döyə-döyə
qaçıram, qaçıram bir baş çay deyə!
Cabbar oxuyur bazar günü,
Muğamat qoxuyur bazar günü...***

... Nəfəs-nəfəsə duraraq Cabbarı dinləmək naminə onun zamanəsində yaşayıb indi torpaq altı çürüməyə dəyər!

Hardan gəlir bu səs? Bu möhtəşəm həsədin yiyəsi kimdir?

Qoy, o ad gizli qalsın. Amma Cabbar Qaryağdioğlunun səsinə dinləyən, onun yaradıcılıq sirlərinə bələd olan hər bir muğamat aşiqi məhz bu həsədə yaxın, buna bənzər hisslər keçirəcəyinə şəkkiniz olmasın.

Cabbar Qaryağdioğlunu 70 il musiqi sənətinin Mənsuriyyə zirvəsində, milli muğamatın zil məqamında saxlayan, onu zaman-zaman dəyişən yeni nəsillərə sevdiren səbəb nə ola bilər? Həssas oxucu kitabın bura qədər olan hissəsində təməldə dayanan əsas dayaqları hiss etməmiş deyillər.

Əvvələn, Cabbar Qaryağdioğlu, el dilində deyildiyi kimi, Allah vergisi ilə doğulmuşdu, o anadangəlmə qüvvəli, qüdrətli, sarsılmaz səs külçəsi idi.

Şübhəsiz ki, Cabbarın özü də və onun dinləyiciləri də gənc istedadın ailə və peşəkar müğənnilər, sənətkarlar mühitinə minnətdar olmalıdır.

Üçüncü səbəb, XIX yüzillikdə Azərbaycan dilinin, Azərbaycan ruhunun və mentalitetinin uzun əsrlər boyunca inkişaf edərək təmizlənməsi, durulub aydınlaşması ilə bağlıdır.

Dördüncü səbəb, Şuşa şəhərinin, orada Cabbarı 40 yaşına qədər cılalayıb püxtələşdirən zəngin mədəniyyət mühitinin mövcudluğudur.

Beşinci səbəb, ümumislam mədəniyyətinə məxsus cazibədar, imanlı irsin xanəndəyə təsiri ilə bağlıdır ki, bütün bunlar barədə irəlində danışılıb.

Şuşanın mədəniyyət mühitindən, bəlkə də, daha öncə bu yurdun təbiətinin müğənninin yetişməsində yetərli rolu olmuşdur. Əslində, orada olan bütün sərvətlər, insan, insanın arzu və niyyətləri təmiz havanın, əsrarəngiz gözəlliyin, ruha qol-qanad verən təbii mühitin ətrafına cəmləşmişdi.

Amma qəti şəkildə qeyd edilməlidir ki, bir yaradıcı şəxs olaraq Cabbar Qaryağdioğlunun dahiliyi, sənət eşqi, estetik amalı olmasaydı, yuxarıda göstərilən təməllərin heç biri işə yaramaz, Şuşada Cabbar adlı bir fərd doğular, böyüyər, bir parça çörəyini tapar, sonra da bu fani dünyadan köçüb gedərdi. Cabbarın çalılıb-çağırdığı illərdə Şuşada 40 min insan yaşayırdı, aşağı-yuxarı o qədər də insan yaylamağa gəlirdi. Onlardan neçəsinin adı tarixdə qalıb?

Cabbar, çox güman ki, özündə olan yaradıcılıq ehtirasını lap erkən yaşlardan bilirdi, onun 16 yaşı olanda bütün Qarabağ bu "bir əlcə uşağın" səsinin qüdrətindən danışdı.

Cabbar çox erkən yaşlarından yalnız istedadın, hətta müğənni üçün vacib olan yaddaşın kifayət etməyəcəyini də bilirdi. Cabbar bütün ruhi azadlığına baxmayaraq fərdi, individual planın içindədir. Beləliklə;

Birinci fərdi plan: onu yüksəldən əsas məqamlardan biri daim öyrənmək, mənimsəmək hissidir. Nə bilmək olar, bəlkə də təb, istedad, ilham deyilən canatma elə həvəsidir. Həvəssiz görülən iş cəhənnəm əzabıdır. Bu mənada Cabbar əmi bütün ömrü boyu zəhmət çəkib, həvəs-həvəs, nəfəs-nəfəs içinə yığılıb, zəngülə-zəngülə içindən açılıb, amma heç zaman əzab çəkməyib.

İkinci fərdi plan: Muğamat qanundur, yaxud qanunlarla idarə olunan dövlət. Cabbar əminin klassizmi burdan irəli gəlir; o, estetik qanunlar çərçivəsində özünü təsdiq, özünü ifadə edə bilmiş, hətta onun irəli sürdüyü müddəalar əsasında qanunlara düzəlişlər də mümkün olmuşdu.

Üçüncü fərdi plan: Zamanın özünəməxsus sıxıntılına baxmayaraq, Cabbar Qaryağdioğlu bilirdi ki, muğamatın məramı yüksək fəlsəfi və humanist ideyaları eşitdirməkdir. Ya dərddən, ya kefdən çarəsiz qalan insanlara səsle

də çıxış yolu göstərmək mümkündür. Cabbar yüz minlərlə insanları xəyala daldırıb, fikir dəryasına qərq edib.

Dördüncü fərdi plan: Əlbəttə, bilik, əldə olunanı daim dərinləşdirmək məqamıdır. Bu məqam onsuz da fitrətən güclü olan Cabbar yaddaşını bir az da ovxarlamışdı. O, fars, türk, ərəb dillərində mətnləri əzbər bilirdi, mənbələr onun yetkin yaşlarında rus dilində qəzet, jurnal, kitab oxuduğunu, hər gün oxuduğunu təsdiqləyir. Onun xalq musiqisinə qovuşdurduğu ən sadəlovh mətnlərdə də mənə var, şirinlik, yumor, xalq ruhu var. O, dini musiqini, xalqın içindən gələn ən kədərli çırpıntıları böyük bir ustalqla öz nəfəsinə hopdurmağı bacarırdı. Bəlkə də, bu səbəbdən o, harmoniyanın ən dərindeki köklərinə toxuna bilirdi? Ona görə də mənbələr Cabbar Qaryağdioğlunun sənətinin yalnız səs hadisəsi deyil, bəlli dövr ərzində hərtərəfli milli mədəniyyət hadisəsi olduğuna eyham vururlar.

Beşinci fərdi plan: Cabbar Qaryağdioğlunun xalq musiqisinə, muğamata sonsuz sevgi və sədaqət örnəyi kimi baxmaq olar.

Altıncı fərdi plan: Öz sənətini və estetik idealını ictimailəşdirməyi bacarmaq. Əslində, Azərbaycan muğamatı Cabbar Qaryağdioğlunun hünəri sayəsində fars, ərəb boğazlarından, padşah, şah, xan saraylarının qapalı mühitindən, çətin idarə olunan toy çal-çağırlarından sıyrılarq uca səhnəyə qalxıb. Çünki böyük xanəndə 40 min nəfərlik balaca bir vilayət, əyalət, qəza... nə deyirsiniz deyən, şəhərində yaşayıb yaratsa da, qlobal düşüncə sahibi idi.

Yeddinci fərdi planın mərkəzində insanlar, xalq dayanır. Cabbar xalqın dilini bilir, insanların ürəyinin dərinliyindəki sarı simə toxunmağı bacarırdı.

Cabbar əmi elə möhtəşəm sənətkardır ki, onun bu möhtəşəmliyini sübut edən ictimai, estetik, fərdi planları sonsuza qədər sıralamaq olar. Lakin o, doğma yeddi lad qanununu heç zaman pozmadığına görə ümumiləşdirilən müddəalara nöqtə qoyulur. Yerdə qalan cəhətləri kiçik həcmli, yaxud ritmik muğam və yaxud rənglər tərzində şıdırğı da keçmək olar. Məsələn, belə, Cabbar Qaryağdioğlu yaradıcılığında intellektlə hisslər təbii şəkildə birləşir. Onun sənəti ürək və ağılın vəhdətidir. Mətnlə musiqi bir-birini tamamlayır. Qəribədir, nadir hallarda zildən ortaya, ortadan pəsə enən bu dahi heç zaman qışqırmır. Ona görə də Cabbar əmi bütün ömrü boyu zilin zilini oxumuş, bəm isə dinləyicinin özü olmuşdur. Cabbar əmi zillə ortanı, ortayla bəmi, dərəmətlə şöbəni, bərdəşlə guşəni elə məharətlə birləşdirmişdir ki, calaq, qaynaq yeri bilinməmiş, dəstgah bütöv görünmüşdür. Melodiyada ilahi coşğu və şirinlik, ovuc içində çırpınmış kimi görünən dipdiri kədər və bəxtiyarlıq, dərin folklor və mövlani çalarlar günün bu günündə də təsir qüvvəsini saxlamaqdadır.

Cabbar əmi birnəfəsə 3-4 saat muğam dəstgahı oxuyur və yorulmurmuş, amma yorulanları nəzərə almırmış. O, bir dəfə oxuduğu hər hansı bir musiqi örnəyini heç zaman ikinci dəfə eyni ilə təkrarlamayıb, hər dəfə yeni xallar, fərqli tərzlərlə təzələyib.

Cabbar Qaryağdioğlu deyib: səs və gözəllik Allah vergisidir, gerek onun qədrini biləsən.

Cabbar Qaryağdioğlu deyib: birinci növbədə, səsi qorumalısan. Yeməyinə, içməyinə fikir verəsən. Xanəndə çox yeməməlidir (elə ağılı başında olan insan da - V.B.). Qarınqululuq oxumağın düşmənidir.

Cabbar Qaryağdioğlu deyib: əruzu bilməyəndən xanəndə olmaz (heç şair də olmaz - V.B.).

Cabbar Qaryağdioğlu deyib: xanəndə təmiz geyinməli, az danışmalı, saatlarla o tin - bu tində laqqırtı vurmamalıdır. Çayxana milləti avaraçılığa aparır. Xanəndə yalnız iki yerdə görünməlidir; bir konsertdə, bir də xalq məclisində. Sən sənətində möhkəm ol, özün də "Çəmbərəkənddə" gizlən. Yaxşı sənətkarsansa, səni yerin dəşiyində olsan da, tapacaqlar.

Cabbar Qaryağdioğlu deyib: səsin sözüne baxmadı, oxuma, zökəm oldun oxuma, yorğun oldun, oxuma. Küləkli havada eşiyə çıxma. Çayxanada hamballarla çay içməyə razı ol, amma göyçək qızlarla küçədə dondurma yemə. Vaxtında yat, vaxtında dur. Hər toya, hər çağırılan məclisə getmə...

Cabbar Qaryağdioğlunun insani keyfiyyətləri də, az qala, onun sənəti ilə yanaşı durur. Ağayanaqlıq, xeyirxahlıq, gözütöxlük, sənət dostlarına yetərinə diqqət və qayğı, bütün pis vərdislərdən kənar durmaq, səsinə və sağlamlığını qorumaq, vaxtın qədrini bilmək və beləcə hamının gözünün işığı olmaq.

Əbədiyyətə qovuşmaq üçün sənətkara daha nə lazımdır?

Yalnız indiki nəslin onu təkrar-təkrar dinləməyi, ondan enerji almağı, onu anlamağı lazımdır... Daha heç nə!

Yüz əlli ildir ki, xalq şuşalı balası Seyyid Cabbarla nəfəs alır, 83 il Cabbar xalqdan nəfəs alıb. O, nə maarifçi, nə demokrat, nə partıyaçı idi. O, xalqçı idi... Sözü bütün mənalarında.

Bir dəfə Bülbül

1960-cı il. Bakının təmiz vaxtı. Təmiz Bakının ən təmiz yeri. Dənizkənarı bulvar. Tədqiqatçı ilə professor xudmani bir kölgə altındakı oturacaqda əyləşiblər.

Professor deyir:

-Sən, qardaş, Cabbardan yazmaq istəyirsən. Çox yaxşı, mən bunu alqışlayıram. Amma diqqətli ol, onu heç kəslə müqayisə eləmə...

-Niyə, professor?

-Çünki Cabbarın sənəti də qızıldı, üreyi də.

-Nə mənada?

-O mənada ki, bu kişi 6 ay içində 300 hava oxudu, təsnif verdi, bir qəpik də pulun təmənnasında olmadı.

-Professor, necə ola bilər ki, bu qədər nəhəng iş görüb bir qəpik almayasan?

-Adam gerek Cabbar ola, qardaş. Onun üçün sənət hər şeydən üstün idi. Hər işdə xalq düşünmək xoşbəxtlikdir, hayıf ki, hamıya qismət olmur...

-Professor, yadınızda qalıbsa, bu əhvalatın təfəsilatını danışın, rica edirəm.

-Necə yəni, yadımda qalıbsa... Elə bil, dünən olub. Bir gün Maqomayevlə mən Üzeyir bəyin kabinetində oturmuşduq. Söhbət Cabbardan düşdü. Məlum oldu ki, 200-dən çox mahnını fonovalikə oxuduğuna görə konservatoriya Cabbara on min manat pul verməlidir. Qərara gəldik, adam göndərüb Cabbarı çağırıq. Belə də oldu.

Cabbar hələ bilmir, nə var, nə yox. Kişi içəri daxil olan kimi hamımız ayağa qalxdıq. O salamlayıb Maqomayevin böyründəki stolda əyləşdi. Soruşdu:

-Xeyir ola, Üzeyir bəy.

-Xeyirdi, Cabbar əmi, istəyirdik sənə bir babat pul verək...

Cabbar əmi eşitdiyi xəbərə böyründə əyləşən Maqomayevin rəyini öyrənirmiş kimi soruşdu:

-Müslüm bəy, bu nə pul söhbətidir, deyəsən, Üzeyir bəy mənə zərər çatdırır. Vallah, bir mətləb anlamadım, bəlkə, birdən-ikiyə indiyəcən mənə pul-zad veribsiniz.

Adətənə görə Cabbar əminin qaranlıq məsələlərdən pəjmürdə olduğunu yaxşı bilən Üzeyir bəy tələsik dilləndi:

-Üreyinə ayrı şey gəlməsin, əmi, öz halal zəhmətinin puludu yığılıb. Axı sən konservatoriyanın fonduna 300-ə qədər xalq musiqisi vermişən, onları necə lazımdı oxumusan, bu işdə zəhmətin böyükdü, əmi. İndi biz də dövlətimizin verdiyi imkan daxilində sənə qonorar yazmışıq.

-Qardaş, - professor tədqiqatçıya sanki o günləri təzədən yaşayırmış kimi, həyəcanla deyirdi, - kişi bu sözləri eşidib məsələnin nə yerdə olduğunu bilən

təki dik qalxdı ayağa. Dedi ki, Müslüm bəy, siz məni nə hesab edirsiniz. Mən bütün ömrüm boyu xalqdan öyrənmişəm, xalqın çörəyini yemişəm, məni cəmaatımız ucaldıb. Xalqın yaddaşında qalanları mənimsəyib oxumuşam. Mənim nəyim varsa, bax, bu quru canım da xalqıma qurbandı. İndi siz deyirsiniz xalqdan topladığımı xalqa satım?

Üzeyir bəy əməllicə təsirləndi, o, heç bir halda Cabbar əminin xətrinə dəymək, onun burdan dilxor çıxıb getməsini istəmirdi.

-Cabbar əmi, xalqı sağ olsun, axı, sən böyük zəhmət çəkmişən, halal haqqındı, hələ indiyəcən bu konservatoriyada heç kəs qonorardan imtina etməyib...

-Bir də deyirəm, qardaşoğlu, mən xalqın sərvətinin yaşaması üçün heç yerdən heç kimdən pul ala bilmərəm...

Professor tədqiqatçıya hadisənin lap axırını belə nəql elədi:

-Hə, qardaş, Cabbar əmi qəti qərarını bildirib üz qoydu qapıdan çıxmağa. Son sözünü Üzeyir bəyə dedi: - Üzeyir bəy, xahiş edirəm, belə işlərə görə bir də məni buralara çağırmayın.

1960-cı il, yaz günü, təmiz Bakının təmiz havalı Dənizkənarı bulvarında gənc bir tədqiqatçının verdiyi suallar əsnasında ötən günlərdən qalma bu ibrətamiz əhvalatı xatırlayan professor Azərbaycan vokal sənətinin yeni keyfiyyətdə inkişafına əvəzsiz töhfələr verən Bülbül idi...

Şah pərdə. Ailə ocağı

*Sən orda elə seyri səfa bağ arasında,
Mən burda yanımda piltə kimi yağ arasında.
Rəngim saralıb Səlmə xanım ayrılığından,
Necə ki, saralar şamama tağ arasında.*

Cabbar Qaryağdioğlu

*Samavar almışam, silənim yoxdu,
Bir dərdə düşmüşəm, bilənim yoxdu.*

Cabbar Qaryağdioğlu

Yuxarıda iqtibas gətirilən hər iki şeir parçasının müəllifi Cabbar əmidir. Lirik parçalardakı obrazlılıq, struktur bitkinliyi və bədii ifadə tərzini gerçəkli təbdən, başqa sözlə, Cabbar Qaryağdioğlunun şairlik bacarığından xəbər verilir. Əvvəldə də deyilmişdi ki, indi xalq mahnısı adıyla oxunan bir çox musiqi nüsxələrinin həm mətni, həm də melodiyası Cabbar Qaryağdioğluna məxsusdur. Bu mənada onu şair, bəstəkar adlandıranlar haqlıdırlar.

Xanəndə, folklorçu, bəstəkar, şair, ictimai xadim, pedaqoq Cabbar Qaryağdioğlu həm də tipik azərbaycanlı ailələrindən birinin başçısı idi. Birinci şeir parçasında adı çəkilən Səlimə xanım isə onun həyat yoldaşı, Cabbar əminin evində böyüyən 7 övladın anası idi (əslində 8 uşağın, bir uşaq böyüməmiş, körpə ikən tələf olmuşdu).

Cabbar Qaryağdioğlu milli mentalitet nəzərə alınarsa, çox gec evlənib. 1909-cu ildə ilk dəfə ailə quranda 48 yaşına çatmışdı (xanəndənin qızı Şəhla xanımın məlumatına görə isə evləndə atasının 45, anasının 15 yaşı olub). İndi qəribə gəlir, müsəlman aləmində ötən yüzilliklərdə kişidən yaş soruşan olmayıb, amma yazıq qızları da qoymayıblar 14-dən o tərəfə keçsin. Adətə görə, müsəlman kişi 4 rəsmi talaq bağlaya bilmiş, qadınınsa ərə getdiyi kişidən qopması üçün çoxlu şərtlər varmış, daha doğrusu, qızlar üçün ər evi gor evi kimi bir şey imiş...

Səlimə xanıma qədər onun sevdiyi, könül verdiyi, oturub-durduğu birisi olmuşdurmu? Bu barədə məlumata rast gəlinmir. Görünür, araşdırmaçılar Cabbarın böyük sənətinə, ecazkar oxumalarının təhlilinə elə aludə olublar ki,



xanəndənin şəxsi həyatından söz açmaq heç ağllarına da gəlməyib. Və yaxud Cabbar ömür boyu qıza-gəlinə baxmayıb, elə oxuyub. Bu isə ola bilməz, sadəcə, ağlabatan deyil.

Səlimə xanımla adaxlanmasını nəql edən epizoddan görünür ki, o, ara açmaqda, mətləbə yetməkdə bir elə də fərasətsiz olmayıb.

Xanəndənin qızı eşitdiyinə, ailə söhbətlərinə əsaslanaraq nağıl eləyir ki, Cabbar Şuşadan Bakıya ömürlük yaşamağa gələndə İçərişəhərdə mənim babamın (yəni Səlimə xanımın atasının) həyətinə, onlara məxsus mənzildə kirayədə qalırmiş. Bu ev Mir Mövsüm Ağanın evinin qonşuluğunda imiş.

... Həmişə olduğu kimi, Cabbar erkən yuxudan qalxıb ikinci mərtəbədəki kirayə mənzildən həyəte baxırmış, görür ki, aşağıda bir qız ağaclara su verir. Xanəndə tənbellik eləmir, pəncərənin şüşəsinə qədər qalxan qızılgül kolundan bir gül qoparıb atır aşağı. Qız gül düşən yerə boylanır. Cabbar onu görür, o da Cabbarı.

Nə qədərse düşünüb-daşınandan sonra şuşalı balası öz dostlarını xızılı qızına elçi göndərir. Adətə görə, Azərbaycanda birinci elçilikdə qızın razılığı verilməz, Cabbar olmur, lap Allahın bacısıoğlu olsun. Bu dəfə bəhanə bu imiş ki, oğlanın evi yoxdu. Cabbar sonra elçiləri yenidən qız qapısına göndərir və elçilərlə belə bir sifariş də yollayır: gedin onlara deyin ki, qızı mənə versələr də, verməsələr də, mənim evim olacaq. Elçi gedən dostlar bu dəfə xoş xəbərlə qayıdırlar.

Deyilənə görə, Cabbar ailə qurandan sonra indiki Şeyx Şamil küçəsində Qırılləkənin yaxınlığında üçmərtəbəli ev tikdirməyə başlayır (qəribədir, Şuşanın Qırılləkəni Cabbarın uşaqlıqda, gənclikdə ən çox sevdiyi məkanlardan biri olmuşdu). Xanəndə ev tikməyinə çox sevinirmiş, onun daşına-divarına mahnı qoşub oxuyurmuş:

***Ay dərya kənarında bir ev tikmişəm,
Üstünü örtmüşəm, hasar çəkmişəm.
Ay bu gələn oğlana qurban demişəm.***

***Bağçada güllər, oxur bülbüllər,
Elə deyirlər tazə yar gəlir,
Elə deyirlər yenə yaz gəlir.***

Cabbar gözünün ilk ovunun, ilk övladının adını Səttarxan qoymuşdu. Qızıl parçası kimi uşaq imiş. Beş-altı yaşında bədnəzər atıb, yazıq uşaq təzə ata evinə köçmək əvəzinə haqq evinə köçüb.

Sonra ailədə 6 qız, bir oğlan uşağı doğulub. Zemfira xanım Yusifqızı ailə tərkibini, onların təvəllüd tarixlərini ən mötəbər mənbədən, yeni ailə üzvlərindən öyrənərək "Şərq musiqisinin peyğəmbəri" kitabına daxil edib.

"Cabbar Qaryağdıoğlunun ikinci övladı Nigar 1912-ci ildə anadan olmuşdu. O, respublikada ilk qadın riyaziyyatçı idi, əməkdar müəllim fəxri adına layiq görülmüşdü. 1982-ci ildə dünyasını dəyişmişdir.

Üçüncü övlad Başxanım 1920-ci ildə anadan olmuş, müəllimlik etmiş, "Azərnəşr"də işləmişdir. Cabbar əmi anasının adını ona vermişdi.

Dördüncü övlad Zərəfşan 1922-ci ildə anandan olub, pianoçu idi. Uzun müddət Əhməd Bakıxanovun orkestrində piano çalırdı. O, xalq musiqisini, muğamatı və xalq mahnılarını gözəl bilirdi, eyni zamanda, qarmonada da böyük ustalıqla çalırdı. 1984-cü ildə vəfat edib.

Beşinci övlad Kamal 1924-cü ildə anadan olub, gözəl və güclü səsə malik imiş. İncəsənət Universitetində oxuyurmuş. Mühəribəyə gedib yaralanıb qayıtmışdı. Bəziləri Cabbar əmiyə məsləhət görürdülər ki, ona yaxşı münasibətdə olan M.C.Bağirova müraciət edib oğlunu mühəribədən azad etdirdin. Lakin Cabbar Qaryağdıoğlu buna etiraz edib deyirdi ki, hamı vətənin azadlığı uğrunda vuruşmalıdır, oğlum da, elə Bağirovun oğlu da. Kamal 2001-ci ildə dünyasını dəyişmişdir.

Altıncı övladı Şəfiqə 1926-cı ildə doğulub, çox mərd qadın olub, cəbhədə vuruşub, bir sıra medallarla təltif olunub, mühəribədən sonra ailə qurub və Başqırdıstana köçmüşdür...

Xalidə 1925-ci ildə doğulmuş və elə beşikdəcə suçiçəyindən ölmüşdü (nə bilmək olar, bəlkə, fəlak Azərbaycanın 7 muğam ladinin hər birində xanımın yaradan Cabbar əmiyə 8-ci "ladi" çox görmüşdü? - V.B.).

Sonbeşik Şəhla xanım 1928-ci ildə anadan olub. Filoloqdur, həm də gözəl səsi olub. Görkəmli şairimiz Əliağa Kürçaylının yoldaşı idi".

Vəssalam. Şairanə deyilsə, Qarabağ dağları ilə Xızı dağlarını İçərişəhərdə qovuşdurən dahi Cabbarın və sadə şəhər qızının ailə tərkibi belədir. Allah bir tərəfdən verəndə, bir tərəfdən alır. Hayıf ki, Cabbarın övladları ana mehrini doyunca görmədilər. Çünki Səlimə xanım Cabbarın ölümündən 7 il irəli 1937-ci ildə dünyasını dəyişdi.

Yeddi il Qırxpilləkənin ayağındakı üçmərtəbəli evin daşı, divarı:

***Samavar almışam, silənim yoxdu
Bir dərdə düşmüşəm, bilənim yoxdu -***

deyə sızlayıb yaş tökdü.

Son pərdə

İçərişəhərin qızılgülü Şuşada xarı bülbülə döndü.

1944-cü il aprel ayının 20-si idi. Abşeronun havası yavaş-yavaş isinməyə başlayırdı. Amma hələ də ötən qışın gizli sazağı tam sovuşub getməmişdi. Gü-nəş işildasə da, hərdən Xəzər tərəfdən əsən ehmal meh hardansa adamın içi-nə yol tapıb üşüdü. Bəlkə, buna görə lap qocaman musiqiçilər, xanəndə, tar-çı, kamançaçı ağacların kölgəsi tutmayan günəvər oturacaqlarda əyləşib olmuş-lardan, olacaqlardan danışdılar. Onları digər ağsaqqal musiqiçilər (cavanlar cəbhədə idilər) sıx çəpər kimi dövrələmişdilər. Elə bil hamı bilərəkdən belə dayanmışdı ki, Xəzərdən əsən aprel sazağı ustada toxunmasın, əlbəttə, ilk

növbədə onun səsinə soyuq almasın. Bəlkə də, belə deyildi. Amma bu topalaşmanın əsas səbəbkarı, heç şübhəsiz ki, Cabbar əmi idi. Yaşının bu vədəsində də adətən toyda, tədbirdə üzə çıxan, görünən xanəndə bu gün 1944-cü il aprelin 20-də, necə olmuşdusa, saat 11 radələrində Qoburnat bağında peyda olmuşdu. Elə bil hamı sözləşibmiş kimi onu danışdırmaq, onu dinləmək istəyirdi. Cabbar əmiyə vəhy gəlmişdi elə bil. Xatirələr İsa bulağının suyu kimi qaynayıb gəlirdi. Dedi, danışdı və birdən susdu. Qocanın halının dəyişdiyini gören kimsə:

-Nədi, əmi, - soruşdu, - yaxşısanmı?

-Yaxşıyam, qardaş, amma nədisə, başım hərlənir.

-Bəlkə, soyuq oldu, əmi?

-Nə bilim, vallah, düzü, bir qədər üşüyürəm də...

O üşüyürəm, bu üşüyürəm, bəlkə də, ömründə ilk dəfə dərin yataq ustad sənətkarı bir də ayağa qalxmamaq şərti ilə ağuşuna aldı. Yeddi gün insanlar axın-axın dahi xanəndəyə baş çəkməyə gəldilər. Çoxu uf demədən gözünü çıxarıb verərdi ki, Cabbar işıqlı dünyaya həmişə baxdığı kimi diri gözlərlə baxsın. Çoxu ayağını verərdi ki, o, durub gəzsinsin...

7 gün hamı çəkilib gedəndən, onun göz qapaqları kip bağlandıqdan sonra o gəlirdi, Səlimə xanım... Cabbar yumulu gözlərlə görürdü ki, 15 yaşlı bir qız İçərişəhərdə Mir Mövsüm Ağanın həyatına bitişik qonşu qapıda ağaclara su verir, o, pəncərənin şüşələrinə qədər qalxan qızılgül budağından bir gül qoparıb aşağı atır. O qızılgül İçərişəhərin heç harasına düşmür, gedib Cıdır düzündə Qayabaşına düşür. Cabbar baxır ki, onun qoparıb atdığı gül 15 yaşlı qənirsiz gözəllikdə bir qız götürüb sinəsinə sıxır. Amma nədənsə qızın əlindəki gül qızılgül deyil, xarı bülbül gülüdü. Cabbar yastı daşın üstündən qalxıb Səlimənin əlindən tutur, onlar aşağısından Daşaltı çayı axan yarığa doğru yeriylirlər. Daşaltı "Heyratı" oxuyur.

Qız nəse demək istəyir.

Cabbar barmağını dodağına qoyub sus işarəsi verir.

Daşaltı çayı "Heyratı" oxuyur...

28 il bir yerdə yaşadıkları illər ərzində, xüsusən, yay aylarında onlar dönə-dönə bu yerdə olmuş, Daşaltı çayının "Heyratı" oxumağını çox eşitmişdilər. İndi 1944-cü il aprel ayının 28-də ölüm yatağında son nəfəsini dəyən Cabbar əmini təəccübləndirən o idi ki, 7 il bundan irəli, 42 yaşında dünyasını dəyişən Səlimə xanım niyə 15 yaşındadır? Niyə onun İçərişəhərə atdığı qızılgül Cıdır düzünə düşüb və nə təhər olub ki, o qızılgül xarı bülbül çiçəyinə dönüb?

Cabbar bütün bu sualların izahını sonraya saxlamağı niyyət edib 84 illik sonsuz ömrün sonuncu sualını verdi:

-Sən bura, Cıdır düzünə necə, hansı yolla gəldin, Səlimə?

15 yaşlı Səlimə xanım:

-Sən çıxıb getdiyin yolla, Cabbar əmi, - dedi və hər şey bitdi.

Bakıda, Qırxpilləkənin ayağındakı üçmərtəbəli evin qarşısında saysız-hesabsız sayda kədərli insanlar qaynaşırdı, onların, demək olar ki, hamısı göz yaş tökürdü - İsa bulağı kimi...

Heyratı - ustaların heyratı

Kədərli təsvirdən dərhal sonra ən azı təskinlik naminə doğma, qərrib müasirlərinin Cabbar əmiyə dair saysız-hesabsız söyləmələrindən az bir qismi əlavə olunur. Əgər geniş araşdırma aparıb onun haqqında deyilənləri, üstəlik onun özünün dediklərini bir yere toplansa, yəqin ki, iri həcmli bir kitab alınar. Belə bir arzu yaranır; görəsən, müasir musiqişünaslar, mədəniyyət mövzusunda yazan jurnalistlər arasında Cabbar Qaryağdıoğlu sənətini incələyən müsabiqə keçirilsə, əldə olan mənbələr həcm və məzmun etibarilə daha da genişlənməzmi? Bu barədə düşünməyə dəyər.

Nəhayət, heyranların heyrətini ifadə edən fikir və düşüncə karvanının yığcam görüntüsü belədir. Qoy bu bölməyə rəhmətlik Cabbar əmi özü xeyir-dua versin.

Cabbar Qaryağdioğlu:

“Xanəndə yalnız iki yerdə görünməlidir: bir konsertdə, bir də xalq məclisində. Sən sənətində möhkəm ol. Özün də “Çəmbərəkənddə” gizlən. Əgər yaxşı sənətkarsansa, “toyçu” yerin altında da olsan, səni tapacaq...”

... Səsin sənə qulaq asmadı, oxuma, zökəm oldun, oxuma, yorğun oldun, oxuma.

Bakının dəli havasından özünü qoru. Küləkli havada eşiyə çıxma, istidən tərləsən belə, su içmə.

Çayxanalarda hamballarla çay içməyə razı ol, amma gözəl-göyçək qızlarla küçədə dondurma yeməyə razı olma.

Hər toya, hər çağırılan məclisə getmə. Səsinin qədrini bil”.

Məhəmməd ağa Müctəhidzadə - dövrün şairi:

**Musiqi atası ədd olan yar,
Kim nami-hümayundu Cabbar.
Qaryağdı ləqəb olan o xoş sövt
Ki, sövtidir əhli ruh üçün Qövt.
Oxursa “Hasar” ya “Müxalif”,
Məğlub olar bütün müxalif,
Gər başlasa şəhr-ara “Qatarı”
Girməz bu hasarə qəm qatarı.**

Üzeyir Hacıbəyli - Azərbaycan professional musiqisinin banisi:

“Leyli və Məcnun” operasının yazılışına mən 1907-ci ildən başladığıma baxmayaraq, bu operanın yaranması fikri məndə hələ 1897-1898-ci illərdə 13 yaşında ikən doğma Şuşa şəhərində həvəskarlar tərəfindən (Məcnun rolunu Qaryağdioğlu oynayırdı - V.B.) o zaman tamaşaya qoyulan “Məcnun Leylinin qəbri üstündə”ki musiqili faciəsini görərkən oyanmışdır.”

V. Vinoqradov - dövrün görkəmli Sovet musiqişünası:

“Azərbaycan xalq musiqisinin əsas sahəsini təşkil edən xanəndəlik sənətinin inkişafı “Leyli və Məcnun” operasının meydana çıxmasına və bununla da musiqi mədəniyyətimizdə yeni bir mərhələnin başlanmasına səbəb olmuşdur. Şübhəsiz ki, bu mərhələnin yaranmasında Məcnun rolunun ilk ifaçısı Cabbar Qaryağdioğlunun müstəsna xidməti olmuşdur”.

Seyid Şuşinski - ustad xanəndə, müəllim:

“Başqa sənət dostlarım kimi, mən də ustadım Cabbar Qaryağdioğludan çox şey öyrənmişəm. Cabbar Qaryağdioğlunun gözəl oxumalarını, coşğun zəngulələrini çox eşitmişəm. Onun başqa bir zövqlə oxuduğu “Heyratı”, “Mahur”, “Mənsuriyyə” muğamlarına qulaq asanda ürəyim titrəyirdi. Mən fəxr edirəm ki, böyük Cabbarın tələbəsiyəm. Musiqi sahəsində əldə etdiyim nə qədər sənət qələbəsi varsa, mən bu böyük sənətkarın adı ilə bağlayıram”.

V. Krivonosov - Sovet musiqişünası:

“Azərbaycan xalq musiqisinin inkişafında müstəsna xidmətləri olan musiqi xadimlərindən biri Cabbar Qaryağdioğludur. Onun zəngin repertuarı musiqi dünyasında böyük maraq oyadır. Uzun illər Azərbaycan, erməni, İran və türk musiqisi ilə qaynayıb-qarışan bu repertuarı yaxından bilmədən Azərbaycan musiqisinin tarixini dərinləndirmək olmaz.”

Q. Xubov - dövrün tanınmış musiqişünası:

“Azərbaycanın qocaman xalq xanəndələrindən biri olan Qaryağdı bütün həyatını xalq xanəndəliyi sənətinə vermişdir. O, Zaqafqaziyada ən yaxşı xalq ifaçısı şöhrətini qazanmışdı.

Qaryağdının musiqi yaddaşı xalq melodiylarının əsil xəzinəsidir. Həm bəstəkarlar, həm ifaçılar, həm etnoqraf musiqiçilər, həm də xalq yaradıcılığını

toplayıb tədqiq edənlər Qaryağdı kimi qədim xalq sənətinin görkəmli ustadından çox şey öyrənə bilirlər”.

Bülbül - *Azərbaycanın xalq artisti:*

“Azərbaycanda xanəndəlik sənətindən danışdıqda birinci növbədə Cabbar Qaryağdıoğlundan danışmaq lazımdır. Cabbar başdan-ayağa tarixdir. Onun həyatı Azərbaycanın musiqi tarixidir. Qaryağdıoğlu böyük sənətkardır. O, 60 il öz gözəl sənəti ilə Azərbaycan xalqına xidmət etmişdir”.

“Cabbar Qaryağdıoğlu oktava diapazonu olan usta xanəndədir. Cabbarın səsi Karuzonun səsinə yüksəkdir. Cabbarın səsi kimi qüvvəli səs olmamışdır. O, bir muğamı 2-3 saat oxuyardı. Cabbar Qaryağdıoğlu böyük sənətkardır. O, 60 il öz sənəti ilə Azərbaycan xalqına xidmət etmişdir. O, ilk dəfə olaraq Azərbaycan oxuma üslubunu yaratmışdır. Qaryağdıoğlu öz ustalığı ilə geniş xalq kütlələri arasında böyük şöhrət və məhəbbət qazanmışdı. Cabbarın musiqimizə gətirdiyi yenilik, orijinal Azərbaycan vokal üslubunun yaranması və daha da inkişaf etməsi işində böyük rol oynadı”.

Qurban Pirimov - *dövrün məşhur tarzeni:*

“Cabbar ayrı oxuyan idi. Ona qulaq asanda elə bil dünyanı təzədən görürdün. Əsl xanəndə idi, dərin oxuyurdu. Bir “Segah”ı yüz dəfə oxusaydı, hər dəfəsində sənə xoş gələrdi. Bir də Cabbar bəstəkar idi. Şair idi. Oxuduğu muğamları dərinləşdirirdi. Təzə rənglər əlavə edirdi”.

Xan Şuşinski - *Cabbar Qaryağdıoğlu məktəbinin davamçısı, xalq artisti:*

“Cabbar Qaryağdıoğlunu ilk dəfə 1920-ci ildə Şuşada konsertdə görmüşəm. Onun haqqında çox eşitmişdim. Onu görməyə can atırdım. Nəhayət, Cabbar əmi ilə Şuşada böyük bir toyda iştirak etdim. Səhv etmərsə, toy Hacı Dadaşın zalında vurulurdu. Toyun “padşahı” Əllaf Kərbəlayı Şükür Cabbar əmidən mənim oxumağımı xahiş etdi... Nə isə, mən oxudum, onun çox xoşuna gəldi. Məni bağrına basıb gözləri yaşarmış halda dedi: - Səindən muğayat ol, sən yaxşı xanəndə olacaqsan... Cabbar əmi professor idi. Şairliyi də var idi. Özündən mahnı düzəldirdi, qəzəl yazırdı. Ona qulaq asanda fərhlənirdim. Çox yırtıcı oxuyan idi. Bir muğamı azı 3-4 saat oxuyardı. Özü də hər “mə-nəm-mə-nəm” deyən xanəndə ondan sonra oxuya bilməzdi. Çünki oxumağa bir şey qalmazdı ki, oxuya. Ona görə də rəhmətlik Cabbar bir muğamın içində 12 muğamın hamısını oxuyardı. Heç kəsə heç nə qalmazdı. Buna görə də bəzən ona “kəmfürsət Cabbar” deyərdilər. Muğamdan-muğama elə sərbəst keçərdi ki, istiliyi-soyuqluğu hiss olunmazdı. Bu adamın fikri-zikri oxumaq idi. Bir gün oxumasa idi, bağı çatlardı. Bəzən onlara gedəndə görərdin güzgünün qabağında oturub özü ağzında havanı çalıb oxuyur. Mütaliə eləməyi çox sevərdi. Bir gün qəzet, özü də urus qəzetlərini oxumasa idi, yatmazdı. Kişi həqiqi alim idi”.

Səməd Vurğun - *Azərbaycan xalq şairi:*

“1924-cü ildə bağda Cabbar Qaryağdı bir səs salmışdı ki, bütün yarpaqları səhər bülbülü kimi səsə gətirirdi. Demək, bu ustadır; oxuyanlardan bunu tələb etmək lazımdır”.

“Şuşanı əbəs yerə musiqi və poeziyanın beşiyi adlandırmırlar. Demək olar ki, Azərbaycanın bütün məşhur oxuyanları və çalanları: Cabbar Qaryağdıoğlu, bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov, Bülbül, məşhur tarçalan Qurban Pirimov və bir çox başqaları Şuşada doğulmuşlar”.

Mirzə İbrahimov - *Azərbaycan xalq yazıçısı:*

“Bütün xalqlarda olduğu kimi, bizdə də ən yaxşı sənətkarlar vicdanı, namusu ilə böyük məqsədə xidmət etmişlər. Bu barədə danışarkən, biz Nizamini, Nəsimini, Füzulini, Axundovu, Sabiri yada salırıq. Biz məşhur xanəndə və maarifpərvər Cabbar Qaryağdıoğlunu xatırlayırıq. Uzun illər Cabbarla bir yerdə xalq sənətinə xidmət etmiş görkəmli ustalarımızdan biri

Qurban Pirimov Cabbardan söz düşəndə onun yüksək şəxsiyyəti, vicdanı, xalqa və sənətə olan böyük sədaqəti haqqında danışaraq deyir: - "Mən hələ sənətini bu cür istəyən adam görməmişəm. O, beş hava oxumaq üçün yüz havaya qulaq asardı. Çoxlu kitab mütaliə edər, söz seçərdi. İfa etdiyi hər hava ləyaqətli və bişmiş olardı. Ağzını yüngüllüyə açmazdı, mərifətli-mənalı söz tapardı. Özü də deyərdi ki, xalis sənətkar camaatın başını qata bilməz, gərək onun mərifətini artır. Cabbar Qaryağdının bu sadə sözlərinin mənası dərinidir. Onlar belə əhəmiyyətli bir fikri ifadə edir ki, həqiqi sənət zamanə ilə, xalqın həyatı və mübarizəsi ilə bağlı olmalıdır, dövrün tələblərinə cavab verməlidir".

Cəlilbəy Bağdadbəyov - *görməli mədəniyyət xadimi*:

"Cabbar Şuşaya gələrkən bütün şəhər əhli "Çanaxqala"dan tutmuş "Meydan"a qədər onu qarşılar və alqışlardı. Şəhər əhli xanəndə ilə elə sevinc və səmimiyyətlə görüşərdi ki, guya Cabbar bu şəhərə yüksək səadət, dirilik suyu gətirmişdir. Doğrudan da, Cabbar özü ilə xəstə könüllərə şəfa gətirərdi. Cabbar Şuşada olarkən onun söhbətindən başqa ayrı söhbət olmazdı".

Şur

Fani dünyadan arxayın getmək müsəlman fəlsəfəsinin mentallığına aid cəhətlərdən biridir. Hələ bu azdır, bəlkə, axirətdəki rahatlıq başqa bir şey deyil, dünyadan arxayın getməkdir...

1944-cü il aprel ayının 28-də səs abidəsi Cabbar əmi dünya ilə səssizcə vidalaşanda, qanlı-qadalı Böyük Vətən müharibəsinin davam etdiyini nəzərə almasaq, o, ömrünün gerisindən də, irəlisindən də, axirətdəki rahatlığından da arxayın idi... Ən azı, ona görə ki, özündən sonrakı nəsillərə milli muğamat irsinin Şuşa yüksəkliyini, Cabbar ucalığını qoyub gedirdi. Onun sənət zirvəsi hər hansı bir müqayisəyə gəlməsə belə, bu barədə deyilib, Cabbar əmi özbaşına əmələ gəlməmişdi, onun da "əmiləri" vardı - Şahqulu əmi, Mirzə Hüseyn əmi, Hacı Hüsü əmi, Məşədi İsi əmi, Səttar əmi, Mirzə Məhəmməd həsən əmi, Əbdülbaqi əmi (Bülbülcan)... Bu şəxsiyyətlərin hər biri Azərbaycan xalq musiqisi sarayının divarlarına halal kərpiclər qoymuşlar.

Cabbar əminin sənəti keçmiş irsə böyük ehtiram nümunəsi olmaqla yanaşı, gələcəyə də yol açdı. Onun yolunu davam etdirən əvəzsiz muğam ifaçılarının yalnız siyahısı Cabbar əminin necə geniş, necə davamlı, necə möhtəşəm yol açdığını göstərməkdir: Hüseynqulu Sarabski, Xan Şuşinski, Seyid Şuşinski, Zülfü Adıgözelov, Mütəllib Mütəllibov, Ələvsət Sadıqov, Ağabala Abdullayev, Yavər Kələntərli, Qulu Əsgərov, Əbülfət Əliyev, Yaqub Məmmədov, Əlibaba Məmmədov, Hacıbaba Hüseynov, İslam Rzayev, Süleyman Abdullayev, Teymur Mustafayev, Sabir Mirzəyev, Baba Mahmud oğlu, Qədir Rüstəmov, Həqiqət Rzayeva, Tükəzban İsmayılova, Sara Qədimova, Rübabə Muradova, Şövkət Ələkbərova, Zeynəb Xanlarova, Arif Babayev, Cənəli Əkbərov, Qəndab Quliyeva, Alim Qasımov, Mələkxanım Əyyubova, Səkinə İsmayılova, Elnarə Abdullayeva, Səxavət Məmmədov, Mənsüm İbrahimov, Qocaq Əsgərov, Firuz Səxavət... Bu sənətkarların, eləcə də, sonrakı dövrlərə aid xanəndələrin hər birinin həyat və yaradıcılıq yolu ayrıca araşdırılmağa layiqdir və zaman-zaman onlar haqqında yazılacaqdır.

İndi xırdalanan yeni əsrin əvvəllərindən belə bir həqiqət öz təsdiqini tapdı ki, dövlətin və cəmiyyətin müdafiəsi olmasa, incəsənətin ənənəvi növlərini yaşatmaq, inkişaf etdirmək, az qala, mümkünsüz görünür. Bu məqamda hazırda Azərbaycan muğamatının nail olduğu yekunları nəzərə alaraq, heç bir izahat və təfəssilat vermədən söyləmək lazım gəlir: yaxşı ki, inkişafın sabitqədəmliyi naminə milli sərvətlərin həlledici rolunu dəyərləndirən, mümkün olan vasitələrlə ona dəstək verən Mehriban xanım var! Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın fəaliyyəti yalnız bir nəfərin

milli-mənəvi dəyərlərə xoşməramlı fərdi münasibəti olmayıb, ümummilli mədəniyyət hadisəsidir. Onun ən həssas nöqtələrə yönəlik çalışmaları görk üçün deyil, yüksək azərbaycanlı xarakterindən irəli gəlir.

Başqa istiqamətlər, məsələn, imkansız insanlara havadar çıxmaq, uşaqların (qaçqın, köçkün, fiziki cəhətdən qüsurlu, valideyn qayğısından məhrum olmuş uşaqların) təhsili, tərbiyəsi və sağlamlığının qayğısına qalmaq, xan qızı Natəvan Şuşaya su çəkdiyi tərzdə yüz illər boyunca quyu ümidinə qalan Abşeron kəndlərinə su çəkdirmək, mədəniyyətin yüksəlişi üçün layihələr düşünüb həyata keçirmək, milli memarlıq kompleksi İçərişəhərin, Qobustanın, Qala kəndinin qorunması üçün mümkün olan hər şeyi etmək, aşıq sənətinin, xalçaçılığın, Novruz bayramının doğma mənsubiyyətini bütün dünyaya çatdırıb milli müəllifliyi qeydə aldırmaq, kitab sənətinin inkişafını dəstəkləmək... bütün bunlar, bəlkə, daha aktual görünsələr də, mövzuya uyğun olaraq Mehriban Əliyevanın milli muğamatın yeni erasının başlanmasındakı xidmətini vurğulamaq qaçılmaz bir zərurətdir.

XX yüzilliyin son 20 ilində, hətta XXI əsrin ilk on ilində Azərbaycan xalq musiqisinin müqtədir nümayəndələri - xanəndələr, tarzenlər, kamança ifaçıları məşəqqət yaşamışlar. Səhnəni, toy məclislərini regional müstəvidə təhrif olunan ucuz pop musiqisi sarı alaq kimi bürümüşdü. Cabbar Qaryağdıoğlunun "Oxumaq yalnız səsdən ibarətdir" aksiomu sonunda sıfır alınan tənliyə çevrilmişdi. Hələ sovet zamanında güc-bəla ilə əldə olunmuş "xruşşovka"larda qüdrətli xanəndələr, sazəndələr açıq-aşkar çürüyürdülər. Xalqın muğamat damarında qan işləmirdi. Yeni gələn, gözəl səsə malik gənclər sənətin perspektivinin olmadığını düşünür, dolanışıq üçün toy meydançasını taqıldadan sərxoş oyunbazların ayağına enirdilər.

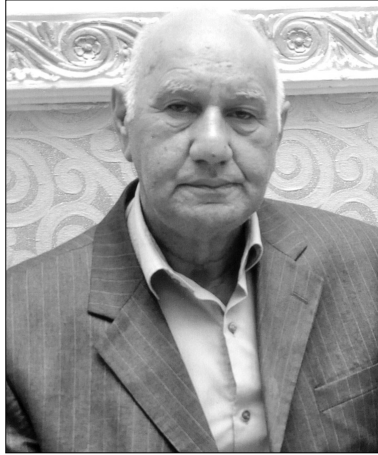
Heydər Əliyev Fondu, şəxsən Mehriban xanım Əliyeva professional xalq musiqisi sahəsində tarixi missiyanın icrasına qərar verdi.

Bugünkü yekunlar muğamatı sevən hər bir kəsə qürur verir. Məhz Mehriban xanımın təşəbbüsləri nəticəsində qısa müddət ərzində on illər boyu unudulmuş məsələlər həllini tapdı, bir sıra muğam örnəkləri üzə çıxarıldı, nota alındı, antologiya şəklində köçürüldü. Muğamata həsr olunmuş, bu sənəti geniş təbliğ edən sayt yaradıldı. Beynəlxalq Muğam jurnalı nəşrə başladı. Beynəlxalq Muğam simpoziumları, muğam müsabiqələri, muğam gecələri keçirildi. Muğam ensiklopediyası (Mehriban xanım Əliyevanın sədrliyi ilə) hazırlandı və nəşr olundu. Bu sahədə tədqiqatlar genişləndirildi. Nəhayət, unikal memarlıq quruluşuna malik Beynəlxalq Muğam Mərkəzi inşa olundu. İndi bura eyni kökdən gələn musiqi ənənələrini yaşadan Yaxın və Orta Şərq xalqlarının, Qafqazın ən uca muğamat səhnəsi, ən nüfuzlu muğamat laboratoriyasıdır.

... İndi qədim tarixə malik professional xalq musiqisi meydanında, muğam kainatında saysız-hesabsız ulduzlar parlayır. Dinləyici onların səsinə böyük Cabbarın sehrli nəfəsinin təsirini yenidən duyur, sevinirlər. Muğam kainatı daha da genişlənmiş, təzələnilib-təmizlənmiş görünür, o kəhkəşanda isə ən parlaq səmavi sənət cismi Cabbar Qaryağdıoğlu günəşidir. Qoy o günəşin nuru xalqın ruhunun başı üzərindən heç zaman əskik olmasın...



♦ P o e z i y a



Cavad ZEYNAL

YAXŞICA ALDANDIM

Yaxşıca aldandım axar-baxara,
Bilmədim kiminlə harda görüşdüm.
“Səhərlər naxıra, axşam axura,”
Beləcə, bir ömür qəlibə düşdüm.

Arzular, ümidlər dalınca çapdım,
Umular, istəklər güc gəldi mənə.
Çapdım, aclar kimi qılınca çapdım,
Dərələr, təpələr heç gəldi mənə.

Dedilər bir aydın səhərdi Bakı,
Düşündüm: arzuma dan sökülər ki.
Dedilər küləkli səhərdi Bakı,
Dedim ki, yel əsər, qoz tökülər ki.

Daşdım fikrimdə dağa aranı,
Hərə çörəyinə qul imiş, demə.
İtlərə tökərdim kənddə ayranı,
Şəhərdə əməlli pul imiş, demə.

Sanırdım şəhərdə bir alilik var,
Çoxları gah İbiş, gah Sülü imiş.
Salamsız, kələmsız ötür adamlar,
Şəhər başdan-başa küsülü imiş.

Sızlayır dalımca dağda bulaqlar,
İrmaqlar daşlanıb köpüyə dönür.

Bütövlər beləcə xırdalanırlar,
Xırdalar beləcə qəpiyə dönür.

Bilmədim harada kimlə görüşdüm,
Yaxşıca aldandım axar-baxara.
Beləcə, bir ömür qəlibə düşdüm,
Səhərlər naxıra, axşam axura...

BÖYÜK NİZAMİYƏ

*Bir neçə ilin sözüdü. İran parlamentinin sədri
ölkəmizə səfəri zamanı Nizami Gəncəvinin məq-
bərəsi önündə ulu şairimizi fars şairi adlandırırdı. O
vaxtdan bu ağrını yaşayırdım.*

Doğmadan seçmədin bir yadını da,
Göy kimi boşaldın, göy kimi doldun.
Sözü də ucaltmış, öz adını da,
Gəncədə doğuldun, dünyanın oldun.

Büründün bir nazik şeyx əbasına,
Baharla açıldın, payızla soldun.
Ömründə getmədin şah qapısına,
Arpa çörəyinin aslanı oldun.

Dedin ki, nöqtəli nidadı şair,
Yatır sinəsində dərin kəlamlar.
Şahlar qapısında gədədi şair,
Şair qapısında Allahdı şahlar.

Qış geri çəkildi yanar közündən,
Şair hüzuruna axışdı şahlar.
Dərin kəlamından, dərin sözündən
Durula-durula baxışdı şahlar.

Qüdrətdən gələn qüdrətdə tutmaq
Ustadlar demişkən: nə əla imiş.
Özgələr dilində yazmaq-yaratmaq,
Dahi doğulmaq da bir bəla imiş.

Ağrılar gətirir turşuyan hər dad,
Yarımçıq olanlar ürək sıxırlar.
Yurdunu ikiye bölüblər, ustad,
İndi də adına şerik çıxırlar.

Bu xalqın çiyində yüklər əyəndə
Avand harda idi, tərs harda idi?
Arpa çörəyinə şükür deyəndə,
Ərəb harda idi, fars harda idi?

Deyim, sən də tanı eynək taxanı,
Qalxıb öz sözünü deyəsən, bəlkə?
Xalqın dahisinə şərikin çıxanı
Xalqın hüsurunda əyəsən, bəlkə?

O doğma sandığın oxu bilməyir,
Yığımı indi mən küncə yadını?
Dilində yazdığın haqqa gəlməyir,
Unudur bəs nədən Gəncə adını?

Doğmadan seçmədin bir yadını da,
Göy kimi boşaldın, göy kimi doldun.
Sözü də ucaltdın, öz adını da,
Gəncədə doğuldun, dünyanın oldun.

TANRI, MƏNİ ÇƏK YANINA

Bu dünya bir baxışıymış,
Görünəni naxışıymış.
Ömür şimşək çaxışıymış,
Tanrı, məni çək yanına.

Ağ işığa çox aldandım,
Aldandıqca nələr qandım.
Qana-qana elə yandım...
Tanrı, məni çək yanına.

Yer əhd ki, göy əhd ki,
Qalxan, enən hey əhd ki!
Yerdə qullar allahdı ki,
Tanrı, məni çək yanına.

Üzdə yalan al qazanır,
Gürşad tərifi xal qazanır.
Xal qazanan yal qazanır,
Tanrı, məni çək yanına.

Susan dildə xiffət yatır,
Deyilməyən iffət yatır.
Hər üzdə min sifət yatır,
Tanrı, məni çək yanına.

Yazılanlar varaqdadı,
Yazılmayan varaqdadı.
Hərə bir cür maraqdadı,
Tanrı, məni çək yanına.

Açan güllər baxtım olsun,
Yol gəlməyə vaxtım olsun.
Ayaq altın taxtım olsun,
Tanrı, məni çək yanına,
Tanrı, məni çək yanına.

İTİRƏ-İTİRƏ

*Gəncliyimin yadigarı
Sabir Rüstəmxanlıya*

İtirə-itirə gedirik elə,
Elə yaşayırıq fikir içində.
Həyatdı - ağrısı, acısı belə,
Ömürdü - yellənir kəfkar içində.

Qardaş itiririk, dost itiririk,
Ağrılar, göynəklər ürəyimizdə.
Kürsü itiririk, "post" itiririk,
Eyhamlı baxışlar kürəyimizdə.

Bəzən özümüzü danlayırıq ki,
Köhnəlik görünür boyatımızda.
Ancaq itirəndə anlayırıq ki,
Köhnəlik nə imiş həyatımızda.

Bəlkə, buna görə itiyimiz çox,
Buludlar üzlərdən dağılmır hələ?
Dünyamı düzəlib - Sabirimiz yox,
Xaqani, Nizami doğulmur hələ?

Külfədən yel çəkir təndirin közü,
Sıyılan o kündə, o küt bəs hanı?
"Heyrət ey büt" olub Füzuli sözü,
O heyrət bəs hanı, o büt bəs hanı?

Bəzən də əlimiz üzülür yardan,
O yaşıl budağı harda əymişik?
Bu qədər özgəlik, ögeylik hardan,
Daş olub yoxsa ki, daşı yemişik?

Biz ki inanmışıq aydın sabaha,
Baxanda göy kimi əngin olmuşuq.
Bəs niyə itkilər bu qədər baha,
Bəs niyə ağrıda zəngin olmuşuq?

İtirən çağımız gəlibdi yoxsa,
Yoxsa səbəblərin əslə də varmış?
Gedənlər dalınca gələnlər yoxsa,
Deməli, itkilər fəslə də varmış.

İtirə-itirə gedirik elə,
 Elə yaşayırıq fikir içində.
 Həyatdı - ağrısı, acısı belə,
 Ömürdü - yellənir kəfkir içində.

DÖNMƏRİK

Yetmiş adlanmış yaşadlarıma

Gədikdən aşmısq üzü o yana,
 Bir də o gədikdən bəri dönmərik.
 Min illik yuxudan dağlar oyana,
 Dərələr hayqıra - geri dönmərik.

İbrətdən ibrətdi tanrı görkləri,
 Əridər şam kimi görkdə bərkləri.
 Hələ açılmayıb tanrı dərkləri,
 Hələ açılmayıb sirri - dönmərik.

Ah çəkən namərddi, çəkməsin ahı,
 Kim görər, götürər ahlı günahı?
 Dünyanı kim tutub qalıbdı axı,
 Biz də gedənlərin biri - dönmərik.

Gədikdən o yana başqadı aləm,
 Ən dərin sükutdu, coşqudu aləm.
 Kiminə toy-büsat, kiminə ələm,
 Görünür hərənin yeri - dönmərik.

Ucalar kiçilər, kiçik boy atmaz,
 Mürgülər nə şirin - kimsə oyatmaz.
 Kişilər bir dəfə gedər, qayıtmaz,
 Öləb qayıdaraq, diri dönmərik.

ALMA VAR, ALMA...

Günümüzün nağılı

Alma var, alma:-
 Biri qışqırır.
 Allah, bu ağız
 Alma fişqırır:
 "Beş kilosuna bir manat-
 Biri qara qəpiyə.
 Hər biri can dərmanı,
 Verrəm para - qəpiyə.
 Qalmadı, gəlin ha!
 Almadı, gəlin ha!

Kimsə düşmür həyəətə,
Hamı çıxır eyvana.
Almasatan boylanıb
Bir-bir baxır eyvana.
Bu dəm gəlir müvəkkil,
Hər yeşiyə bir təpik.
Dığırlanır, dağılır
Qız yanaqlı hər qəpik.
Asıb-kəsir bu çinli,
Hey bağırır, hey söyür.
Almasatanın gözü
Alma kimi böyüyür.
Elə asır müvəkkil,
Sanki zəfər çalıbdı.
Elə bil bir gecədə
Qarabağı alıbdı.
Almasatan dillənir:
- Nədir mənim günahım?
Çininə çox güvənmə,
Yerdə qalmaz bu ahım.
Elə bilmə sənintək
Hərə bir can bəsləyir.
Mən sənə baş qoşmuram,
Yeddi balam gözləyir.
Deyib minir maşına,
Od kimi çaxır gedir.
Müvəkkili beləcə
Odlara yaxıb gedir.
Əkilir o çinli də,
Bir də dəyməyir gözə.
Burda nağıl qurtarır,
Almalar qalır bizə.

DÖRDLÜKLƏR

* * *

Bəylik arxa gətirər,
Gədəlik gülünc hədə.
Bəy olan bəy yetirər,
Gədə doğulan gədə.

* * *

Elə didişirik, elə didirik,
İnadı, tərsliyi atmırıq yenə.
Göylərdən göylərə uçub gedirik,
Yerdə insanlığa çatmırıq yenə.

* * *

Qarlı qış payıza nə dil tökdüsə,
Haraya gedəni qırov saxladı.
Çölləri aqlara necə бүkdüsə,
Gələn baharacan girov saxladı.

* * *

Arandı, darandı, yuyundu payız,
Gah leysan ələdi, gah da qar-yağış.
Qızılı donunu soyundu payız,
Görməmiş-görməmiş diş ağartdı qış.

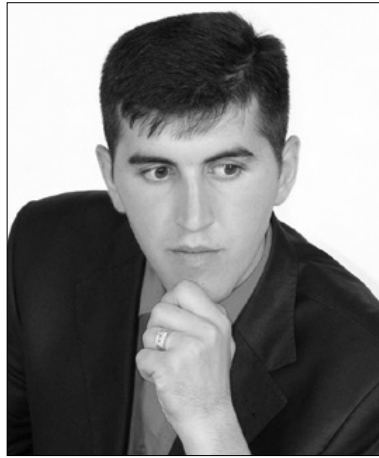
* * *

Bir əli verəndə biri gətirər,
Qayadı, tökmədi, bitimdi kişi.
Qardaş da itirər, dost da itirər,
Qadın itirəndə yetimdi kişi.

* * *

Mən çürümüş bir qozam,
Aparın dost evinə.
Bəlkə, biri anıla,
Bəlkə, biri sevinə.





Faiq HÜSEYNBƏYLİ

BÖYÜK ADAM

Sən böyük adamsan, mən adi şair,
Sənin qiymətini Yaradan verib.
Birinin qismətin ürək dolusu,
Birinin qismətin yarıdan verib.

Yenə göz yaşımla məst oluram mən,
Yenə əllərimdə çırpınır sözüm.
Sən böyük adamsan, mən adi şair,
Nə gecəm bəllidi, nə də gündüzüm.

Mənim arzularım yel qanadlıdı,
Min il yüyürsəm də çata bilmirəm.
Zaman əllərimdə can verəcəkdir,
Zamanın nəbzini tuta bilmirəm.

Sən böyük adamsan, amma böyükklər
Balaca adama gülüb keçərlər.
Mən adi şairəm, sadə şairəm,
Şairlər dünyadan qərib köçərlər.

Kiçikdən kiçiksən, böyükdən böyük
Qulliver adamlar məmləkətində.
Sən də çox öyünmə, ay böyük adam,
Hərə bir böyükdür öz qismətində.

Bir az təsəllidi, bir az ümiddi,
Həyatı bir az da yaşamaq olmur.
Böyük kədərləri, böyük dərdləri
Böyük ürəkdə də daşımaq olmur.

NİDAYLA BASDIRIN

Torpaqla, suyla pak edin,
Odlə, havayla basdırın -
Məni qədim şahlar kimi
Qalxanla, yayla basdırın.

Ey güləb qatan, ətrimə -
Məst ol misrama, sətrimə.
Kimsə dəyməsin xətrimə,
Nazla, ədayla basdırın.

Aşkar olar nələr, nələr,
Qəmlə dolar piyalələr...
Ulduz-ulduz kəcavələr...
Günəşlə, Ayla basdırın.

Ruhumu sözdə axtarın,-
Bakirə qızda axtarın.
Kamanda, sazda axtarın,
Düynlə, toyla basdırın.

Yar olmayan hər yar ilən,
Mənəm, gedən rüzgar ilən.
Bu əhd ilən, ilqar ilən,
Eşqə vəfayla basdırın.

Mən asiyəm sirr səsinə,
Titrəyir göy-yer səsinə.
Qulaq verin Sur səsinə,
Bu son nidayla basdırın!

BU AXŞAM

Hər gəlişin bir dönüşü olursa,
Burax məni, getməliyəm bu axşam.
Bu sevginin əvvəli yox, sonu yox,
Sevməyi tərgitməliyəm bu axşam.

Saçlarımı bəyaz dənə tapşırıb,
Çəmənləri yasəmənə tapşırıb,
Canı Ona, Ruhu Sənə tapşırıb,
Yox olmalı, itməliyəm bu axşam.

Bu eşq ilən Yaradana yar olub,
Yox oluram, yoxluğumla var olub...
Son nəfəsdə bülbül kimi zar olub,
Son nəğməmi ötməliyəm bu axşam.

Sən də öyrən uçmağa tək qanadla,
Yalnızlıqla, intizarla, inadla.

Xatirətək bu soyadla, bu adla
Ürəyində bitməliyəm bu axşam.

Gül ömrü də fəsillərlə solursa,
Buludlar da boşalırsa, dolursa,
Hər gəlişin bir dönüşü olursa,
Mən səni tərk etməliyəm bu axşam.

Bu sevginin əvvəli yox, sonu yox,
Burax məni, getməliyəm bu axşam.

SON

Çaparaq gəlmişəm mən bu ünvana,
Ömrü əldən salıb yormağım da var.
Enişə-yoxuşa salıb yolları,
Yıxılmağım da var, durmağım da var.

Mənzillər duymadı xoş niyyətimi,
Söz ilə qurmuşam ünsiyyətimi.
Allah kəssin mənim xasiyyətimi,
Ürəklər ram edib, qırmağım da var.

Dağları-daşları qum eləməyim,
Xırdanı-quruşu cəm eləməyim,
Hər sözü əridib mum eləməyim,
Hər sözün sonuna varmağım da var.

İlahi göndərib, nə hədd daşına?
Kim qoya bilər ki, sərhəd daşına?
Daha başım dəyib əlhəd daşına,
Həyatı sonuna vurmağım da var.

YARADILIŞ

Hamam-hamam içində
Təzə zaman, təzə tas.
Sənə nağıl söyləyim,
Ömrüm-günüm, qulaq as.

Biri varmış, biri yox,
Dəvələr dəllək imiş.
Allah da yer üzündə
Tənha imiş, tək imiş...

İlhama gəldi bir gün,
Murada çatdı Allah.
Torpaqdan, sudan, oddan,
Adam yaratdı Allah.

Nəfəs verdi insana,
Havalı olsun, dedi.
Həsərət verdi insana,
Halalı olsun, dedi.

Sevgi verdi insana,
Gözlərində yaş olsun.
Nifrət verdi insana,
Sevən könlü daş olsun.

Yaratdı! Saldı Tanrı
İnsanı bu qəmlərə.
Sonra da rəhm eylədi
Bəndeyi-adəmlərə.

ƏZABA GÜLƏN ADAM

Dodağında təbəssüm,
Gözlərində gülüş var.
Kim deyir ki, payızda
Çiçək açmır arzular?

Ömür həmin ömürdü,
Həyat həmin həyatdı:
Kədərli, intizardı,
Səadətli, nicatdı...

Gül, gülüşün şüştək
Cingildəsin, əziz dost!
Utandırın qisməti
Sözün, səsin, əziz dost!

Gülüş ömrü uzadar,
Gül, ömrün bahar olsun.
Sənin olsun gözəllik,
Tanrı sənə yar olsun!

Suallar qarşısında
Dayanmışam lal kimi.
Xatirələr, ötənlər
Bir yuxudu bal kimi.

Kim dəyişər düzəni? -
Qəmlə süslənib odam.
Gülüşünə heyranam,
Əzaba gülən adam!

İKİ ƏLİM QANDA OLSA

Sənə gələn haqq yoludu, əfəndim,
Kölə canım xan da olsa, gələrəm.

Çağır məni, səssizlikdən ürpəndim,
Can üstündə can da olsa gələrəm.

Dilə gətir içimdəki rübabı,
Bu quluna rəva görmə əzabı.
İki nədir, dünyaların hesabı,
Beş də olsa, on da olsa gələrəm.

Lal olaram, quruyaram, axmaram,
Qərq olaram günəş kimi, çıxmaram.
Bu dünyanın nizamına baxmaram,
Yaradılış sonda olsa, gələrəm.

Donub sənsiz ömrüm-günüm, hər anım,
Həsrət dadır, qəm qoxuyur dörd yanımlı.
Çağır məni hüsuruna, sultanım,
İki əlim qanda olsa, gələrəm.

BƏSİMDİ

Şeirlərdə misra-misra özüməm,
Beş-on nəfər duyan varsa, bəsimdi.
Yar yanımda yar deyilsə, eybi yox,
Ruhu ilə mənə yarsa, bəsimdi.

Eşqi ilə bağlayıb dörd yanımlı,
Dondurub hər saatımı, anımı.
Bu od ilə, atəş ilə canımı,
Səhər-axşam sarsa, sarsa... bəsimdi.

Kim doldurar eşqi ilə boş vaxtı?
Kim əridib mum eləyər daş vaxtı?
Bu ömrümün payız vaxtı, qış vaxtı,
Bahar mehi məni vursa, bəsimdi.

Sevən qəlbi bu həsrətdən qanasa,
Sevdiyini hər addımda sınaşa,
Güzgüləri dönə-dönə qınasa,
Mənim üçün xəyal qursa, bəsimdi.

Haqq uğruna keçdim daşdan-dəmərdən,
Qaraladım öz baxtımı kömürdən.
Şikayətim, gileyim yox ömürdən,
Daha məni həyat yorsa, bəsimdi.

Mən yerdəyəm, göydə süzür xəyalım,
Divanəlik, dərvişlikdi bu halım.
Can evimi viran qoysa vəfalım,
Ürəyimi belə qırsa, bəsimdi.





Təvəkkül GORUSLU

QIŞ LÖVHƏSİ

Bəmbəyaz qar yağmış, hava soyumuş,
Dərələr, təpələr ağa bürünmüş.
Döşənlər qar üstə izini qoymuş,
Külək də qar üstə əsmiş, sürünmüş.

Buz kimi şaxtadan bərk yapışmış qar,
Külək də bu qarı sovura bilmir.
Dərədə donubdu səş-küylü sular,
Buludlar səmədən getmir, çəkilmir.

Bəyazlıq insanın gözün oxşayır,
Həyətlər, baxçalar tərtemiz olmuş.
Bir qarğa dimdiklə nəyisə sayır?
İşıq dirəyinin üstə oturmuş.

Bəmbəyaz qar yağmış, örtülmüş damlar,
Üstündən barmaq tək buzlar sallanır.
Küçədə tələsən, qaçan adamlar,
Bəmbəyaz eşikdən evə yollanır.

YAMAN DARIXMIŞAM

Əllər göyərçintək uçub da getdi,
Yerindən səki də, qaçıb da getdi.
Buğda barmaqları açıb da getdi-
Yaman darıxmışam əllərin üçün.

Ətrafa müşk-ənbər qoxusu verən,
Bir cənnət, bir behişt yuxusu verən.

Ey zülflərini açıb çiyninə sərən,
Yaman darıxmışam tellərin üçün.

Dillərin bir mahnı, zümzümə olmuş,
Axıb nəğmələrin könlümə dolmuş.
Sən demə, nəğmələr qəlbimə yolmuş,
Yaman darıxmışam dillərin üçün.

BAĞIŞLA MƏNİ

Olur ki, səmada ildırım çaxsın,
Olur ki, səslənsən şimşək, yağışla.
Olur ki, dörd yanı yandırsın, yaxsın,
Dəydimsə xətrinə, məni bağışla.

Payız küləyitək yellənə billəm,
Çoşqun Araz kimi sellənə biləm.
Qəfil əsəbləşib dillənə billəm,
Dəydimsə xətrinə, məni bağışla.

O mənəm, səması göyü qarışan,
Ulduzla, Günəşlə, Ayla yarışan.
Sənə gül dəstəsi verib barışan,
O gülün ətrinə məni bağışla.

OYANMAQ ÜÇÜN

Yenə cəlvələnib sarı telləri,
Ağaclar son dəfə saçın darayır.
Əsdikcə payızın xəfif yelləri,
Yarpaqlar özünə məkan arayır.

Yağdıqca nur kimi həlim yağışlar,
Yuyur kainatın baxışlarını.
Torpağa toxunan zərif ilmələr,
Bənzəyər kilimin naxışlarına.

Atıbdı üstündən günəş çətin,
Örtüb dumanıyla dərəni, dağı.
Yayıb dərələrə payız çiçəyin,
Dada gətiribdi soyuq bulağı.

Bir nisgil yaranır qəlbə, könüldə,
Quşlar qışqırıqla çəkdikcə köçün.
Tanrının əmriylə bir dəfə ildə,
Təbiət uyuyur oyanmaq üçün.



◆ Yeni tərcümələr

İlze AYGİNQER

1921-ci ildə Vyanada anadan olmuş yəhudi əsilli İlze Ayxinqer müharibədən sonrakı dövr almandilli ədəbiyyatın ən görkəmli nümayəndələrindəndir. 1948-ci ildə çap etdirdiyi “Ən böyük ümid” romanı böyük uğur qazanmış və bir çox dillərə tərcümə olunmuşdur. İctimai-siyasi, psixoloji hekayələrinə, pyeslərinə, esselərinə görə vətəninin, eləcə də Almaniyanın bir çox önəmli mükafatlarına layiq görülməli İ. Ayxinqer 2016-cı ildə Vyanada 95 yaşında vəfat etmişdir.



GÜZGÜ ƏHVALATI

◆ Hekayə

Kimşə sənın çarpayını zaldan çıxarırsa və sən də səmanın yaşıl rəngə boyandığını görürsənsə, eləcə də keşişə ölü duası oxumağa şərait yaratmaq istəmirsənsə, onda ayağa dur. Özü də səhər-səhər gün işığı pəncərə taxtasının arasından süzüləndə uşaqlar yerlərindən necə sakitcə dururlarsa, sən də eləcə dur. Gizlincə dur ki, tibb bacısı görməsin... Və tez ol!

Ancaq keşiş artıq oxumağa başlayıb. Onun səsinı eşidirsən: cavandır, coşub, dayanmaq bilmir, nəşə danışır. Qoy danışsın! Dedişi ibrətamiz sözlər çobanaldadan yağışa qarışib yox olsun. Sənin qəbrin hazırdır. Elə bilir, dedişi sözlər sənə kömək edəcək, onun bu inamını sındır. Əgər belə eləsən, axırda bilməyəcək ki, başlayıb, ya yox. Bunu bilmədiyi üçün də sanitarlara işarə verir. Adətən, sanitarlar da çox sual vermirlər və sənın tabutunu qaldırırlar. Əklili tabutun üstündən götürüb, başını aşağı salmış cavan oğlana qaytarırlar. Cavan oğlan əklilini götürüb, pərt halda onun lentlərini düzəldir, bircə anlığa başını qaldırır və yağış onun yanaqlarına bir-iki damcı göz yaşı atır. Mərasim iştirakçıları hasarın dibi ilə geri qayıdırlar. Balaca, iyrenc kilsədə yenə də şamlar yandırılır və keşiş ölü duaları oxuyur ki, sən yaşaya biləsən. Gənc oğlanın əlini bərk-bərk sıxır, nə edəcəyini bilmir, ona xoşbəxtlik arzulayır. Bu, keşişin ilk dəfn mərasimidir və qulaqlarına qədər qızarır. Səhvini düzəldənə kimi, gənc oğlan yoxa çıxır. İndi neyləsin? Yas tutan adama xoşbəxtlik diləyirsə, ölünü təzədən evə göndərməkdən başqa çarəsi qalmır.

Sonra içində sənın tabutun olan maşın həmin küçə ilə qayıdır. Sağda, solda evlər var və bütün pəncərələrdə sarınergizgülləri görünür. Bu nergizgülləri bütün əklillərdə olur, “onu qoyma” - demək də olmur. Uşaqlar üzlerini bağlı pəncərələrinşüşüəsinə söykəyirlər, bayırda yağış yağır, ancaq buna baxmayaraq, onlardan biri çölə çıxır. İçində tabut olan maşının arxasından sallanır, yığılır, geri qalır. Əlləri ilə üzünü tutur, qəzəblə arxanızca baxır. Qəbiristanlığa gedən küçədə yaşayan uşaq özge nədən sallana bilər?

Maşın yolaıyıcında dayanıb yaşıı işıı gözləyir. Yağış səngiməyə başlayır. Onun damcıları maşının örtüyündə rəqs edir. Uzaqdan quru ot qoxusu gəlir. Yağış küçələri tər-təmiz yuyub, səma evlərin damını qoynuna alıb. Sənin tabutunu aparan maşın nəzakət xatirinə bir xeyli tramvayla yanaşı gedir, onu ötmür. Küçədə iki balaca oğlan nəyin üstündəse mübahisə edir. Tramvaya minib gedən məğlub olur. Sən ona xəbərdarlıq edə bilərdin, ancaq indiyə kimi heç kəs belə şeyin üstündə tabutundan durmayıb.

Səbirli ol. Yay yeni başlayıb. Səhərin axşam olmasına hələ çox var. Vaxtında çatırsınız. Qaranlıq düşməmiş, uşaqlar küçələrdən çəkilməmiş, maşın xəstəxananın həyətinə dönür, ay işıı darvazaya düşür. Kişilər tez gəlib sənin tabutunu maşından düşürürlər. Və maşın sevinərək evə qayıdır...

Kişilər sənin tabutunu həyətdəki ikinci alaqapıdan keçirib meyitxanaya gətirirlər. Burada, çox da hündür olmayan, azacıq da çəpinə dayanan bir sütun sizi gözləyir. Onlar tabutu həmin sütunun üstünə qoyub, qapağını açmaq istəyirlər, biri söyür ki, mismarı axıra qədər vurublar. Bu da dəqiq iş görməyin mükafatı!

Bir az keçməmiş cavan oğlan qayıdır və əklili də qaytarıb gətirir. Vaxt çatıb... Kişilər onun lentini düzəldərək tabutun ayaq tərəfinə qoyurlar. Rahat ola bilərsən, əklil yıxılan deyil. Səhərə qədər onun saralmış gülləri təzə-tər qalacaq, qönçələri yumulacaq. Bir gecə sinəndə xaç burada tək qalacaqsan, gündüz də sakitlik olacaq. Sonra özün bu sakitliyə dözə bilməyəcəksən.

Səhəri gün cavan oğlan yenə gəlir. İndi yağış onun yanaqlarına göz yaşları tullamır, dayanıbuzaq bir nöqtəyə baxır, papağını əlində oynadır. Kişilər tabutu qaldırıb təzədən sütunun üstünə qoyanda, əlləri ilə üzünü örtür. Ağlayır. Meyitxanada çox qalmırsan. Bəs o niyə ağlayır? Tabutun qapağı hələ mismarlanmayıb, səhər də açılib. Sərçələr cıkkıldəşir. Onlar bilmirlər ki, ölüləri oyatmaq olmaz! Cavan oğlan sənin tabutunun önündə elə gedir ki, deyərsən şüşə qırıqlarının üstü ilə yeriyir. Sərin külək də körpə uşaq kimidir, gah əsir, gah da dayanır.

Onlar səni pilləkənlərlə palataya qaldırırlar. Sonra da tabutdan çıxarırlar. Çarpayın hazırkıdır, yorğan-döşəyin üzü də dəyişdirilib. Cavan oğlan pəncərədən həyəte baxır: cütləşən iki göyərçin ucadan quruldayır, oğlan ikrahla başını döndərir.

Onlar səni artıq çarpayaya uzadıblar və yenə də ağzını yaylıqla bağlayıblar. Bu yaylıq səni yad adam kimi göstərir. Oğlan qışqırmağa başlayır və özünü sənin üstünə atır. Kişilər onu yavaş-yavaş səndən ayırırlar. Bütün divarlara yazılıb: "Sakitliyi gözləyin!" İndi bütün xəstəxanalar ağzına kimi doludur, ölülər belə tezdən oyana bilməzlər.

Limandakı gəmilər ulaşır. Görəsən gedirlər, ya gəlirlər? Kim bilir? Sakit! Sakitliyi qoruyun! Vaxtı çatmamış ölüləri oyatmayın, axı, onlar çox sakit yatırlar. Ancaq gəmilər ulaşmağa davam edir. Bir azdan onlar, istəsələr də, istəməsələr də, yaylığı başından açası olacaqlar. Səni yuyacaqlar, köynəyini dəyişəcəklər və nə qədər ki öləsən, onlardanhansısa tələsik başını sinəne dirəyib ürəyinə qulaq asacaq. Vaxt azdır və bununda günahı gəmilərdədir. Artıq səhər axşama çevrilir. Onlar sənin gözlərini açırlar. Gözlərin dümağdır. Ancaq heç biri dinmir. Demirlər ki, çox sakit, rahat görünürsən. Allaha şükür ki, bu barədə danışmırlar, sözlər ağızlarında öləb qalır. Bir az gözlə! Çıxıb getdilər. Heç kəs heç nəyin şahidi olmaq istəmir, çünki belə şeyin üstündə adamı indi də tonqala atırlar!

Onlar səni tək qoyurlar. Ona görə belə edirlər ki, gözlərini açasan, yaşıll səmanı görəsən. Ona görə belə edirlər ki, sən nəfəs almağa başlayasan.

Ağır-ağır, xırıldaya-xırıldaya, dərinədən nəfəs alasan, açılan lövbər zənciri kimi cırıldayasan. Dikəliirsən və ananı haraylayırsan. Ah, səma necə də yaşıldır!

“Sayıqlama qurtardı! - Arxadan səs eşidilir. - İndi can verir!”

Ah, sən bir bunlara bax! Heç nədən xəbərləri yoxdur...

İndi dur get! Əsil vaxtıdır! Hamı çıxıb gedib. Onlar gəlməmiş, getdikcə ucalan pıçıltılar başlamamış, get! Pilləkənlərlə düş, qapının yanından keç, getdikcə axşama çevrilən şəhərin qoynunda addımla! Zülmət qaranlıqda quşlar elə haray salır ki, sanki ağrılar səni didib-parçalayır. Evə get! Nə gədər sınıq-salxaq olsa da, yayları cırıldasa da, öz çarpayında uzan! Onda tez sağalarsan. Üçcə gün özünü söyəcəksən, yaşıl səmadən bezəcəksən, üçcə gün yuxarı mərtəbədə yaşayan qadının gətirdiyi şorbanı geri itələyəcəksən, dördüncü gün onu yeməyə başlayacaqsan.

Yeddinci gün, yəni istirahət günü evdən çıxacaqsan. Ağrıların səni qovacaq, yolu özün tapacaqsan. Əvvəlcə sola, sonra sağa, təzədən sola və nəhayət, iyrənc sahil küçələrinə çıxacaqsan. Dənizə gedən küçələr başqa cür də ola bilməz. Kaş o cavan oğlan indi yanında olaydı, ancaq yanında deyil, çünki sən tabutda daha gözəl idin. İndi sifətin ağrıdan tanınmaz olub. Ancaq ağrılar indi yoxdur. Alnında tər pıçurlanıb, yol gələndə tərləyibsən. Yox, tabutda da beləydi və onda çox gözəl görünürdün.

Uşaqlar küçədə şarla oynayır. Onlara qarışırsan, ancaq həmişə arxası onlara tərəf olursan. Heç biri sənin uşağın deyil. Əgər pıvəxananın yanında yaşayan qadının yanına gedirsənsə, deməli, o uşaqların arasında sənin də uşağın ola bilməz. Bütün liman bilir ki, o qarı içdiyi şnapsın pulunu haradan qazanır...

O artıq qapının ağzındadır. Qapı açıqdır və qarı çirkli əlini sənə uzadır. Burada hər şey çirk içindədir. Sobanın üstündə sarı güllər var. Əklili də belə güllərdən düzəldirlər... Həmin güllərdir. Qarı çox mehribandır. Buradakı pilləkən də cırıldayır. Gəmilər hələ də ulaşır. Hara gedirsən, onların ulaştığını eşidirsən. Ağrılar səni yerindən oynadır, ancaq qışqıra bilməzsən. Gəmilər ulaşsalar, ancaq sənə qışqırmaq olmaz. Qarıya şnaps almaq üçün pul ver! Pulu alan kimi, əlləri ilə sənin ağzını bağlayır. Çoxlu şnapsücdiyi üçün ayıqdır. Doğulmayan uşaqlar heç yuxusuna da girmir. Günahsız körpələr ondan Müqəddəslərə şikayət etməyə qorxurlar. Günahı olanlar da buna cəsarət etmir. Ancaq sən bunu bacarırsan!

“Uşağımı özümə qaytar!”

İndiyəcən heç kəs qarından belə şey istəməyib. Ancaq sən istəyirsən. Güzgü sənə güc verir. Üstünü milçəklər batırmış o ləkəli güzgü heç kəsə istəmədiyini sənə istətdirir.

“Uşağımı dirilt! Yoxsa sənin o sarı güllərini tullayaram... Yoxsa sənin gözlərini çıxararam. Yoxsa pəncərələrini sındıraram, küçədə qışqıram... hamı bildiyini bir də eşidər... qışq...”

Qarı qorxuya düşür. Elə o dəhşətli qorxu içində, elə o ləkəli güzgüdə sənin istəyini yerinə yetirir. Nə elədiyini bilmir, ancaq o ləkəli güzgüdə hamısı alınır... Qorxu səni caynağına alır, ağrılar yenə baş qaldırır. Qışqırmamışdan əvvəl yadına layla düşür: “Yat, körpə balam, yat...” Və sən qışqırmağa macal tapmamış, güzgü səni qaranlıq pilləkənlərlə aşağı tullayır, “Get!”- deyir, “Qaç!”- deyir. Ancaq sən bərk qaçma!

Yaxşısı budur, gözlərini yerdən qaldır, yoxsa kimsəsiz qalmış tikintinin hasarı önündə bir kişiye rast gələrsən. Papağını əlində oynadan cavan bir oğlana. Elə papağını oynatmağından da onu tanıyacaqsan. Sənin tabutun önündə axıra qədər qalıb papağını oynadandır, yenə gəlib çıxıb. Elə durub

ki, deyərsən, həmişə yanında olub. İndi hasara söykənib. Özünü onun qolları arasına atırsan. Yenə də ağlaya bilmir, öz göz yaşlarından ona da ver! Özünü onun qolları arasına atmamış, oğlanla vidalaş! Vidalaş onunla! O, hər şeyi unutsa da, sən unutmayacaqsan. Bəri başdan vidalaşmaq yaxşıdır. Bir yerdə harasa getməmişdən əvvəl, elə kimsəsiz qalmış tikintinin hasarı yanında vidalaşmaq lazımdır!

Ancaq birlikdə yolunuza davam edirsiniz. Burda cəmi bir yol var ki, o da kömür anbarlarının yanından keçib dənizə gedir. Susursunuz. Sən ilk sözü gözləyirsən; gözləyirsən ki, o desin, özün son söz deyəsi olmayasan. Nə deyəcək? Tez desin! Dənizə çatmamış desin, ora qorxulu yerdir. Nə deyir? Birinci sözü nədir? Məgər elə çətin sözdür ki, onu dili tutmur, baxışlarını yerdən qaldırmağa qoymur? Yoxsa hasarın arxasından baş qaldıran qapqara kömür tayaları onun gözlərini "qamaşdırır"? Budur, ilk söz deyilir: o küçənin adı. Qarının yaşadığı küçədir... Doğrudan elə dedi? Sənin uşaq gözlədiyini bilməyə-bilməyə həmin qarının adını çəkir. Sənə əvvəlcə "sevirəm" - deməmiş həmin qarının adını çəkir. Sakit ol! O bilmir ki, sən artıq qarının yanında olubsan. Bunu bilməyə də bilər. Heç güzgüdən də xəbəri yoxdur. Həmin sözü deməyi ilə unutmağa bir oldu. Nəyin unudulduğunu güzgü göstərir. Sən də uşağa qaldığını deməmiş susdun. Güzgü hər şeyi göstərir. Kömür tayaları arxada qalır, siz artıq dənizin kənarındasınız, uzaqlarda - gözünüz tutan yerdə qayıqların sual işarəsinə bənzəyən ağ yelkənləri görünür. Sakit olun, dəniz verdiyiniz sualları ağzınızdan qapır, dəniz demək istədiklərinizi udur...

Bundan sonra sahilə çox gəzəcəksiniz, sanki bu sahillə gəzə-gəzə evə gedəcəksiniz. Sanki ordan qaçacaqsınız, qaçıb evinizə qayıdacaqsınız...

Bəs o ağ ləçək bağlayanlar nə pıçıldaşır? "Can verir..." Qoy danışsınlar.

Günlərin bir günü səma kifayət qədər solğun görünəcək. Hətta bu solğunluq parıldayacaq. Son dəfə solğun görünməkdən başqa nə belə parıldaya bilər?

Bu gün tutqun güzgü o lənətə gəlmiş evi özündə əks etdirir. Camaat həmin sökülən evə lənət oxuyur, başqa söz tapa bilmirlər, elə lənət yağdırırlar. Bu sizi qorxutmasın. Səma indi kifayət qədər solğundur. Bu solğun səma kimi ev də lənətlənib qurtarandan sonra öz səadətinə qovuşacaq. Adam çox güləndə gözləri yaşarır. Sən kifayət qədər ağlamısan. Get əklilini götür! İndi tezliklə hörüklerini də açə biləcəksən. Hamısı güzgüdə görünür. Sizin bütün əməllərinizin arxasında yaşıl dəniz dayanır. Evdən çıxan kimi qarşınızda peyda olur. Onun sulara qər q olmuş pəncərəsindən çıxanda, hər şey unudulmuş olur. Güzgü hər şeyi unutmaq üçündür...

Elə bundan sonra o cavan oğlan çalışır ki, səni özü ilə içəri aparsın. Həyəcan içində sahilədən uzaqlaşsınız. Ancaq heç yerə dönmürsünüz. Lənətə gəlmiş həmin ev arxada qalır. Siz çayın axınına qarşı gedirsiniz, həyəcanınız sizə tərəf axır, yanınızdan keçib gedir. Artıq o səni nəyəsə məcbur etmir. Həmin anda sən özün də heç nəyə hazır deyilsən, ikiniz də, nədənsə, çox qorxursunuz. Sanki dənizin sahillərə çırpdığı dalağalar geri çəkilir, hətta çaylar da geri qayıdan həmin dalğaların qoynunda yox olur. O biri tərəfdə ağacların zirvələri çələngə oxşayır. Evlərin dümağ taxta damları onların "kölgəsində" uyuyur...

Diqqətli ol, o, indi gələcəkdən, çoxlu uşaqdan, uzun ömürdən danışmağa başlayır, yanaqları ehtirasdan alışıb yanır. Sənin yanaqların da od tutub yanır. Mübahisə etməyə başlayacaqsınız: çoxu oğlan olsun, ya qız... Səndən olsa... Ancaq, deyəsən, çay boyunca çox getmisiniz. Qorxu sizi

bürüyür. O biri tərəfdəki dümağ taxta damlar artıq görünmür. İndi görünən şəhli çəmənlilər, dərələrdir. Bəs indi neyləmək lazımdır? Yola fikir verin. Yavaş-yavaş qaranlıq düşür. Səhər də belə yavaş-yavaş açılır. Gələcək keçib gedib. Gələcək çayın kənarı ilə gedib çöllərə qarışan yoldur. Qayıdın!

Bəs indi necə olacaq?

Üç gün keçəndən sonra əlini sənin çiyninə qoymağa cəsarət etmir. Üç gün də keçəndən sonra adını soruşur, sən də ondan soruşursan. Beləliklə, bir-birinin haqqında adlarınızdan başqa heç nə bilmirsiniz. Bir-birinizdən çox şey də soruşmursunuz. Belə daha gözəldir. Bəs bir-birinizə çox sirli görünmürsünüzmü?

Nəhayət, yenə də dinməzəcə yanaşı gedirsiniz. İndi səndən yalnız havanı, yağış yağıb-yağmayacağını soruşur, vəssalam. Kim bunu bilər? Getdikcə bir-birinizə yadlaşırsınız. Gələcək barədə danışmağın daşını çoxdan atmısınız. Bir-birinizi də çox gec-gec görürsünüz, ancaq hələ kifayət qədər yadlaşmayıbsınız. Səbirli olun, gözləyin! Bir gün bunun da vaxtı çatacaq. Günlərin bir günü sənə o qədər yadlaşacaq ki, zülmət qaranlıq çökmüş bir küçədə, açıq darvazanın önündə onu təzədən sevvəcəksən. Hər şeyin öz vaxtı var. Həmin vaxt indi gəlib çatıb.

"Daha çox çəkməz, - arxadan səslər eşidilir, - artıq sonu çatıb!"

Onların nədən xəbəri var? Məgər hər şey təzə başlamır?

Elə bir gün gələcək ki, sən onu ilk dəfə görəcəksən. O da səni görəcək. "İlk dəfə" o deməkdir ki, bu bir daha təkrar olunmayacaq. Ancaq qorxmayın! Heç vidalaşmayın da... Çünki siz çoxdan vidalaşıbsınız. Nə yaxşı ki, bunu eləmisiniz!

Onda bir payız günü olacaq və ümid edəcəksiniz ki, meyvələr təzədən çiçək olacaq. Dümağ dumanda, kölgələrin qoynunda payız gözəl olur, kölgələr şüşə qırıqları kimi ətrafa səplənir, sanki onların üstü ilə yerisən, ayaqlarını kəsəcək. Səni bazara alma almağa göndərəndə, sevincindən onların üstünə yığılırsan. Cavan bir oğlan köməyə gəlir. Gödəkçəsini çiyninə atıb, gülümsəyir, papağını əlində oynadır, nə deyəcəyini bilmir. İkiniz də şən görünürsünüz. Ona təşəkkür edirsən, başını azacıq geri atırsan və yumrulanıb bəndlənmiş hörüklərin açılır, çiyninə düşür. "Ah, - deyir o, - sən hələ məktəbə getmirsən?" Geri dönür, fitlə hansı mahnınsa çala-çala çıxıb gedir. Bir-birinizə baxmadan beləcə ayrılırsınız, heç bir ağrı-acı hiss eləmirsiniz, ayrıldığınızı da bilmirsiniz.

Yenə də balaca qardaşlarınla oynaya bilərsən. Onları çay boyunca qızıllağaclarının arası ilə gəzdirərsən. Evlərin dümağ taxta damları, həmişə olduğu kimi, ağacların kölgəsində "uyuyacaq". Gələcək sənə nə verəcək? Oğul verməyəcək. O sənə qardaş verib, oynatmağa hörüklər verib, süzməyə rəqs gecələri verib. İncimə, bunlardan yaxşı onun heç nəyi yoxdur. İndi məktəbə də gedə bilərsən...

Ancaq hələ kifayət qədər böyüməyibsən, ona görə də böyük tənəffüsdə harasa cərgədə getməlisən, pıçıltı ilə danışmalısən, qızarmalısan, güləndə əlini ağzına tutmalısən. Bircə il də gözlə, sonra kəndirlə tullanacaqsan, hasarlardan aşmış budaqlardan tutub yellənəcəksən. Artıq xarici dili öyrənibsən, ancaq hər şey, həmişə belə asan olmayacaq. Sənin ana dilin hamısından çətindir. Yazmağı, oxumağı öyrənmək daha çətin olacaq. Ancaq ən çətini hər şeyi unutmaqdır. İlk imtahanda hər şeyi bilməli olduğun halda, axırda heç nəyi bilməməlisən. Bu imtahanı verə biləcəksən? Kifayət qədər susa biləcəksən? Ancaq lazım olan qədər qorxa bilsən, ağzını açmayacaqsan və hər şey də yaxşı olacaq.

Bütün məktəblilər kimi başına qoyduğun mavi şlyapanı çəngəldən asacaqsan və məktəbi tərk edəcəksən. Yenə payızdır. Çiçəklər qönçələnib, qönçələr heçə dönüb, bu heçlərdən də yenə meyvələr əmələ gəlib. Hər tərəfdə sən kimi imtahan verib evə qayıdan balaca uşaqlar görünür. Heç biriniz heç nəyi bilmirsiniz. Sən də evə gedirsən. Atan səni gözləyir, balaca qardaşların qışqırışı, sənin saçlarını yoluşdururlar. Onları sakitləşdirirsən, atana təsəlli verirsən.

Tezliklə yay gəlir, günlər uzanır. Tezliklə anan ölür. Atanla sən gedib onu qəbiristanlıqdan gətirirsiniz. Üç gün çırtıldayan şamların arasında uzanıb qalır. O vaxt sən də belə elədin. Anan ayılmamış, şamları üfürün! Ancaq o, mumun qoxusunu hiss edir, qolları üstünə qalxır, sakitcə israfçılıqdan danışır. Sonra ayağa durur və paltarını dəyişir.

Yaxşı ki anan ölmədi, yoxsa balaca qardaşlarınla tək bacara bilməzdin. Ancaq indi özü buradadır. Hər işi görəcək, sənə yaxşı oynamağı öyrədəcək, çünki onu heç vaxt yaxşı öyrənmək olmur. Çünki o qədər də asan məsələ deyil. Ancaq ən çətinini hələ qabaqdadır.

Ən çətinini danışmağı, yeriməyi unutmaqdır. Elə hey kəkələməkdir, bələyə bürünənə qədər yerlə sürünməkdir. Ən çətinini bütün nəvazişlərə dözməkdir, elə hey baxmaq, baxmaqdır. Səbirli ol! Tezliklə hər şey yoluna düşəcək. Sənin kifayət qədər zəif olacağın günü Allah özü yaxşı bilir.

Həmin gün sən doğulduğun gündür. Sən dünyaya gəlirsən, gözlərini açırsan, ancaq işıq çox gür olduğu üçün onları tez yumursan. Işıq sən bütün əzalarını isidir, günəşi hiss edərək tərpənməyə başlayırsan və sən artıq bu dünyadasan, yaşayırsan. Atan sənə tərəf əyilir...

“Qurtardı... - arxadan səslər eşidilir, - öldü...”

Sakit! Qoy danışsınlar!

**Alman dilindən çevirən
Vilayət HACIYEV**



Redaksiyaya məktub

Hörmətli redaksiya!

Otuz ildən bəri Tüməndə yaşayıb, işləməyimlə bağlı Rusiya Federasiyası mətbuatını - o cümlədən Yuqra Muxtar Dairəsində - Tüməndə yayımlanan ədəbiyyatı daha yaxından izləyirəm. Qeyd edirəm ki, Rusiya yazıçı və şairlərinin Şərqlə bağlı əsərləri dərhal diqqəti çəkir. Yəqin ki, bu, qan yaddaşı ilə bağlıdır, nə deyim. Hər halda, rus ədibinin Şərqə münasibəti məni sevindirir. Çağdaş rus şairi Andrey Rastorquyevin «Əbdül Qasımın karvanı» şeirini və Arsen Titovun «Zıncırovlı dəvə» hekayəsini ana dilimizə çevirib Sizə göndərirəm. Mənə elə gəlir ki, bu yazılar, ən azından, rus yazıçısının Şərqə münasibəti baxımından maraqla qarşılanar.

Knyaz Qoçaq,
RF Əməkdar mədəniyyət işçisi,
Yuqra Muxtar Dairəsi, Rıtax şəhəri

Arsen TİTOV

ZINQIROVLU DƏVƏ



◆ **Hekayə**

Mənim ülfət bağladığım, inandığım o qadın o qədər cazibədar idi ki, biz yanaşı cəmiyyət arasına çıxanda bütün kişilər - ələlxusus mənim dostlarım - qartal baxışlarını ona zillədilər, mənə rəğbətlə yanaşan qadınlar isə xəlvətçə təbrik elədilər. Bu cazibədar qadın rus kişilərinin tənəzzülünü belə vurğuladı:

- Rus kişinin nə gündə olduğunu indi siz özünüz də bilirsiniz! - dedi və həm də yüngülcə sezilən təəssüf hissilə əlavə etdi: - Bu, sizə aid deyil!

Hansı keyfiyyətimə görə məni digər rus qardaşılarımdan fərqləndirdiyini başa düşməsəm də, mən ona inandım. Mən ona inandım və dərhal da anladım ki, qadın məntiqi ilə yanaşsaq, mənim bu mühakiməyə inanmağa haqqım yoxdur.

Mən başqa bir zamanda da başqa bir qadına inandım. Daha doğrusu, mən əvvəlcə başqa qadına, sonra cazibədar qadına inandım, çünki məni cazibədar qadınla məhz o başqa qadın tanış etmişdi. Olduqca məşhur rəssamın vernisajında o bizim dəstəyə yaxınlaşdı və bu sırada məndən qat-qat adlı-sanlı, şan-

şöhrətli rəssamlar olmasına baxmayaraq, diqqətini mənə yönəltdi və ətrafındakılara mənə təqdim elədi. Amma o, mənə aramla elə nişan verdi ki, sanki mən Harun-əl-Rəşidəm, ya da zıncırovlu dəvə hürünə malik olan və dövələrinə sevgisindən yana, onları günün hər saatında bir adla çağıran ərəb şeyxiyəm və o da müəyyən müddət ərəb Şərqində yaşadığı üçün bunlardan əyandı.

Ətrafındakılar onun aramla edilmiş bu təqdimatında müəyyən bir mənə görməsələr də, cazibədar qadının gözləri mənə zilləndi və elə zilləndi ki, mən hələ onu tanımasam da, ürəyimə damdı ki, mən bir müddət ona səadət bəxş edəcəm. Bir qədər irəliyə qaçsaq, deməliyəm ki, hissiyyatım mənə aldatmadı. Mən tez bir zamanda başımın gicəllənməsini və nəfəsimin tənəzzülünü sirtıqcasına ona ötürə bildim. Və hiss elədim ki, o, özünü mənə yox, mənə özünə yaraşlıq sayır.

Vernisajda bu cazibədar qadınla bir neçə kəlmə kəsə bildim, çünki bizim dəstəməzdə olan kişilər, qadının təbircə desək - tənəzzülə uğramışlar - bizə danışmağa macal vermədilər və biz bir-birimizə həyəcanlı anlar bəxş etsək də, bir-birimizdən aralandıq və bir-birimizi itirdik.

Ertəsi gün mən birinci qadına, daha doğrusu, başqa qadına telefon açdım. Bir dəqiqə ordan-burdan çənə vurandan sonra cazibədar qadın haqqında soruşdu.

- Mən onun telefon nömrəsini Sizdən istəyə bilərəmmi? - Dedim və təbii ki, nəzakətlə adını və atasının adını dilimə gətirdim.

- Siz onun atasının adını səhv salırsınız! - qadın cavab verdi, başqa bir qadın isə onun atasının, mənim bildiyimdən tamam fərqli adını söylədi.

- Deməli belə? - Söylədim və fikirləşdim ki, tənəzzülə uğrayanın biri mən özüm olanda, mənim fərqləndirilməyim ədalətsizlikdi. Həm də əslində, heç o atasının adını mənə söyləməmişdi, bunu o qadından mən xahiş eləmişdim. Özü də ona görə ki, onun yadında heç olmasa bir qədər də saxlamaq üçün başqa bir söz tapmamışdım. Həm də düşünmüşdüm ki, beləcə möhlət qazanım, ətki onu məndən uzaqlaşdırmasınlar, sərginin müəllifinə, yaxud hansısa portretin önünə yaxınlaşdırmasınlar.

Və o cazibədar qadın yalnız mənə nəzər saldı, yalnız mənim üzümə gülümsədi, nəğmə kimi səslənən adını da yalnız mənə dedi və elə bu zaman da içimdə atasının adı ilə bağlı o sual doğuldu, amma bu, onu daha bir an saxlamaq, onunla üz-üzə, göz-gözü qalmaq üçündü. Və beləcə o, atasının da adını dilinə gətirdi. Və elə bil səsindeki məlahət dilindən çıxan sözü üstələdi.

Bütün bunlar lazımdımı? Kim inanacaq? Cazibədar qadın mənə bir söz deyibse, mən tənəzzülə uğramış başqa bir söz eşitmişəmsə, mənə kim inanacaq? Mən peşmərdə halda üzümü o biri qadına tutdum.

- Deməli belə, hə?

Qadın hər şeyi anlayırmış kimi, mənimlə razılaşdığını bildirdi və o da cazibədar qadının atasının adını dilinə gətirdi:

- Bəli. Belə! - Dedi. - Məhz belə. Siz özünüz də ona zəng vura bilərsiniz. Amma yaxşısı budur ki, bura özünüz gələsiniz!

Daha sonra cazibədar qadını görmək üçün mənim saat neçədə gəlməli olduğumu da bu qadın anlatdı.

Şəhərin o qaranlıq, soyuq axşamında mənim hansı dəvəyə oxşadığımı xəyalınıza gətirin.

Mən ürəyimdə o qadına dua eləyir, yalvarırdım ki, qadına mənim tənəzzülümdən və hər şeyi qarışdırdığımdan danışmasın.

Məni qarşıladılar, soyundurdular və rahat kreslodə oturdular. Məni qarşılayan qadınların birini tanıyırdım, ikincisini yox. İkinci qadın onun rəfiqəsi idi. Onlar mənə qulluq etməyə başladılar, kofe dəmlədilər, şərab təklif etdilər.

Hiss eləyirdim ki, anbaan özümü itirirəm: bu ya qarşıdakı görüşün təsirindən idi, ya da qadınların mənə qarşı diqqətindən, nəzakətindən. Vəziyyətimi sözlə ifadə etməyə qalsa, deməliyəm ki, mən sanki anbaan keflənirdim; axı, iki gözəl

qadın qulluğunda durmuşdu. Hələ mən üçüncünü cazibədar qadını gözləyirdim və elə bil anbaan özümü itirirdim.

Bu gözəl qadınların ikisi də, deyəsən, mənə anlamışdılar və hiss eləyirdim ki, mənə bu vəziyyətdən çıxarmaq istəyirlər. Mən onların bu cəhdini duyanda, hətta onlara yardımçı olmaq istədim. Amma bizim ümumi cəhdimiz bir nəticə vermədi. Mən hər dəqiqə tənəzzülə uğrayır, keflənirdim. Dəqiqələr keçirdi, mənim cazibədarım isə gəlib çıxmırdı. Bir müddətdən sonra mən sual verməyə özümdə cəsarət tapdım.

- Üzr istəyirəm! - Və mümkün qədər nəzakətlə soruşdum.

- Üzr istəyirəm, bəs hanı? - Və təbii ki, cazibədar qadının adını və atasının adını dilimə gətirdim.

Amma kaş ki, səbrimi basıb gözləyəydim və Allahın verdiyi ilə kifayətlənəydim. Axı, Allah mənə vermişdi və özü də çox vermişdi. İki gözəl qadın azdımı? Daha üçüncünü soruşmaq nə üçün? Axı bizim qardaşlardan, hətta lap tənəzzülə uğrayanlardan hansı belə bir sual verərdi? Belə şeyi ancaq mən eləyə bilərdim. Özü də bəs deyincə xumarlanandan sonra. Amma mən o sualı verdim və çox keçmədi ki, qarşımdakı qadınların gözlərindən, daha doğrusu o gözlərin dərinliyindən mənə qarşı əsla xoş olmayan bir sual oxudum. Bəli, suala qarşı sual.

Sonra qarşımdakı qadın gözlərindəki bu sualı dilinə gətirdi:

- Necə? Necə?..

Və bu anda mən özümü Xarəzmdən Kordovaya qədər dünyanı fəth eləyən, yalnız irəli, cazibədara doğru gedən dəvə hürünün önündə gördüm. Amma bir də soruşdum:

- Bəs hanı, axı?

İkinci qadın narazılığını aşkar bildirdi.

- Bu olmadı ki!..

Onun bərq vuran, incə, zərif rəfiqəsi isə, deyəsən, nəyi isə anlamağa başladı. Amma mən ona nəzər sala-sala da heç nə anlamadım. Mən yalnız ona nəzər sala-sala gördüm ki, o, nəyisə anladıqca nələrisə itirir, məlahətindən başqa. Möcüzədi, vallah möcüzədi. Allahın möcüzəsidi bu qadınlar!

Mən yalnız bunu başa düşdüm: bizim qadınların möcüzə olduğunu, ikinci qadın da başa düşməyə başladı. Amma biz birlikdə heç nə başa düşə bilmədik. Bərq vuran zərif qadın isə, deyəsən, artıq hər şeyi anlamışdı. Bəli, anlamalı şeylər də vardı.

Amma mən inadkarcasına bir də soruşdum:

- Bəs hanı o?

- Bu olmadı ki! - İkinci qadın narazılıqla cavab verdi və özünün incə, zərif rəfiqəsini nişan verdi: - Bəyem siz onu görmürsünüz?

Onun incə və zərif rəfiqəsi isə artıq hər şeyi başa düşə-düşə məlahətini itirsə də, əzəmətini saxlamağa özündə güc tapmışdı. Üstəlik, mənə sakitləşdirmək üçün də özündə güc tapdı. Əvvəlcə mənə başa düşməkdən ötrü özündə güc tapdı və sonra əlavə olaraq mənə sakitləşdirmək üçün.

- Üzlməyin, - titrək, amma inamla dedi: - Üzlməyin. Siz mütləq görüşəcəksiniz... - Və o cazibədar qadının adını və atasının adını vernisajda cazibədar qadının dilindən eşitdiyim kimi dilinə gətirdi.

Bəli, Allahın möcüzəsidir bizim qadınlar.

O gecə, sonra nələr baş verdiyini danışmağa dəyərmə? Hər halda, bəzi məqamları qeyd etməliyəm. Axı, o qadınlar hər şeyin daha yaxşı olmasını istəyirdilər. Cazibədar qadın isə inamla söyləyə bilər ki, bütün rus kişiləri tənəzzülə uğramayıblar. Ən azı, o gecəyə qədər, axı, mənim cazibədarım mənə tənəzzülə uğramış rus kişilərinin arasından seçdi. Və mən də inandım. Və dərhal da cəzalandırıldım. Hər halda, ərəb Şərfində səhər sürətlə keçir. Və zınqırovlu bir dəvənin səhər şəfəqlərində əzəmətli, sürətli dəvəyə çevrilməsi vacib deyil. Bununla yanaşı, ərəblərdə rahat dəvə törəməsi də məşhurdu; bu yekəpər, yöndəmsiz dəvələr yalnız ağır yükləri daşımağa yarayırlar.



Andrey RASTORQUYEV

Əbdül Qasımın karvanı

X əsrdə İranda, Qəznəvilər sülaləsindən olan baş vəzir Əbdül Qasım İsmayıl yüz min nüsxədən artıq əlyazma əsərdən ibarət zəngin kitabxana sahibi imiş. Və hər hansı bir səfərə yollanarkən bu dəyərli saxlancını özünü apararmış.



PORTAĞAL BAĞININ XİYABANINA

Sübh çağrı şəfəqlər yağdı, ələndi.
Bağdadda Şəhrizad dəvədən endi,
Baş əyib son qoydu nağıllarına.
Əcəm ölkəsində bir qədər sonra
Xorasan tərəfdə canlandı səhra,
Qəznidən Mərvə ya Nişapura
Üz qoydu ehmalca yüklənmiş karvan.
Seyrələn ulduzlar oldu pasiban.
Yollarda beləcə ötüşdü günlər,
Qızıldan bahadır yazılı günlər...
Bir bəndə tapılmaz soruşa-sora;
- «Nədir, daşıyırsız siz ora-bura?..
Cavabı verərdi təmkinli sarban;
- Nə parça, nə xalça, nə xurma-filan,
Yükümüz cəvahir, simuzər deyil,
Başqa xəzinəni ağa İsmayıl
Tanıdır aləmə, qoy bilsin hamı
Ariflər dilindən çıxan kəlamı,
Mübarək kitablar, müdrik yazılar
Keçmişdən bizlərə olsun yadigar!
Ağayi vəzirin kitabxanası
Gələn nəsillərə örnək olası,
Əlifdən beyədək, başdan-ayağa
İbrətdi, sənətdi hər bir müştəğa...
...Əsrlər ötüşdü, tufanlar qopdu,
Nəsillər dəyişdi, torpağa hopdu,
Gəlimli-gedimli fani dünyada
Vəzir İsmayıldan qaldı xoş səda.
...Minillik tarixə salıram nəzər,
Belə bir fədakar vəzirə bənzər
Nazir arayıram... Hanı oxşarı,
Zəka xiridarı, pərəstişkarı?
Bəlkə də beləsi düşərdi yada,
İndi verilsəydi söz Şəhrizada...



◆ H e k a y ə

Nazim ƏHMƏDLİ

Gəl bu sudan keç



Səs uzaqdan gəlirdi. Elə bil yerin yeddi qatından çağırırdılar onu. Qulaqlarındakı uğultuya qarışib beyninə işləyirdi get-gedə cılızlaşıb sozalan o səs...

- Məhər, Mə-hə-r...

Başında ağrı vardı, göz qapaqlarından daş asılmışdı elə bil. Ağrı qulaqlarına, ordan da boynunun damarlarına qədər gedib çatırdı.

Mə-hə-r...

Axır ki, gözünü açdı. Arxası üstə yatdığından baxışları tavana dirəndi. Elə bil tavan üstünə gəlir, üz-gözünə yayılırdı. Gecə cəmdəyinə dərşib qanını damla-damla soran ağcaqanad deyilən vız-vızlar asılmışdı tavandan. Özü də şişib qaralmışdılar.

İlahi, kimiydi onu çağıran? Bəlkə yuxu görürdü. Sayıqlayırdı bəlkə?.. Pəncərəni açıb çölə baxdı, bir kimsə yoxuydu. Vanna otağına keçib soyuq sudan boyun-boğazına çəkdi, qollarını yudu. Çiyinlərində bir gizilti vardı, ağcaqanadların sancdığı yerlər qaşınırdı. Lənətə gələsiz. Bir qaşığı qanımız var onu da bunlar sorub aparır. Güzgüdə özünə baxdı. Yaşı qırxı keçmişdi. Başının ortasında bir dənə də olsun tük qalmamışdı. Qulaqlarının yandıran üzü yuxarı Novlu meşəsinin talası kimi çiçəklənmişdi.

Gecə dördün yarısı idi. Qayıdıb yatağına uzandı. Səhər açılsaydı, cəhənnəm olub gedərdi işinin-gücünün dalınca. İstidən də heç çimir də lələmiyib. Qar qazanıdı elə bil, bu ev alışıb yanır.

Yenə gözü tavana zilləndi. Cənab vız-vızlar yenə də yapışib qalmışdılar orada. Dünya veclərinə də deyildi. Üçdə alacaqları, beşdə verəcəkləri yoxuymuş elə bil, bu canı çıxmışların. Ağcaqanadlar ora-bura uçur, arada qulağının dibindən vızıldayıb keçir, nazik, tükürpədici səs çıxarır, sonra da harasa qeyb olurdular. Döşəkağını başına bələdi, üstünə örtüyü nazik mələfənin aşağı hissəsini də ayaqlarına bürüdü.

...Məhər, ay Məhər!

Yenə o səs. Kimin səsi göresən, Allah, bu gözəl, incə mələhətli səs? Kaş o səsi tuta biləydi. Tuta bilsəydi, Məcnun bulağının suyu kimi üz-gözünə çilərdi. İçərdi o səsi. Göresən, hansı gözəldi, hardan çağırır onu? Güclə yuxularda, gündüz xəyallarda çağırır onu bu səs.

Yaşadığı ev dostu Əlinindi. Əli ailəsi ilə birlikdə Rusiyada yaşayır. Qazanc dalınca gedib. İldə iki dəfə beş-on günlük Bakıya gəlir, Məhər də anasının

yanına, qaçqınlar yaşayan tələbə yataqxanasındakı balaca "ev"lərinə gedir. Məhər anasının dərdidi. Onu görəndə arvadın dərdi təzələnir:

-Niyə evlənmirsən, ay bala, sənə qız qəhətədi? Kimi deyirsən, yellənə-yellənə, şellənə-şellənə gedim alım da sənə. Nolub ə, sənə, gül kimi oğlansan?!

Məhər buna bənzər sözləri bəlkə də hər gün dostlarından, qohumlarından eşidir.

Səhər erkən durub əl-üzünü yudu, tez-tələsik bir stəkan çay içib evdən çıxdı. Dayanacağa çatmamış avtobus da gəldi. Tez keçib əyləşdi. Bazarda balaca bir ticarət guşəsi vardı. Qardaşı ilə birlikdə çək-çuk eləyib, çörək qazanırdı. Pis deyil, buna da şükür, neyləsin? Moskvada ali məktəb bitirib. Yeyinti sənayesi üzrə mühəndisdi.

Moskvadan gətirdiyi diplomunu və Qarabağ müharibəsindən sonra aldığı "veteran kitabçasını" da bu evdə saxlayırdı və demək olar ki, bu sənədlər artıq onun heç yadına da düşmürdü. Çünki, hər ikisi artıq heç kimə və heç nəyə lazım deyildi. Bu sənədlər hərdən elə Məhərin özünə də oxşayırdı. Onları fərqləndirən tək bir şey vardı ki, o da Məhərin "insan", o sənədlərinə "kağız" olması idi. Üstəlik, yurd-yuva da işğal olunub. Qardaş-bacı, qohum-əqraba hərə bir dərədə məskunlaşıb. Təki sağlıq olsun. O ki qaldı evlənməyə, bu bir qismətdi. Yəqin ki, bir gün bəxti ayaq tutub yeriylər.

Məhər, ay Məhər!

Diksinib ətrafına boylandı. Avtobusdakıların şübhə dolu baxışlarına ilişdi gözləri. Bəlkə də onu yuxulu bildilər. Və bir saniyə sonra əhəmiyyət vermədilər. Axır ki, növbəti dayanacaqda avtobusdan düşüb, bazara keçdi. Qardaşı orada idi.

Yayın cırhacırında iş də çox olmur. Alver də ki, Allah umuduna. Hər addımda bir dükən, bir bazar var. Alıcıdan çox satıcı var. Di, gəl qazan görüm necə qazanırsan.

Axşam çox gec qayıtdı. Yolda uzaq bir qohumu ilə görüşdü. Qohumu soruşdu ki, Məhər, nə iş görürsən, nə ilə məşğulsan? O da cavab verdi ki, fırlanıram özümçün. Qohumundan ayrılandan sonra özünün də gülməyi tutdu. Necə yəni fırlanıram? Fırlana-fırlana gəlib qırxı keçdim. Bir az da fırlansam, əlindən ötəcəm. Daha sonra... sonra isə vay halına. Neyləsin, ev yox, eşik yox, qohum-əqraba hamısı qaçqın. Evlənsə vallah heç təzəyəyinə təzi çatmaz. Hərdən ona gəlirdi ki, gecələr gördüyü yuxuların bəziləri yuxu deyil, min il yaşadığı bir həyatdan parçalardır. Hə, doğurdan da belədi. Çünki, bəzi yuxulardan sonra səhərin necə açıldığını, axşamın necə düşdüyünü yadına sala bilmir. Yadına sala bilmir ki, o yuxunu görəndən sonra səhəri nə olub. Deməli, yuxu yox, çox yüzilliklər əvvəl yaşadığı həyatdan yadında qalan anlardır və bu anların yaddaşı onun beynindən silinməyib, vaxtaşırı yadına düşür. Axı, kitablardan oxuduğu kimi, yer üzünə insan bir neçə dəfə gəlir, hər dəfə gələndə də, yəni hər dəfə doğulanda da təzə insan şəklində, üzü dəyişdirilmiş, yaddaşı silinmiş halda gəlir. Kim bilir, bu neçənci dəfədir? Bəlkə də, bundan əvvəlki yaşamlarda o, belə olmayıb. Ya şah olub, ya cəngavər olub, ya qul olub. Yaxud onların heç biri olmayıb. Məhər elə onda da, lap əvvəlki dəfələrdə də elə Məhər olub. İndiki kimi gözəl, göyçək bir oğlan, özü də yaşı qırxıdan o yana, başı da daz. Bəlkə, heç belə də olmayıb. Sadəcə, yazın bir yarpağı olub. Yazda göyərüb, payızda solub. Ya da heç Məhər olmayıb. Yadına düşənlər də nə ötən həyatın bir parçası, nə yuxu, nə də bunlara bənzər bir şeydir...

Qapını açıb evə girdi. Çay qızdırıb içdi və çarpayıya sərilədi, işin axırında dostları ilə vurduğu tut arağının (əgər tut arağıydısa) təsiri hələ canından çıxmamışdı. Bir az gicəllənirdi başı, gözləri də su kimi axırdı.

Uzandığı yerdə yuxuya getmək istəyirdi. Ona elə gəlirdi ki, get-gedə başı balacalaşır, əlləri yığılır, bədəni cılızlaşır...

Uzaqda bir kənd vardı. Kəndin içindən axan balaca çayın kənarında uzun hörüklü gözəl bir qız durmuşdu. Onu çağırırdı:

-Məhər, ay Məhər, gəl bu sudan keç! Qorxma, səni aparmaz.

-Məhər də qaça-qaça o balaca çaya yaxınlaşır və şappıltıyla özünü suya atır. Su Məhəri aparır. Həm də çayda su çoxalır. Elə bil bütün dərələrdən axan sular bu çaya yığılır. Məhər qışqırmaq istəyir...

-Lənət şeytana! Deyən paltar - pəsəli yatmışam.

Yerindən qalxıb, güzgüyə yaxınlaşır. Özünə baxır. "Hanı sənin gur saçların, Mə-hər?" Devikir. Kim idi bu sözləri deyən? Gecə hələ uzun idi. Sonra şəhər açılacaq, günorta olacaq, yenə axşam düşəcək və daha sonra hər şey yenə olduğu kimi təkrar olacaq. Bir gün də Əli öz ailəsi ilə Moskvadan Bakıya dönəcək. Məhər də məcbur olub anasının yanına yollanacaq. Anası da ona heç nə deməyəcək. Boynunu qucaqlayıb, üzündən öpüb, "xoş gəldin" deyəcək. Anasının sual dolu baxışları isə cavabsız qalacaq.

Bir az sonra yata bilməyəcəyini hiss eləyib bir siqaret yandırdı. Sonra su içib, pəncərədən bayıra baxdı. Bir kimse yoxuydu küçədə, tək-cə ağacların budaqlarında mürgü vuran quşların hənirtisindən, çəyirtkə və böcək cırıltısından başqa.

Görəsən, gecənin içindəki bu oyaq pəncərəyə gözünü dikən varıydımı? Varıydımı görən bu oyaq pəncərəyə baxan bir inni-cinni? Bəlkə də o qız bu oyaq pəncərədən çox-çox uzaqlardadı. Ola bilsin ki, o incə səsli qız - "Məhər, Məhər" deyən o məxluq lap yaxındadı. Ancaq Məhər onu görmür və illərdən bəri hər gecə onu çağırən bu səsə diksinir, axtarır onu. Yaxşısı budur, gedim yatım. Gecənin yuxudu. İşığı yanılı qoydu, pəncərəni də açıq. Paltarını soyunub, yerinə sərdi.

Xəfif meh pəncərədən içəri dolub, boynunu-boğazını yaladı. Məhər də bu xəfifcə mehin siğalıyla şirin, çox şirin yuxuya getdi. Çöldə, oyaq pəncərəsindən lap uzaqlarda isə hər yan qaranlıq idi, orda nə şəhər vardı nə kənd. Göydə isə ulduz ulduzu çağırırdı. Onu çağırən incə səsli qız da qeyb olmuşdu.



♦ P o e z i y a



Əli Rza XƏLƏFLİ

SÖZ GÜLLƏRİ

***Hüseyn Kürdoğluya həsr olunmuş
“Ayrılıq” poemasından parçalar***

ƏZƏLDƏN ƏZƏL SÖZÜM

Könlüm, bu dünyaya yetirsən nəzər,
Görərsən hər kəsi bir cür qəm üzər.
Olsa da sevinci, şadlığı yenə
Hərənin qəlbində bir kədər gəzər.

Kədər də dünyanın bir dadı, tamı
Bəzən tora salıb çəkir ilhamı.
Şərikdi sevincin şirin payına,
Dadından tamarzı qoymaz adamı.

Dərd də bir toxumdu; söyləsək yetər,
Düşdüsə insanın ruhunda bitər.
Qiymətdən düşməyib Sədinin sözü
Dərdsiz bir adamı axtarma hədər.

Dəmin dəm yeri var, qəmin qəm yeri,
Aşıqlar yanında bir Dilqəm yeri.
Dəmlərin içində boş qalan badə,
Qəm tutan adamın bəxti kəm yeri.

Bir ömür dünyada xeyir-şər demək,
Bir gecə, bir gündüz pay düşər demək.

Bir ağ var, bir qara insan içində
Bütün rənglər özü bir bəşər demək.

Yazımı şimşəyim, dolum gətirər,
Sözün zirvəsinə yolum gətirər.
Olum var ölümdən min dəfə betər,
Ölüm var insana olum gətirər.

Bir könül yıxılsa, şair ömrüdü,
Bir sinə yaxılsa, şair ömrüdü.
Sözlər zərrə-zərrə izzirab demək,
Zərrələr yığılsa, şair ömrüdü.

Yaşamaq həvəsi niyə qınansın,
Yaşamaq gözəldi, min yol sınınsın.
Desən ki, dünyaya gəlməyəm bir də,
Düşünmə, bir kimsə buna inansın.

Çağırsam kim gələr gedəm dağlara,
Gözümün didəsi - didəm dağlara.
Açam nisgilimi yellərə verəm,
Sinəmdə yaranı didəm dağlara.

Ey könlüm, gəl gedək dərd ölkəsinə,
Zər tutaq, bəxt açaq nərd ölkəsinə.
Sözdən körpü salaq, yollar açılsın,
Ölümdən güclünün mərd ölkəsinə.

SÖZÜMÜN ƏZƏLİ SÖZÜM

Kürdoğluya salam olsun günümdən,
Səssiz-səssiz dinlədiyim ünümdən.
Deyirlər dərdin də toy mağarı var
Söz açım şairə toy-düynümdən.

Yurdun damı, daşı yurd oğlunundu,
Ulasa bəxtinə - qurd oğlunundu.
Sözümdə uca yer - ulu mərtəbə
Xalqın şair oğlu Kürdoğlunundu.

Söz ölməz - neçə ki, qüdsiyyəti var,
Müqəddəs ruhu var, ülviyyəti var.
Sözünü yaşadan böyük sənəti
Özünü yaşadan şəxsiyyəti var.

Hüseyn Kürdoğlunun şair taleyi,
Dərdindən yarıb öyür taleyi.
Tanrı dərgahından pay alıb yanan
Sözü başdan-başa şair taleyi.

Bəxtinə kor bəxti hay da vermədi,
Qızıl balıq üzən çay da vermədi.
Sevdiyi ölkənin, yazdığı yurdun
Səxavət kisəsi pay da vermədi.

Dövrəndən dad çəkən amanı gördü,
Yurdunu talayan yamanı gördü.
Qoca Türkün yatağanı qınında
Qurdağzı bağlayan zamanı gördü.

Acısı, şirini dilində yandı,
Günündə közərdi, ilində yandı.
Göz yaşı qurudu yanaqlarında
Vüsalın qönçəsi gülündə yandı.

Fikir burumları istimi kəsir,
Qalxıb havalanır tüstümü kəsir.
Dilimdəki sözü çəkən qələmi
Görəndə qəm-kədər üstümü kəsir.

İllərdi bir kərə gülə bilmirik,
Dərdin dərəsindən gələ bilmirik.
Ruhumuz dil tapıb elə qovuşur
Bəzən dərdi-qəmi bölə bilmirik.

Söz adlı bir canda döyünür ürək,
Həsərdən yarıyıb öyünür ürək.
Canımız zamanın dəyirmanında...
Beləcə bir yerdə üyünür ürək!

Tanrım, Əli Rzaya təzə səfər ver,
Zal oğluna dərdə dözüm, təpər ver.
Hüseyn Kürdoğlunun qədər payından
Sözə gətirməyə ağrı, kədər ver.

Xələfliyə dedim: ötkəmsən axı,
Sözün yoxsa əgər görkəmsən axı.
Sənin tapındığın ustadlar getdi
Onların yanında sən kimsən axı?

Xələfli sözümdən kədərə doldu,
Gördüm ki, ovqatı saraldı, soldu.
Dedi ki, qəlbimə yara vurma sən
Getmək də, gəlmək də əbədi yoldu.

Şairlərin sırasında,
Öz yeri var Kürdoğlunun.
Ariflərin arasında
Söz yeri var Kürdoğlunun.

Bir bülbüldü kollar üstə,
Qucaq açan qollar üstə,
Təzə cığır, yollar üstə,
İz yeri var Kürdoğlunun.

Bir gözəlin həyasında,
İnadının qayasında.
Həqiqətin mayasında
Düz yeri var Kürdoğlunun.

Suyu dərman Ağbulaqda,
Ayrılığa dağ bulaqda,
Yörəsi yığnaq bulaqda
Diz yeri var Kürdoğlunun.

Arzularda, diləklərdə,
Könüllərdə, urəklərdə.
Səhər əsən küləklərdə
Yüz yeri var Kürdoğlunun.

Dağlarının hər gəzində,
Qızılboğaz, Çil gəzində.
Türbəsində, günbəzində
Göz yeri var Kürdoğlunun.

Xələflinin ərkinə bax,
Hər mənanı dərkənə bax,
Yanmağının görkünə bax,
Köz yeri var Kürdoğlunun.

ŞAİRİN YURDUNA SƏYAHƏT

Salam olsun sənə, xoş gördük, ustad,
Hələ yolundadır zaman, kainat,
Bilmirəm o üzde dünya necədi,
Burda qəlbimizi sıxır bu həyat.

Doludur kasalar şərbət adına,
Bəs elər baxasan ancaq dadına.
Araya soyuqluq salıb zəmanə,
Könül həmdəm olmaz öz fəryadına.

Ey ustad, bilirəm bizdən küskünsən,
Yerindən, yurdundan hələ üzgünsən.
Ruhunla dünyanın azad bülbülü,
Cisminlə məzarda axı köçkünsən.

Çəkirmən yükünü dərdin, qəhərin,
Ümid qapısında günün, səhərin.
Ey ustad, ruhuna tapındım ki, mən
Uçam göylərində əsir yerlərin.

Burda Şah İsmayıl igidlər seçib
Burda tarix özü daşlara köçüb.
Əqidə yolunda, inam yolunda
Oğullar canından, başından keçib.

Laçının tarixi onun varıdır,
Yazsam durnalanan söz qatarıdır.
Zeyvə kəndindəki Kafir qalası,
Babək zamanının yadigarıdır.

Laçın hünər tağı - yazaq düşübdü,
Bəlkə, bir yuxudu - yozaq düşübdü.
Bayquşlar dağ-daşda yuva quralı
Qartallar zirvədən uzaq düşübdü.

Hocazda mağara məbəd - yadigar,
Cimcimli kəndində Malik Əjdər var.
Kafir qalasının şöhrət ünvanı
Qarıqışlaq adı dastan danışar.

Əmanətli Həməzə Sultan sarayı,
Ağoğlan məbədi, Ağoğlan çayı.
Sultan Baba türbəsinə baş əyim,
Hər misra ruhumdan ehtiram payı.

Gərəkdir şairi bəxt də yarıda
Keçdim qayaları, çınqılları da.
Mıxtökən yol verdi ilham atıma
Qalmadı istəyim yolda, yarıda.

Dayanma, ey ürək, hələ ki, söz var,
Hələ ki, qabaqda təzə bir yaz var.
Hələ zirvəsinə hər əl yetməyən
Qarşıda göydələn Qızılboğaz var.

Hər bulaq, hər cığır tez elə - deyir,
Laçın dağlarına söz ələ - deyir.
Zabux körpüsündə tarixin səsi
Yaddaş kitabını təzələ - deyir.

Laçın dağlarının dili üzülüb,
Bağları talanıb - gülü üzülüb.
Ustadın öz kəndi - doğma köyün də
Bəxtəvər günlərdən əli üzülüb.

Əhmədli bir eldi - tarixi, yaşı,
Əhmədli bir kənddi - daşın yaddaşı.
Ustadın nəfəsi, izi yaşayan
Əhmədli sirr kənddi - sözün sirdaşı.

Keçdiyim zirvələr öz vüqarımdı,
Xəyalı yandıran köz qübarımdı.
Qəlbimin qanıdı sözə rəng verən
Həkəri çağlayan misralarımdı.

Çağırdım Kürdoğlu ruhunu, gülə,
Hər misram sevinə, hər sözüm gülə.
Yol aç Laçınlı duyğularıma
Vüsal qismət ola bülbulə, gülə.

İstək olsa, ürək çəkər hər nə var,
Keçər coşğun Araz, Dəli Kür nə var...
Yaş gəldikcə öz-özünə danışar
Bir ömürdə gizli qalan sirr nə var.

Şair, ötüb keçən çağlara baxdım,
Sözünü yandıran ağlara baxdım.
Yayı da, qışı da gözəl Bərdənin
Dərdli gözlərindən dağlara baxdım.

Şairin yurdunda bir viranə var,
Ruhunda sərgəştə bir divanə var.
Hardasa bir qızıl qəfəsdə dustaq,
Murad quşu adlı bir əfsanə var.

Sözümə dedim; yeri,
Gəz göyü, axtar yeri.
Harda görsən məlhəm ol
Dərd yeri, kədər yeri.

Yaz gəlməsə gül ötər,
Dağlayar, gül-gül ötər;
Şair doğulan evin
Yerində bülbul ötər.

Bir dəmirçi Gavə yox,
Baba yollu nəvə yox;
Dəmir tikan çeynəyən
Dəmir ağız dəvə yox.

Dağlayar yana-yana
Çağlayar yana-yana;
Azərbaycan gözlərim
Ağlayar yana-yana.

And yeri, ocaq yeri, ərkimiz Azərbaycan,
Üzümüzə tutmağa görkümüz Azərbaycan.
Bizi yığar bir yerə - bayrağımız, himnimiz,
Dilimizdə oxunan türkünüz Azərbaycan.

Ərənlərin ruhuyla hər daşı baş-başadı,
Qayalara söykənib qalalar da yaşadı.
Çıraq qala, Girdmandı, Əsgərandı, Şuşadı,
Bürçümüz, Əlincəmiz, Ərkimiz Azərbaycan.

Yaralı Qarabağa qaratorpaq, yer deyən
Qan qırmızı üfükə dan yeridir, gör - deyən.
Biz qoruya bilmədik, gələcəyə ver deyən
Vətən sarı qorxumuz, hürkümüz Azərbaycan.

Papaq aldı qaç deyən oğruya da tut deyər,
Yalana doğru deyən oğruya da ud deyər.
Başsız papaq dil açıb sahibinə küt deyər,
Başımız, papağımız, bürkümüz Azərbaycan.

Dağıldı sərvətimiz, talandı, torpaq getdi,
Yel döydü ağacları, töküldü yarpaq getdi.
Məcaz, təşbeh tapılmaz sözümüz çılpaq getdi,
Abır, ismət paltarı, kürkümüz Azərbaycan.

Bircə damın içində göy çadırı üstümüz
Vətən özü yanır ki, çəkilməsin istimiz.
Yandıqca nəfəsimiz - burum-burum tüstümüz,
Göy üzündə havamız, bürkümüz Azərbaycan.

Xələflinin dərini kim deyər, hara bilsin?
Açılsın can kitabı sinədə yara bilsin.
Sənə xəyanət edən hər üzü qara bilsin,
Çarəmiz, ümidimiz türkünüz Azərbaycan.





Balayar SADIQ

HƏSRƏT QOXULU MİSRALAR

sonet çələngi

Sevgi məktubudu sənin gözlərin, -
Mənim gözlərimə yazılıb, ömrüm.
Quran ayəsitək hər kirpiyindən,
Tanrı təbəssümü asılıb, ömrüm.

Sevgimin üzünə ağ olub saçım,
Könül bəyazlığın "çəkir altını".
Duyğular endirir öz bayrağını,
Ürək imzalamır "təslim aktını".

Unuda bilmədim, məni bağışla,
O çiçək ətirli nurlu baxışlar
Ağlını başımdan elə aldı ki...

– II –

Ağlını başımdan elə aldı ki,
Sən demə, ağlının yox imiş ağı.
İndi bu ömrümün hər qarışına,
Sənsizlik qoxulu adın dağılıb.

Könlümdə üşüyən tənha çiçəksən,
Bir üzün Leylidir, biri Əslidir.
Ağrılar qəlbimə yağır qar kimi,
Sənəmdə dağların çiçək fəslidir.

Söndürüb içimdə ümid közünü,
Çırpıb ürəyindən "insaf" sözünü,
Ömrümü-günümü yıxıb gedirsən.

– III –

Ömrümü-günümü yıxıb gedirsən,
Axır arzu-arzu gözümdən sular.
Üzümə baxmadan utanır daha,
Təsəlli köynəyi geymiş mövzular.

Arxanca yuyurur bir ayaq səsi,
Yığıb ətəyinə göz yaşlarımı.
Ta həsrət üşütməz ləpirlərini,
Sərmişəm yoluna baxışlarımı.

Arzular gözümdən yıxıldı getdi,
Ümidlər dözümdən yıxıldı getdi,
Daha yıxılmamış nəyim qaldı ki?!

– IV –

Daha yıxılmamış nəyim qaldı ki?!
Sonuncu arzu da bu səhər öldü.
Həsrət yerə çırpıb "eşq" kəlməsini,
Gözümün önündə hecaya böldü.

Bir az da qadındı sevginin adı,
Yaradan özü də qadındı bir az
Hər gün gözlərinin seyrinə çıxır,
Bu etdiyim dua, qıldığım namaz.

Qurumuş bulağın sözü kimiyəm,
Qaralmış ocağın közü kimiyəm,
Adımı üstündən toz kimi çirp, get.

– V –

Adımı üstündən toz kimi çirp, get,
Qoy adım qarışsın tozun ömrünə.
Sönən bir ocağın son qəh-qəhəsi,
Nə verər qaralmış közün ömrünə.

Gözlərim yıxıldı baxışlarından,
Boş qaldı gözündə gözümün yeri.
Bu eşqin yolları qəzaya düşdü,
Ta sənə gərək yox, dözümüm, yeri.

Dərdin dağlarını yüz yol aşmışam,
Çoxdan öz bəxtimlə vidalaşmışam,
Ta vida nəgməsi nəyə gərəkdi.

– VI –

Ta vida nəğməsi nəyə gərəkdi,
Gəl, "vida" sözüylə vidalaş, gedək.
Bu sevda yolları bitmir ki, ömrüm,
Ya göstər mehrini, ya dalaş, gedək.

Boğaza yığmışam "ümid" sözünü,
Daha ümidim də kəmdi ağıldan.
Tanrı bir misra da uzaq salmasın,
Bu sənli sitəmdən, sənli ağrıdan.

Nə sənə bənzəyər, nə sənə oxşar,
Hər gün qucaqlayıb boyumu oxşar,
Səndən vəfalıdır sənin həsrətin.

– VII –

Səndən vəfalıdır sənin həsrətin,
Baş qoyub dizinə ağlamaq olur.
Səbrim bu dünyanın qara daşıydı,
Ta qara daşın da gözləri dolur.

Səsin gülümsəyir yaz çiçəyi tək,
Ahım yelpikləyir xatirələri.
Yenə gözlərini oxumaq üçün,
Sevgi kitabı tək açdım səhəri.

Adladım ömrümü son addım kimi,
Həsrətin ən doğma bir adam kimi
Qəlbimlə xatirə şəkili çəkdi.

– VIII –

Qəlbimlə xatirə şəkili çəkdi,
Qəlbimin qəlbini yıxan həsrətin.
Bu necə köynəkdi geymisən, ömrüm,
Əllərin mənimdi, yaxan - həsrətin.

Sən gedən yolların sözünü kəsdim,
Qələm doluxsundu varaqlar üstə.
Adını hər misra diksindirirəm,
Həsrətdən quruyan dodaqlar üstə.

Qələm yaxasına bir misra sancıb,
Yollar ləpir-ləpir gözünü açıb,
Arzular çatlayıb gülöyşə kimi.

– IX –

Arzular çatlayıb gülöyşə kimi,
Bir misra qanımın dadına gəl, bax.

Sənsizlik içində göz-gözü görmür,
Gətir əllərini gözlərimə tax.

Yaddaş ağacıdır gözümün yaşı,
Küləklər bir yarpaq çıxmaz yadından.
Hər gün misra-misra qoxlayır ürək,
Tanrı ətri gəlir sənə adından.

Könlündən könlümə eylə tamaşa,
Yaxın gəl, ruhumu bir misra oxşa
Hərdən boynubükük bənövşə kimi...

– X –

Hərdən boynubükük bənövşə kimi,
Misranın üzündə varaq ağlayır.
Dili tutulubdu barmaqlarımın,
Xatirə-xatirə daraq ağlayır.

Qar yağır alnımdan keçən cığıra,
Qəlbimə vurduğun bu od üşüyür.
Barı intizarın buz bağlamasın,
Misra tək gözümdən, ömrüm, düş, yüyür...

Sevən könüllərin üşüməz xətri,
Uçmaz bu dünyadan sözümün ətri,
Misralar içində adımı qoxla.

– XI –

Misralar içində adımı qoxla,
Ürəyi kövrələr, bəlkə, əcəlin.
Təkcə mən duyuram pıçıltısını,
Həsrətin saçında titrəyən əlin.

Gözləri bom-boşdu sən gedən günün,
Daha unutmağa kimsə qalmadı.
Köksümdə döyünən bu ürək deyil,
Nağılın sonunda düşən almadı...

Sökülüb sinəmdə səbrin, Allahım,
Bir misra bəri bax, bəri, Allahım,
Candan ağrı-ağrı mən sökülmüşəm.

– XII –

Candan ağrı-ağrı mən sökülmüşəm,
Əcəlin ovcunda qəribsər ömrüm.
Sənsizlik qoxuyan göz yaşlarıma,
Bir misra təbəssüm gəlib sər, ömrüm.

Yollar unudulmuş poçt qutusudu,
Ünvansız məktubdu ayaq izlərin.
Dinir sual-sual səssiz baxışlar,
Gəl, ver cavabını bu dənizlərin.

Uçur xatirələr göz yaşlarımda,
Əcəl xalça sərib baxışlarımda,
Bax bir, salamatam, yoxsa ölmüşəm.

– XIII –

Bax bir, salamatam, yoxsa ölmüşəm,
Hərdən əhvalımı əcəldən soruş.
Gəl bu ayrılığın ağrılarını,
Köksümə vurduğun xəncərdən soruş.

Adına bir rəhmət kölgəsi düşməz,
Ürəyi sevgidən xəbərsizlərin.
Gözlərim su səpir sən gedən yola,
Bəlkə gözün açdı ayaq izlərin.

Astaca alnından öp sətirlərin,
Gör halı necədir xatirələrin,
Götür öz ovcuna qəlbini yoxla.

– XIV –

Götür öz ovcuna qəlbini yoxla,
Gör necə döyünür daşın ürəyi.
Nə vaxtdı boylanır misralarımın,
Bir ovuc payızın, qışın ürəyi.

Vaxtın bazarında xərcledim bu gün,
Bu sənsiz ömrümü son manat kimi.
Barı misra-misra baxışlarımı,
Saxla ürəyində amanat kimi.

Hər naxış ömürdü, hər ömür-naxış,
Bir sözsüz cümlədi hər kövrək baxış, -
Sevgi məktubudu sənin gözlərin.

– XV –

Sevgi məktubudu sənin gözlərin,
Ağlımı başımdan elə aldı ki...
Ömrümü-günümü yırıb gedirsən,
Daha yıxılmamış nəyim qaldı ki?!

Adımı üstündən toz kimi çırp, get,
Ta vida nəğməsi nəyə gərəkdi.

Səndən vəfalıdır sənin həsrətin,
Qəlbimlə xatirə şəkili çəkdi.

Arzular çatlayıb gülöyşə kimi,
Hərdən boynubükük bənövşə kimi,
Misralar içində adımı qoxla.

Candan ağrı-ağrı mən sökülmüşəm,
Bax bir, salamatam, yoxsa ölmüşəm,
Götür öz ovcuna, qəlbini yoxla.



Eldar HƏSRƏT

DİZİNDƏ KÖÇÜM

Yenə də eşqinlə gəldim Qazağa,
Gəldim ki, keçdiyin yerlərdən keçim.
Baş qoyub ayağın dəyən torpağa,
Havasından udum, suyundan içim.

Gəldim ki, ətrini yayan küləklər
Ruhuma təsəlli olsun bir qədər.
Dağılsın başımdan bir az qəm-kədər,
Bir azca ləngisin ağaran saçım.

Taleyim gözümdə qara bir ləkə,
Sənsiz daim qərib mənə bu ölkə.
Gəldim ki, səsini eşidəm bəlkə,-
Sevincdən quş olub, göylərə uçum.

Hicranın qövr edir daim canımda,
Niyə yaşayıram, yoxsan yanımda?

Ən gözəl günümdə, ən xoş anımda
Düşürsən yadıma, göynəyir içim.

Sanma ki, Həsərin yaşayır, gülüm,
Ölmüşəm, küləklə sovrulur külüm.
Həyatda əlinə yetmədi əlim,
İzn ver, dünyadan adınla köçüm.

SƏNİ SEVDİYİMİ SƏNDƏN GİZLƏDİM

Mən illər uzununu pünhan eşqimi
Gəzdirdim qəlbimdə ağrı, ah kimi.
Ən böyük qəbahət, bir günah kimi
Səni sevdiyimi səndən gizlədim.

Bu dəli sevdama kədər, qəm güldü,
Ömrümə, günümə cəhənnəm güldü.
Səni sevdiyimə el-ələm güldü,
Səni sevdiyimi səndən gizlədim.

Bir qara tufantək əsdi taleyim,
Bağrımın başını əzdi taleyim;
Söyləyən dilimi kəsdi taleyim,
Səni sevdiyimi səndən gizlədim.

Səadət sevinci məndən gen düşdü,
Vüsal yollarına duman, çən düşdü.
Bu sirdən saçıma dümağ dən düşdü,
Səni sevdiyimi səndən gizlədim.

SORUŞ

Bir bahar axşamı düşsəm yadıma,
Məni xəlif əsən yellərdən soruş.
Yansan ayrılığın qəfil oduna,
Odumu, közümlü küllərdən soruş.

Çox gəzdim arxanca mən oğrun-oğrun,
Düşərək izinə taqətsiz, yorğun.
Mən səni andıran bahara vurğun,
Sən məni baharda güllərdən soruş.

Sübhədək gözümdən od, alov tökdüm,
Hər gün dan yerini hicrinlə sökdüm.
Bilməzsən əlindən mən nələr çəkdim,
Nələr çəkdiyimi illərdən soruş.

Kama yetirmədim mən bir arzumu,
Çalaraq inlətdim könül sazımı.
Yandıran nəğməmi, yanan sözümü
Sevirəm söyləyən dillərdən soruş.

Sən ki duymamısan bircə sətrimi,
Hardan istəyəsen mənim xətrimi.
Həsretəm, bilməsən əgər qədrimi,
Sən mənim qədrimi ellərdən soruş.

EYLƏDİN

Suçum nə oldu ki, ey böyük tanrı,
Məni salim ikən zəlil eylədin?
Birini özümə qoyaydın barı,
Niyə iki gözdən əlil eylədin?

Dünya işığını mənə çox gördün,
Hər cür dərd, bəladan bol-bol pay verdin.
Nə min fəryadıma bircə hay verdin,
Nə bir muradımı hasil eylədin.

Biçarə könlümü gətirib dilə,
Çevirdin nəğməkar, şux bir bülbülə.
Yandırır bağrımı, döndərib külə,
Vəfasız bir gülə mail eylədin.

DÖNDÜN

Mənimçün deyildin sən adi bəndə,
Səmadan enmişdin sanki bu kəndə.
Ahutək salmışdım səni kəməndə,
Çıxıb kəməndimdən bir quşa döndün.

Qeyb olub naməlum ünvana sarı,
Qopardın ömrümdən nazlı baharı.
Yağdırıb saçıma ayrılıq qarı,
Çöhrəmdə əbədi bir qışa döndün.

Yoxsa göylərəmi üz tutdun yenə?
Eşqimi bürüyüb dumanı, çənə,
Talemi mi qarğıdı mən olan günə;
Üstümə ələnən qarğışa döndün?..

Hicrin sevincimə kəsildi qənim,
Qəm gölündə batdı vüsal yelkənim.
Bir zaman sevdalı könlümdün mənim,
Sonra köksüm altda bir daşa döndün.

Həsretəm, möhtacam üzündə xala,
Uğrunda illərcə çəkmişəm bəla.
Gündüzlər başımda fikir, xəyala,
Gecələr gözümdə qan-yaşa döndün.

LALƏ

Ah, nə sevimli gül, nə şux çiçəksən,
Söz tapmır vəsfinə bu dilim, lalə!
Heyif bu hüsnünlə ömrü gödəksən,
Qıyarmı hüsnünə heç elim, lalə?!

Min büsat qurarkən yazın növrağı
Bəzərsən şövqünlə dərəni, dağı.
İlin əziz fəslə-ilk bahar çağı
Çıxar görüşünə öz elim, lalə.

Yazın töhfəsidir sevdalı halın,
Qüdrətin əliylə çəkilmiş xalın.
De, hansı güldə var bu şux camalın?
Sənsən güllər içrə gözəlim, lalə!

Bir canan ləbidir xallı ləçəyin,
Vurğunu olmuşam səntək çiçəyin.
Şəhidlər qanımı o al köynəyin,
Çəkilmiş bağına nə zülüm, lalə?!

Yoxsa şeyda bülbül qəlbini çalmış,
Səni atıb xarə meylini salmış?
Mənə də sənintək zülümlər olmuş,
Məni də unutmuş öz gülüm, lalə!





Zülfıyyə YAQUBQIZI

PAYIZ QADIN

Xəzanını hörgüsünə ilmə-ilmə düzən qadın,
Söylə nədən yaz ömrünün gülşəninə yaddır adın?
İncidinmi baharının laləsindən, nərgizindən,
Köç eyləyən quşlar ötür ayrılığın naləsindən.
Sual dolu kəlmələrim cavabsızdır, sən də səssiz,
Payızını toxuyursan, baxışların susqun dəniz.
Elə ilmə işlədiyin yarpağından gəl don biçim,
Söylərmisən ismini də bəlkə sənə ad da seçim?
Adın olsun "Payız qadın", libasınca sarı xəzan,
Sən ki canlı bir əsərsən, olum hekayəni yazan.
Dərin-dərin baxışıyla əl saxlayıb baxdı mənə,
Dedi razıyam, o zaman qoy sirrimi deyim sənə:
-Demə mənə Payız qadın, çünki baharın qızıyam,
Fəsillərin payız donlu, həm qışıyam, həm yazıyam.
Dayandığım yol üstündən ötür aylar, günlər keçir,
Bu gördüyün ağ donlu qız hər fəsilə bir don biçir,
Nə donum, nə rəngimi özüm əsla dəyişməyəm,
Bəzən qəmgin çöhrəli ay, bəzən parlaq günəş mənəm.
Torpağımdan ta səmaya küləkdəyəm, yağışdayam,
Mənim adım Bahar qızı, toxunduğum naxışdayam.
Nur, beləcə ismini yaz, yazsan əgər hekayəndə,
Əvəzində bəyaz libas toxuyuram sənə mən də.

DODAQDƏYMƏZ

Nə gözəldir qaça şeir dodaqdan,
Sətirlərə gülüş qona yanaqdan.
İnsan doyar sazlı-sözlü dodaqdan,
Doysa əgər neyləyəsən kara sən.

Yuxu qatan yozanını axtarar,
Saray qalar, səhralarda taxt arar.
Vurhavurda gören gözü qaş yarar,
Dərd onundur, sızıldayan yara sən.

Açılarsa tər çiçəyin qönçəsi,
Sevər onu quşların ən incəsi.
Fəğanına "yox" deyərsə yar səsi,
Vəfalını eldən-elə ara sən.

Yaz gəlincə qış da onu qısqanar,
Vədə çatdı, deyərsən də gec qanar.
Nur da gülər şaxtasında dolanar,
Könlü xoş tut vaxtsız yağan qara sən.

SARI

Yollara göz qoyub yol gözləyənlər,
"Gözümün kökü də saralıb" - deyir.
Ayrılıq rənginə sarı deyənlər,
Parlaq Günəşim də sarı don geyir.

Sevərik günəşi, sevərik ayı,
Qaralıb, saralan günləri, ayı.
Onlar insanlığa Yaradan payı,
Rəngləri sına, əməldir xeyir.

Bir şair yıxarkən tənə dağını,
Qüruba bənzətdi saralmağını.
İnsan da əbədi ucalmağını,
Duymasa, rənglərin qəbinə dəyir.

Qələm də, ağını qaradan seçib,
Saralıb- solana yeni don biçib.
Çəməndə əl-əlvan güllərdən keçib,
Nur gülüb boynunu sarıya əyir.





Mayisə ƏSƏDULLAQIZI

DÜŞÜNCƏLƏR

Hərdən, zərif çiyinlərimdə hiss edirəm
Həyatıma düşən qalmaqallı
Bir ömrü...
O ömür ki, yağışa düşən
Məsum çiçəktək islanıb.
Bu fələyin
Məkri ilə aldanıb...
Heç kim mənəm-mənəm deməsin...
Bilmirik ki, nə çıxacaq
Bundan sonra baxtımıza?
Xəyalımız çilik-çilik,
Sabahımız ümidlərdən dəlik-dəlik...
... Bilmirik ki, nə çıxacaq
Bundan sonra baxtımıza?
Nə düşəcək, qismət adlı taxtımıza...

ZAMAN TƏLƏSMİR

Keçmişini fikirləşib
Üzülmə.
Üfüqlərin içi boş olur
Qaranlıq kimi...
Əl uzatsan da,
Nəsə hiss etməyəcəksən.
Ömür,
Bizə qurulan tələ.
Kimisə xoşbəxt etməyə
Zaman tələsmir hələ...

SEVGİ DUELİ

Kaş qaytara biləydik
O gecəni.
Yenə xatırlayaydıq
Olub-keçəni.
Dalğa-dalğa axışaydı,
Qayıdaydı o an yenə.
Dayanaydıq üz-üzə,
Baxışaydıq göz-gözə...
Çevriləydik şəkilə.
Sonra da...
Köhnə şəkillərə baxıb
Hisslərimiz ziyarətə gələcəkdi,
Məzar üstə şəkil
Çəkdirənlər kimi...

BU BAHAR YENƏ

Bir gecə, bir yolçu
Qapımı döyəcək,
Deyəcək bəsdə, başını qaldır kitabdan.
Qoy yerə qələmi,
Yazma nə sevgini, nə ələmi...
Deyəcək, oturaq üz-üzə,
Baxaq göz-gözə,
Maraqlı bir şey danış,
Görmədiyim tanış...
Deyəcək ki,
Ömrüm keçdi tənhalıq içində,
Aylarım-illərim,
Hamısı bir biçimdə...
Qaldım dumanda, çəndə,
Qəlbimə məlhəm səndə...
Deyəcək, bağda barımsan,
Aydan arımsan,
Xoş baharımsan,
Zülfü sarımsan...
Onu tanıdığımından xəbəri olmayacaq,
Gecə bitəcək,
Söhbət belə qalacaq.
Ümitsiz-ümitsiz otaqdan çıxacaq,
Hirsle qapını çırpacaq!
Öz-özünə pıcıldayacaq:
"Bu bahar yenə ömrümə yağış yağacaq".

SƏHƏRƏ AZCA QALMIŞ

Səhərə azca qalmış
Görmədiyin bir uğur
Tapacaq səni...
Sübh şəfəqləri ağuşuna
Alacaq səni.
Dediyin xurmayı saçlı gözəl,
Tellərinin ətri ilə, səni məst edəcək,
Baxışları ilə
Canına qəsd edəcək.
Bu ola bilər, sənin şeir harayın...
Səhərə azca qalar,
Qəlbinə günəş dolar...

**OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ!****2018-ci İL ÜÇÜN****“AZƏRBAYCAN”****jurnalına abunə yazılışı davam edir.****“AZƏRBAYCAN”**

**jurnalının bir nüsxəsinin qiyməti 1 manat 50 qəpik,
illik abunə qiyməti 18 manatdır.**

İNDEKS: 76300

VAQIF VƏ VİDADI DÜNYAGÖRÜŞÜ “SAVAŞLARINDA”

**(S.Mümtazın
tədqiqatlarına istinadən)**



XX əsrin 20-30-cu illərini F.Köçərlinin fəaliyyətindən sonra ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətində görülən işlərin ikinci əsas mərhələsi hesab etmək olar. 20-30-cu illərin tənqid və ədəbiyyatşünaslığı proletar ədəbiyyatının yaradılması uğrunda mübarizə ilə bərabər, klassik nümunələrin tapılıb üzə çıxarılması, nəşri və tədqiqi istiqamətində də əsaslı işlər görmüşdür.

Milli ədəbi prosesin bu qaynar mərhələsində ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətində ardıcıl və sistemli araşdırmalar S.Mümtazın qələminə məxsusdur. Məhz S.Mümtazın fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif tarixi dövrlərinə aid xeyli sənətkarın tərcümeyi-halı və yaradıcılığına dair məlumatlar geniş oxucu kütləsinə çatdırılmış, ədəbiyyat tariximizdə yer almışdır.

S.Mümtazın tədqiq etdiyi və xüsusi diqqət yetirdiyi sənətkarlardan biri də M.P.Vaqifdir. Onun Vaqif irsinə xüsusi marağı səbəbsiz deyildir. Bu maraq onun milli ədəbiyyat tarixinə baxış konsepsiyasından qidalanır. S.Mümtaz Vaqifi öz dövrünün görkəmli şairi və yeni ədəbi məktəbin yaradıcısı kimi dərk edir: “Molla Pənah Vaqif də Azərbaycan ədəbiyyatını çiçəkləndirən qüdrətli şairlərdən biri, daha doğrusu, əsrində yetişən şüəranın pişvası olmuşdur” (S.Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı. 2006, s.278). Məlumdur ki, S.Mümtaz 20-ci illərdə “Azərbaycan ədəbiyyatı” seriyasından 16 kitab buraxdırmış, bu kitabların ikincisi M.P.Vaqifə həsr olunmuşdur. Tədqiqatçı belə bir doğru konsepsiyadan çıxış edirdi ki, sənətkarların tərcümeyi-halı və yaradıcılıqları bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə yox, bir-biri ilə sıx əlaqədə, üzvi vəhdətdə öyrənilməlidir. S.Mümtazın doğru qənaətinə görə, bir sənətkarın həyat və sənət yolu başqa bir sənətkarın (xüsusən bir-biri ilə müasir olan sənətkarların) həyat və sənət yoluna dair faktların aşkarlanması, bu yolun düzgün elmi dərkində açar ola bilər. O, “Vaqif ilə Füzuli, Xətayi, Həbib, Nəsimi və Nəsimidən bir neçə əsr qabaq gəlmiş şairlərimizin aralarında sənətkar əlləri ilə işlənib, uzadılan o silsileyi-şeyrin zərif və zərrin həlqələri”ni (S.Mümtaz. Göstərilən əsəri. s.23) ancaq bu şəkildə meydana çıxarmağın mümkünlüyü fikrini irəli sürürdü. Bu tamamilə doğru bir konsepsiya idi. Çünki, hər bir həqiqi sənətkarın yaradıcılığı ənənə üzərində yüksəlir. Sənətkarın ənənəyə istinadının və novatorluğunun dərəcəsini müəyyənləşdirmək üçün onun özündən əvvəlki sənətkarlara hansı bağlarla bağlı olduğunu, özündən sonrakı sənətkarlar üzərində hansı təsirə malik olduğunu bilmək lazımdır. S.Mümtaz hesab edirdi ki, “əsrində yetişən şüəranın pişvası” olan Vaqifin irsini kifayət qədər dərindən

dərk etmək üçün Azərbaycan ədəbiyyatının Füzuliyə qədərki dövrünü yaxşı bilməklə bərabər, şairin irsini onun öz epoxasının, həməslərinin tərcümeyi-halı və yaradıcılığı ilə sıx əlaqədə dərk etmək olar.

Vəqifin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı onun bizə iki məqaləsi məlumdur: “Molla Pənah Vəqif” və “Rudəki və Molla Pənah Vəqif”. Lakin S.Mümtazın ədəbiyyat tarixi konsepsiyasından çıxış etsək, biz Vəqifin həyatı və yaradıcılığını lazımi səviyyədə dərk etmək üçün onun “Azərbaycan ədəbiyyatı” seriyasından dərc etdirdiyi kitablarla, eyni zamanda, Vəqif və Vəqifin həməslərindən bəhs edən tədqiqatlarla tam şəkildə tanış olmalıyıq. Çünki Vəqif bioqrafiyasının və yaradıcılığının bir çox sirləri “Vidədinin bioqrafiyası”, “Ağa Məsih Şirvani”, “Nişat Şirvani”, “Məhəmməd Hüseyn xan Müştəq”, “Qövsi”, “Mehdi bəy Şəqaqi” və b. sənətkarlar haqqında yazılmış araşdırmaların içərisində gizlənmişdir. Bu fikrin əsas mahiyyəti odur ki, Vəqifi Vəqifdən əvvəl, Vəqiflə eyni zamanda və Vəqifdən sonra gələn sənətkarlarla sıx əlaqədə öyrənmək zəruridir. S.Mümtazın konsepsiyasını bilavasitə Vəqif yaradıcılığına tətbiq edəndə maraqlı nəticələrə gəlmək mümkündür. Nümunə üçün, ədəbiyyat tarixlərində birmənalı olaraq onun son şeirləri kimi təqdim olunan “Bax” rədifli qəzəli və “Görmədim” müxəmməsi ilə bağlı bəzi məsələlərə diqqət yetirək. “Bax” qəzəlidən, bir qayda olaraq, Qacarın öldürülməsi və özünün zindandan azad olması münasibətilə Vəqifin dostu Vidədiyə ünvanladığı şeir kimi danışılır. Ədəbiyyat tarixlərində məsələnin qoyuluş məntiqindən belə çıxır ki, Vəqif bu qəzəli ölümdən xilas olmasını xəbər vermək üçün dostuna ünvanlayır. Lakin Vəqifin Vidədiyə üz tutmasının səbəbi ancaq dostluq münasibətləridirmi? Son ədəbiyyat tarixində (III cild) “Bax” qəzəlinin təhlilində belə bir fraza kifayət qədər diqqətçəkicidir: “...Vəqif Vidədinin uzaqgörənliklə xəbər verdiyi sarsıntılara məruz qalmışdır”. Əslində, Vidədiyə müraciətin əsas səbəblərindən biri də budur. Ancaq Vidədiyə müraciətin digər ciddi səbəbi də var: “Bax” qəzəlinin Vidədi şeirinin təsiri altında yazılması. S.Mümtaz Vəqifin müasirlərindən biri, yaradıcılığında çox az nümunə qalmış Hüseyn xan Müştəqa həsr etdiyi oçerkdə M.V.Vidədinin Hüseyn xan Müştəqın faciəli şəkildə öldürülməsi münasibətilə müxəmməs şəklində yazılmış məşhur “Müsibətname”-sini təqdim edir. Vəqifin “Bax” rədifli qəzəli həm rədifi, bütövlükdə ahəngi və məzmunu, hətta fəlsəfəsi etibarlı ilə bu əsərin təsiri altında yazılmışdır. “Müsibətname”-nin ilk:

**Gəl, könül, bir ibrət al, bu gərđişi-dövrənə bax,
Cami-heyrdəndən dəmi məxmur olub, məstanə bax -**

beyti ilə Vəqifin qəzəlinin:

**Ey Vidədi, gərđişi-dövrəni-kəcərtərə bax!
Ruzigarəqıl tamaşa, karə bax, kirdərə bax!**

beytini müqayisə etmək belə bir ədəbi təsirin olduğunu təsdiq etmək üçün kifayətdir. Hətta Vəqifin “Görmədim” müxəmməsində də Vidədi “Müsibətname”-sindən gələn əhvali-ruhiyyənin oxşar formada ifadəsini görmək mümkündür. Lakin S.Mümtazın axtarırları və təqdim etdikləri bizə “Görmədim” müxəmməsi ilə Nişat Şirvaninin eyni rədifli mürəbbəsi ilə də müqayisələr aparmağa imkan verir. S.Mümtaz Nişatın “Görmədim” rədifli şeirindən aşağıdakı parçaları təqdim edir:

**Hər təbibə söylədim dərdim, dəvasın görmədim,
Möhnətü dərdü qəmin heç intəhasın görmədim.
Bu cəhanın bir həqiqət aşinasın görmədim,
Hər kimin çəkdim cəfasın, bir vəfasın görmədim.**

* * *

**Ya əmirəl-möminin heydəri-şəhi mərdan həray,
Hər kimin çəkdim cəfasın, bir vəfasın görmədim.**

M.P.Vəqifin “Görmədim” müxəmməsinə bu mürəbbənin təsiri şübhəsizdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, son araşdırmalarda bu məsələyə toxunulmuşdur: “Elə buna görə də şair bu dünya sərgərdanlığından yeganə çıxış yolunu,

M.P. Vəqifdə olduğu kimi (kursiv bizimdir T.S.), haqqa və müqəddəs dini şəxsiyyətlərə sığınmaqda görünür” (Y. Babayev. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı. Elm və təhsil, 2014, s.619). Tədqiqatçı Nişat Şirvaninin şeiri ilə Vəqifin “Görmədim”i arasındakı ruhi yaxınlığı düzgün müşahidə etmişdir. Lakin mülahizədəki “M.P. Vəqifdə olduğu kimi...” ifadəsi yerinə düşmür. Belə çıxır ki, Nişat Şirvani Vəqifdən təsirlənmişdir. Halbuki, Nişat Şirvani Vəqifdən 50-60 il qabaq yaşamışdır.

İrs-varislik əlaqələrinin müəyyənləşməsində, ədəbi ənənənin Vəqif yaradıcılığına təsirinin aydınlaşdırılmasında S. Mümtazın üzə çıxardığı bu faktların çox böyük əhəmiyyəti olsa da, təəssüf ki, onlar Vəqifin yaradıcılığının öyrənilməsi zamanı müasir ədəbiyyat tarixlərində özünə yer almır. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Digər mühüm bir cəhət isə ondan ibarətdir ki, müasirləri ilə olan ədəbi əlaqələri Vəqifin dünyagörüşündəki təbəddülatların mahiyyətini aşkarlamağa imkan verir. Lakin müasir ədəbiyyat tarixlərində bu məsələnin də dərinlən təhlilinə təşəbbüs edilməmişdir.

Maraqlı cəhət nədir? Vəqiflə Vədadi yaxın dost olublar. Çox sıx yaradıcılıq əlaqələri olub. Lakin “Ağlarsan” rədifli müşairələri onların həyata baxışlarının, dünyagörüşlərinin tamam fərqli, hətta zidd olduğunu göstərir. Bəlkə də belə demək olar ki, onların bütün ömürləri bu dünyagörüşü “savaş”ları içərisində keçmişdir. Vəqif-Vədadi münasibətlərinə baxışda müasir ədəbiyyatşünaslıq müşahidə edə bilir ki, “burada (“Görmədim” müxəmməsi nəzərdə tutulur - T.S.) sanki müəllif yalnız bütün sosial gerçəklikdən deyil, öz yaradıcılığından, ömrü boyu yazdıqlarından, orda təbliğ və təlqin etdiyi fikirlərdən də imtina edir” (Y. Babayev. Göstərilən əsəri. s.732). Bu çox səmərəli müşahidədir. Təəssüf ki, müasir ədəbiyyatşünaslıq ümumən bundan qabağa gedə bilmir. Çox maraqlı bir tezis ortaliqə atılsa da, onu inkişaf etdirmir, yaxud inkişaf etdirməyə maraqlı olmur. Çünki, dünyagörüş savaşlarında ədəbiyyatşünaslıq mövqeləri çoxdan müəyyənleşmiş kimi görünür: “M.V. Vədadinin poetik təfəkküründə bədbinlik, M.P. Vəqifin poetik təfəkküründə isə nikbinlik kifayət qədər çevikdir” (N. Cəfərov. Klassiklərdən müasirlərə. Bakı, 2004, s.139). Ədəbiyyatşünaslıq nəzəri planda qələbəni Vəqifə verir və bu qələbə Vəqifin ədəbiyyat tariximizdəki yerinə sarsılmazlıq qazandırır: “Şübhəsiz, klassik şeirimizdə tamamilə yeni bir ruhun hakim olmasında Vəqifin tarixi xidməti müstəsnaıdır. Klassik Azərbaycan poeziyasında həyatı nikbinlik, dünyəvilik fəlsəfəsini hələ heç kəs bu qədər gur və ucadan elan etməmişdi: “Toy-bayramdır bu dünyanın əzabı”. Bu sözlər klassik poeziyada izzirab kateqoriyasına münasibətdə tamamilə yeni mövqeyi və estetik nöqteyi-nəzəri ifadə edən proqram sözlər idi” (Y. Qarayev. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı. Elm, 1980, s.31).

Lirik qəhrəmanın “xalis dünyəvi gözəllik vurğunu” olmasından, “aşıqın sevgili ilə görüşünün” cismaniliyindən, bəzən “sırf cismani, naturalist təsvirlərdən” (A. Dadaşzadə), “gözələ daha çox əyləncə obyektı”, “cismani zövq və nəşə obyektı kimi baxmaq meyl”indən (Y. Babayev) doğan nikbinlik (ədəbiyyatşünaslığın var-gücü ilə təqdir etdiyi nikbinlik) Vəqif yaradıcılığında, Vəqif dünyagörüşündə özünü axıra qədər hifz eləyib saxlaya bildimi? “Toy-bayramdır bu dünyanın əzabı” fəlsəfəsi “yeni mövqeyi və estetik nöqteyi-nəzəri” axıra qədər doğrulda bildimi? “Bax” qəzəli və “Görmədim” müxəmməsi sübut etdi ki, bu nöqteyi-nəzər həyatın sərt həqiqətləri ilə üz-üzə gələndə özünü doğrultmadı. Vədadinin “hələ sonra əqlin kəsər, ağlarsan!”, yaxud “bir gün yanar canu cigər, ağlarsan” tipli dönə-dönə etdiyi xəbərdarlıqlarında nə qədər haqlı olduğu aşkar göründü. Həyatın ölümə aparan amansız yolu Vəqifin dünyagörüşündə əsaslı təbəddülat yaratdı. “Bax” və “Görmədim” sübut edir ki, həyatının son günlərində Vəqif “toy-bayramdır bu dünyanın əzabı” fəlsəfəsindəki qeyri-reallığı, illüziyanı dərk etmiş və ona nisbətdə daha dərin düşünən Vədadinin həyat fəlsəfəsinin düzgünlüyünü qəbul etmişdi. Ədəbiyyatşünaslığın son axtarışlarında Vəqifin dünyagörüşündə yaran-

miş təbəddülatın mahiyyəti düzgün müşahidə olunur: "...sənətkar, nəhayət, "şəriət məşəli"nin nurlandırdığı yoldan başqa düzgün bir həqiqət yolu tapa bilmir. Tanrıya üz tutur, ona sığınır, ondan nicat istəyir. Bu, bütöv yaradıcılığında Haqqa biganə kimi görünən Vəqifin içindəki gizlin həqiqətin ifadəsi və son qənaətidir" (Y.Babayev. Göstərilən əsəri. s.734). Lakin bu günün ədəbiyyatşünaslığı belə, Vəqifin dünyagörüşündə yaranan əsaslı dəyişməni irs-varislik əlaqəsi kontekstində dərk etməyə, bu dəyişmədə Vidadi yaradıcılığının təsirini görməyə çətinlik çəkir. Məhz özündən əvvəl yaşamış iki sənətkarın -- Vidadi və Nişat Şirvaninin yaradıcılığına müraciəti klassik poeziyada kədərə mənəvi haqq qazandırmanın fəlsəfi və həyati əsaslarını onun başa düşdüyünü və qəbul etdiyini göstərirdi. Bu qayıdış həm də simvolik məzmun daşıyır. Bu simvolika klassik romantik üslubun yaşamaq gücünü işarələyir.

S.Mümtaz yazırdı: "Vəqifə təsiri olan şairlərin biri də Vidadidir. Onun şeirləri ilə Vəqifə aid bir çox qaranlıq nöqtələr aydınlaşa bilər". Dünyagörüş "savaş"larında kimin haqlı, kimin haqsız olduğunu göstərən məqamların aydınlaşması ilə əlaqədar burada irəli sürülən mülahizələr S.Mümtazın Vəqiflə bağlı araşdırmalarının hələ də öz müasirliyini saxladığını göstərir. Məhz bu müasirlik Vəqif və Vidadi dünyagörüşlərinə, eyni zamanda, bununla bağlı onların yaradıcılıqlarına verilən elmi dəyərlərə bu gün ədəbiyyatşünaslığın tam yeni meyarlarla baxmalı olduğunu, məsələlərin indiyə qədərki qoyuluşuna tənqidi yanaşmanı zəruri edir.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Vidadi və Vəqif poeziyası dünyagörüşlərindəki bədbinlik və nikbinlik ovqatları nöqtəyi-nəzərindən daha çox qarşılaşdırılır və Vəqif nikbinliyinə XVIII əsr şeirinin müasirliyini şərtləndirən əlamət kimi üstünlük verilir. Aşağıdakı sitatda ədəbiyyatşünaslığın bu əhvali-ruhiyyəsi dəqiq ifadə olunmuşdur: "Vəqifin açıq həyatsevərlik və nikbinlik müdafiə etdiyi mövqeyi, əlbəttə, bizə daha yaxındır" (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. III cild. 2009, s.646). Vəqifin nikbinliyinin tam dünyəvi məzmunlu olması mübahisəsiz həqiqətdir. Ancaq, fikrimizcə, Vidadinin bədbinliyi tam dünyəvi məzmunlu deyil. Lakin həm tarixi, həm də müasir ədəbiyyatşünaslıq, mümkün qədər, Vidadi bədbinliyinə (əslində, kədərinə) dünyəvi məzmun verməyə çalışır: "Vidadinin kədəri fərdi səciyyə daşımır, tarixi-ictimai zəminlə bağlı olan, həyatın özündən gələn bir kədər idi... Vətənin daş-qayalarının da od tutub yandığı bir vaxtda vətəndaş-şair xalqın dərдинə, halına yanaraq kədərlənirdi" (Ə.Səfərli.Ön söz / M.V.Vidadi. Əsərləri. Bakı. 2004, s.8). Vidadi poeziyasına, Vidadi dünyagörüşünə münasibətdə bu şərh elmi həqiqətdir, lakin birtərəfli elmi həqiqətdir. Çünki Vidadi kədəri öz başlanğıcını dünya kədərindən almır. Vidadi kədəri ilahi mənşəlidir, irfani məzmunludur. Ədəbiyyatşünaslıq əksər hallarda bunu duyur, dərk edir, lakin formalaşmış elmi konsepsiyaya (bəlkə də, elmi qəlibə demək daha dəqiq olar) uyğun gəlmədiyi üçün məsələnin bu tərəfini o qədər də qabartmağı lazım bilmir. Lakin bütün hallarda həqiqət özünə yer edə bilir. Və bu mənada Vidadi şeirindəki irfanilik yuxarıdakı sitatın müəllifinin şərhlərində öləri də olsa özünə yer edir. Hətta müəllif Vəqif nikbinliyi ilə Vidadini kədərinin məzmununu arasındakı prinsipial fərqi də dilə gətirir. Məşhur "Ağlarsan" rədifli deyişmədən söz açarkən Ə.Səfərli yazır: "Bu deyişmə - dərdləşmə və ədəbi mübahisədə sevinc ilə kədər, nikbinliklə bədbinlik, əqli-ürfani uralıqla dünyəvi eşq qarşılaşır" (Ə.Səfərli. Göstərilən mənbə. s.9). Bu şərhdə, dünyəvi eşqdən doğan sevinc və nikbinlik Vəqif poeziyasının, əqli-ürfani uralıqdan doğan kədər və bədbinlik Vidadini poeziyasının sifəti kimi ümumiləşdirilir. Əlbəttə, bu tam doğru ümumiləşdirmədir. Lakin məsələ burasındadır ki, ədəbiyyatşünaslığın tərüatlı şərhlərində Vəqif poeziyası büsbütün onun dünyəvi eşq fəlsəfəsindən çıxış edilərək izah edildiyi halda, Vidadi poeziyası çox vaxt "əqli-ürfani uralıq"dan endirilir və ona dünyəvi məzmun verilir. Lakin bədii mətn həqiqətlərinə sədaqət nümayiş etdirən bəzi tədqiqatlarda Vidadinin həyata və dünyaya "əqli-ürfani uralıq"dan baxdığı qismən də olsa, etiraf olunur. Vidadinin:

***Nigara, zövqi-hüsnündən ki, hərdəm ittifaq artar,
Fəraqından gəlir min qəm, qəmindən min fəraq artar -***

mətləli qəzəlini bütöv şəkildə nümunə verən prof. Y.Babayev yazır: “Burada eşq həyatdan ayrılıb mücərrədləşir. Hətta irfani eşqin müəyyən simvolları, işartıları özünü göstərir. Saqinin (ilahi eşq və hikmət təlqin edən kamal əhlinin) verdiyi eşq camı (irfani bilik və sevgi) aşiqi məst edir. Onun canı üzüldükcə eşq zövqü artır. Burada eşqə irfani baxış və münasibət göz önündədir” (Y.Babayev. Göstərilən əsəri. s.701).

Bu sitatda və onun davamında Vidadinin qəzəldə əks olunan eşq fəlsəfəsi, “burada eşqə irfani baxış və münasibət” düzgün təfsir olunmuşdur. Lakin tədqiqatçının Vidadinin “...eşqə irfani baxış və münasibət”ini ənənəçilik hesab etməsi mübahisə doğurur. Y.Babayev həmin qəzəli də nəzərdə tutaraq yazır: “Əruzda bu mövzuda yazılmış poetik örnəklərdə şair, əsasən, ənənəçidir. Burada eşq həyatdan ayrılıb mücərrədləşir” (Y.Babayev. Göstərilən əsəri. s.701). Biz düşünürük ki, Vidadinin eşqə “irfani baxış”ı büsbütün ənənədən gəlir. Eşqə “irfani baxış”ın Vidadidə “mücərrədləşməsi” məsələsi də mübahisə doğurur. Çünki eşqə “irfani baxış” qəhrəmanın irfani dünyagörüşün birbaşa daşıyıcısı kimi çıxış etməsindən irəli gəlir. Bu dünyagörüş Vidadinin İslam dininə, Allaha, Qurani - Kərimə bütün varlığı ilə bağlılığından qaynaqlanır, buna görə də, bu eşqi “həyatdan ayrılıb mücərrədləşən” eşq kimi qavramaq mübahisə doğurur. Nədir, axı, irfani eşq? Orta əsrlər ədəbiyyatı üzrə nüfuzlu mütəxəssis olan prof. Y.Babayevin öz şərhinə diqqət yetirək: “İrfani düşüncədə məcazi eşq dedikdə, maddi dünyaya, onun cisim və varlıqlarına olan eşq nəzərdə tutulur ki, buna dünyəvi eşq də deyirlər. Həqiqi eşq anlayışı isə Allaha, vücudi-küllə olan sevgini özündə ehtiva edir ki, bunu ilahi eşq də adlandırırlar”(Y.Babayev. Göstərilən əsəri. s.127). Əslində, professor Y.Babayev “Vidadi kədərinin bir səbəbi”ni onun fitrətində axtarması da dolayısı ilə bizim dediklərimizi təsdiq edir. Bununla belə, düşünürük ki, Vidadinin eşq fəlsəfəsinin kökləri, dünyagörüşünün əsasları ideologiyanın birbaşa və inersial təsirindən kənarda olan ədəbiyyatşünaslıqda, F.Köçerlinin “Ədəbiyyat tarixi”ndə daha düzgün şərh edilir: “Könül və meyli axirət dünyası ilə olub, ibadətlə ömrünü keçirməyi eyşizəmanəyə tərcih qılarmış”. Ona görə də dünyanı “hər nəqşi bir aineyi-isbatixuda” kimi (F.Köçerli) qəbul edən Vidadi eşqini bədii ənənədən gələn məcazlar sistemi kimi yox, mütləq başlanğıca ilahi bağlılıq kimi başa düşmək lazımdır. Vidadi eşqinə son ədəbiyyat tarixində (III cild) aşağıdakı kimi təfsir etmək isə, sanıram ki, ədəbi-elmi düşüncənin arxaikləşmiş qənaəti sayılmalıdır. “Deməli, dünya, həyat nə qədər dramatik və amansız olsa da, axirət nağıllarından üstündür, gözəldir” (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. III cild. 2009, s.662).

Vidadinin öz eşq fəlsəfəsini ifadə formasında klassik ədəbi ənənədən gələn cəhətlər ola bilər, lakin bu fəlsəfə məzmun planında sənətkarın real dünyagörüşünün ifadəsidir. Bunun məhz belə olduğunu həmin fəlsəfənin şairin xalq şeiri üslubunda yazdığı əsərlərində də özünə yer etməsi aydın sübut edir. Bu mənada onun Vəqiflə deyişməsi çox səciyyəvidir. Diqqətimizi cəlb edir ki, Ə.Səfərli bu “Deyişmə”dən həm də “iki dünyagörüşün, iki zövq və bədii-estetik idealın təzahür forması” kimi bəhs edir. Ancaq bu “iki dünyagörüşü” tək cəhətə həyata nikbin və bədbin baxışların ifadəsi deyil. İki eşq fəlsəfəsinin - dünyəvi və ilahi eşq fəlsəfələrinin - “iki zövq və bədii-estetik idealın təzahür forması”dır. Yaqub Babayevin doğru qənaəti gəlir: “Molla Vəli də Füzuli kimi ağılar şairdir. Onun poeziyasında fəryad və nalə sədaları çox güclü və davamlıdır. Bunun üçün şeirlərin rədiflərinə nəzər salmaq kifayətdir: “Ağlarsan”, “Hey”, “Ağlamazmı”, “Ağlaram” və s. Ağlayıb - sızlamağının səbəbini sənətkar dostu M.P.Vəqiflə müsairəsində belə izah edir:

***Ağlamaq ki vardır, məhəbbətdəndir,
Şikəstə xatirlik mərhəmətdəndir.***

***Əsli bunlar cümlə müruvvətdəndir,
Olsa ürəyində, bəzər ağlarsan!”***

(Y.Babayev. Göstərilən əsəri. s.703)

Vidadinin dostu Vaqifə üz tutaraq “Olsa ürəyində” dediyi “məhəbbət”, başqa sözlə, Vaqifdə görmədiyi “məhəbbət”, onun bütün varlığına hakim kəsilmiş “məhəbbət” hansıdır? A.Dadaşzadə Vidadinin bu məhəbbətini belə şərh edir: “Burada Vidadinin insana mərhəmət və məhəbbətlə dolu humanist qəlbinin çırpıntılarını eşidirik” (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. III cild. 2009, s.647). Bu cür təfsiri birmənalı qəbul etmək, əlbəttə, çətindir. Çünki bu cür təfsir Vidadinin ilahi-irfani eşqinin dünyəvi məzmununa müncər edilməsidir.

***Nigara, zövqi hüsnündən ki, hərdəm ittifaq artar,
Fəraqından gəlir min qəm, qəmindən min fəraq artar -***

misralarındakı eşq nə qədər ilahi məzmunludursa, “Ağlarsan” müsairəsində haqqında söhbət gedən məhəbbət - Vidadini bütün həyatı boyu ağlamağa şövqləndirən məhəbbət bir o qədər ilahi məzmunludur. Necə ki, Füzuli “həqiqət yolunun salığı olmağı, vəhdət sirrinin xəlvət sarayına bələdliyi, varlıqda masivani (Allahdan başqa qeyri şeylər) deyil, yalnız Haqqın özünün reallığını qəbul etməyi və bu idrakla da eşq zövqü ilə yaşamağı kamal əhli üçün əsas şərt sayır... Fəzilət və ariflik yolunda eşqdən özgə bir yolun olduğunu təsəvvür etmir” (Y.Babayev. Göstərilən əsəri. s.459), eləcə də Vidadini və Vidadinin lirik qəhrəmanı: İstər “Artar” rədifli qəzəlinə, istər “Gərçi yüz min aləm içrə var yarından cüda”, “Yanar cismim bu gün atəşlərə canı cigərdən çox”, “Yanan eşq atəşinə qəm yeməz ol nardən artıq” misraları ilə başlayan qəzəllərində, istərsə də “Ağlarsan” müsairəsində.

***Gərçi yüz min aləm içrə var yarından cüda,
Heç kəs mənim tək deyil pərvərdigarından cüda -***

misralarında hətta şair öz eşqinin ilahi məzmununun ünvanını açıq göstərir. “Pərvərdigarından cüda” düşən aşiqin eşqini “yarından cüda” düşən yüz minlərin eşqinə (dünyəvi eşqinə) qarşı qoyur. Eyni zamanda, intəhasız kədərinin “pərvərdigarından cüda” düşməsi ilə birbaşa bağlı olduğuna da işarə edir:

***Dərdü möhnətlər xərab etmiş xəyalım xanəsin,
Olmadı ayineyi-dil qəm-qübarından cüda.***

“Ağlarsan” müsairəsində “Haqqın özünün reallığını qəbul etməyi və bu idrakla da eşq zövqü ilə yaşamağı” və deməli, “fəzilət və ariflik yolu”nu seçən Vidadidir, bu yola təşviq edilən Vaqifdir. “Deyişmə”də Vidadini Vaqifin onu ağladan səbəbləri dünya işlərinə bağladığını görür və buna görə də öz eşqinin mənasını dənə-dənə açıqlayır:

***Ağlamaq möminin əlamətidir,
Nəbinin dininin xoş adətidir,
Əgər bilsən haqqın kəramətidir,
Ta gedincə nuri bəsər, ağlarsan!***

Yaxud

***Möminəm, zikrimdir daim ilahi,
Uzaqdır könlümdən külli-mənahi,
Əfv olur möminin cümlə günahi,
Sənin də könlündən keçər ağlarsan.***

Tədqiqatlarda oxuyuruq: “Molla Vəli Vidadini “ağlamaq möminin əlamətidir” deməsilə bu deyışmənin şairin yaşlı çağının vəziyyəti ilə bağlandığını düşünməyə əsas verir” (Allahmanlı M. Təxəllüsü Vaqif, nəzmi dürrəşan. Bakı. 2017, s.245). Bu mülahizədə möminliklə yaşlılıq - qocalıq arasında bərabərlik işarəsi qoyulur ki, bu da mübahisə doğurur. Möminlik nə cavanlıqdan, nə də qocalıqdan asılı olmayaraq insanın Allaha nəhayətsiz sevgisini ifadə edən bir keyfiyyətdir. Dini ədəbiyyatda möminliklə bağlı şərhə diqqət yetirək: “Bax, bununla bağlı Quran bizə belə deyir: “Möminlər isə ən çox Allahı sevdilər” (Bəqərə, 2/165).

Quranın başqa bir yerində də ən yaxşı insanların keyfiyyətləri, xarakterləri belə açıqlanır: “Allah elə bir tayfa gətirər ki, (Allah) onları, onlar da (Allahı) sevdilər” (Maidə, 5/54) (M.Həmdullah. İslama giriş. Bakı. 2006, s.111). Deməli, Vidadinin “möminəm, zikrimdir daim ilahi” deməsi bilavasitə onun ilahi eşqini təcəssümləndirir və şairin kədərinin mayasında, ağlamaq yolu tutmasında “pərvərdigar-dan cuda” düşməsi əsas səbəb kimi çıxış edir. Deyişmənin F.Köçərlinin təqdim etdiyi variantında Vidadiyə aid aşağıdakı bənd də yer alır:

***Oxumadın “fəlyəzhəku” ayətin,
Çəkməyibsən yaru həmdəm firqətin,
Bilsən əgər ağlamağın ləzzətin,
Ta gedincə nuri-bəsər ağlarsan.***

F.Köçərli irsinin tədqiqatçısı R.Qəmbərqızı bəndin birinci misrasına aşağıdakı kimi şərh verir: “Fəlyəzhəku... Quranın “Tövbə” surəsinin ... Fəlyəzhəky qəbilən vəlyəbkü kəsirən... (gərək az gülsünlər, amma çox ağlasınlar ki, onların əməlləri mükafatlandırılın) ayəsindəndir” (F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild. Bakı, 1978, s.556). Bəndin təsəvvüf məzmunu aşkar görünür. Vidadı düşüncəsindəki “ağlamağın ləzzəti” Quranın “Tövbə” surəsində nəzərdə tutulan “mükafatlandırma”-nı işarələyir və bilavasitə təsəvvüf-sufizm prinsipləri ilə üst-üstə düşür. Təsəvvüfdə isə belədir: “Əgər bəşəri həvəslər tamamilə atılırsa, insan öz varlığında Haqq nurundan başqa hər şeyi unudursa, yalnız pak əxlaqi-mənəvi dəyərləri qəbul edib nəfsi həyatla və natamam əxlaqi-mənəvi düşüncə ilə əlaqəni kəsirsə, fənaya uğrayır. Yəni öz ruhunu Allaha qovuşdurur. Buna təsəvvüfdə fəna-fillah deyilir. Fəna-fillah öz cismani vücudunu və maddi həyatı unudub ruhunu ilahi varlıqda yox etməkdir. İnsan varlığındakı ilahi “mən”in Haqqa qovuşub onda yox olmasıdır.

Bundan sonra isə bəqa (əbədiyyət) mərhələsi gəlir ki, buna bəqabillah deyilir. Bəqabillah fənaya uğramış ruhun ilahi varlıqda əbədləşməsi, onunla daim var olmasıdır”. (Y.Babəyev. Göstərilən əsəri. s.119). Əgər Vidadı “zikrimdir daim ilahi”, “uzaqdır könlümdən kulli mənəhi” deyirsə, qatıq içib, darı cadı yeməklə kifayətlənsə, ağlamaq yolunu seçib, onu özü üçün ləzzət mənbəyinə çevirə bilirsə, bu, birmənalı şəkildə o deməkdir ki, o, “fəna-fillah” yolundadır və “bəqabillah” arzusundadır. Vəqifin “İç qatığı, ye darının cadını...” sözlərində ifadə olunana kinayəyə qarşı Vidadinin söylədiyi aşağıdakı misralar büsbütün irfani məzmunludur, inamdan və imandan bədii düşüncəyə gəlir və “dünya ləzzəti”-nə qarşı qoyulur:

***Ey mənə göstərən qatığı, cadı,
Onu yeyən tapar külli muradı.
Dünyanın sənə də ləzzəti, dadı,
Bir gün olar axır zəhər, ağlarsan.***

“Onu yeyən tapar külli muradı” misrasında ifadə olunan fikir Vidadinin “bəqabillah”-a olan inancını ifadə edir.

Vidadinin “fəna-fillah”-ı bizi təriqət ideyalarının təbliği mənasında yox, “əqli-ürfani ucalıq” (Ə.Səferli) mərtəbəsi, mənəvi bütövlüyün və saflığın, iman və inamın qorunduğu ruhi aləm kimi cəzb edir. Vidadinin ilahi eşqinin gücü də, müasirliyi də bununla müəyyən olunur. “Deyişmə”də Vidadı mənəvi dünyanı, Vəqif isə maddi dünyanı təcəssümləndirir. Vəqifin dünyagörüşü insanlığın mənəvi dünyadan maddi dünyaya keçidini (enişini) simvollaşdırır. Elmi ədəbiyyatda bu cəhət mahiyyətinə çox da dərinlənərək varılmadan ədəbi inkişafın yeni mərhələsi kimi təqdim edilir və ona realizm donu geydirilir: “Burada gözəl ülvilik taxtından düşürülmüş, real sevgili ilə bir bərabərə endirilmişdir” (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. III cild. 2009, s.656). Məhz bu keyfiyyətinə görə, “Vəqif yaradıcılığı Azərbaycan orta əsr poeziyasında dünyəviləşmənin real mənadə ən kamil və parlaq təzahürü” (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. III cild. 2009, s.661) hesab edilir.

Vidadi kimi Vəqif də öz eşq fəlsəfəsinin məzmununu “Deyişmə”də açıqlayır. Eyni zamanda, hər iki şairin bir-birinin eşq fəlsəfəsinə münasibəti də bu “Deyişmə”də üzə çıxır.

***Toy-bayramdır bu dünyanın əzabı,
Əqli olan ona gətirər tabı -***

misralarında ifadə olunan fikir Vəqifin həyat fəlsəfəsinin - nikbinliyinin əsasında dayanır, “say qənimət diriliyin dəmini” düşüncəsi isə, həm də onun eşq fəlsəfəsinin mahiyyətini işarələyir. “Diriliyin dəmini” özü üçün qənimət sayan şair bütün mənələrdə özünü maddi dünyaya kökləyir. Vidadinin:

***Dünyanın sənə də ləzzəti, dadı,
Bir gün olur axır zəhər - ağılarsan -***

xəbərdarlığına məhəl qoymadan özü üçün “gözəllik dünyası” yaradır və bu dünyada “məsti-xumar” olub yaşamaqda davam edir. Vəqifin həyat fəlsəfəsi gözəllə təmasdan kənar olan heç nəyi qəbul etmək fikrində deyil:

***Qol-boyun oturaq, sürək üz-üzə,
Baxaq bir-birimizə göz süzə-süzə.
Gah-gah qucaqlaşib köyüs-köyüsə,
Görək ləbdən ləzzət ikimiz belə...***

***... Vəqif, yardan eşit gələn cavabı,
Açaq üzədən, gözədən tamam niqabı,
Gəh-gəh içib sərxoş olaq şərabı,
Gündə sürək vəhdət ikimiz belə.***

Aşağı-yuxarı bu cür təsvirlər təkcə gözəlin “ülvilik taxtından düşürülməsi”dirmi? Bu məhəbbətin ehtirasa qurban veriləcək qədər dünyəviləşdirilməsidir. Halbuki, Vəqif şeirə belə gəlməmişdir. Onun bədii aləmə qatılması vətəndaş düşüncəsinin qabarlılığı, ictimai məzmunun dolğunluğu ilə yaddaşlara hopmuşdur. “Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim” misrası ilə başlanan qoşması fərdin taleyində sosial məzmunun ifadəsinin ən yaxşı nümunəsi sayıla bilər. Nikbinlik Vəqif poeziyasını səciyyələndirən əsas xüsusiyyət kimi qələmə verilərsə də, yaradıcılığının ilk dövrü - məktəbdarlıq illərində yazdığı şeirlərdə bu keyfiyyət səciyyəvi əlamətə çevrilə bilmir. “Bayram oldu” bu mənada da ibrətamiz nümunədir. “27 il müddətində sarayın ən mötəbər adamlarından biri kimi tanınması” (H.Araslı) faktı bizə düşünməyə əsas verir ki, uzun bir müddət yazdığı şeirlərin pafosunu təşkil edən nikbinliyin əsasında onun maddi durumunun yüksək səviyyədə olması aparıcı rol oynamışdır. Yaradıcılığının son mərhələsində - faciəli hallar yaşadığı günlərdə onun nikbinlikdən tamam uzaq şeirlər yazması da “toy-bayramdır bu dünyanın əzabı” düşüncəsinin heç də onun bütün yaradıcılığının kredosuna çerilə bilmədiyini sübut edir. Vəqifin yaradıcılığı, bütün uğurlu cəhətləri ilə bərabər, dünyagörüşünün bədii ifadəsi baxımından kifayət qədər mürəkkəb xarakterə malikdir və buna görə də ədəbi-elmi qiymətləndirmələrdə də ziddiyyətlərə yol açır. H.Araslı yazır: “...Lakin Vəqifə xas olan bu ruh yüksəkliyi şairin bütün yaradıcılığı boyu davam etmir. Həyatının son illərində qarşılaşdığı ağır şərait şairin yaradıcılığında kəskin dönüş yaranmasıyla nəticələnir”. Bu dəyişiklik nədən ibarətdir? H.Araslı fikrində davam edərək yazır: “Bu zaman şairin yaradıcılığında ictimai motivlər, həyatın, zamanın gərdisindən şikayət öz əksini tapır” (Araslı H. Şeirimizin fəxri / M.P.Vəqif. Əsərləri. Bakı.2004. s.8). Ədəbiyyatşünaslıq Vəqifin yaradıcılığında baş verən dönüşü ümumən bu cür izah edir və bu məsələyə nöqtə qoyur. Halbuki, dönüşün məzmunu kifayət qədər mürəkkəb xarakterlidir və tarixi ədəbi proseslə bağlı üstüörtülü qalan bir çox mətləblərin açılmasına güzgü tutur.

“Bax” və “Görmədim” şeirlərinin yazılışı ilə ədəbiyyatşünaslıq Vəqifin yaradıcılığında nikbinlikdən bədbinliyə, dünyəvi eşqin tərənnümündən tutumlu sosial

məzmununa keçidi qəbul edir. Lakin Vəqif yaradıcılığındakı “dönüş”ün əsas məzmununun üstündən sükutla keçilir. Ədəbiyyatşünaslıq Vəqifin dünyagörüşündə əmələ gələn dəyişikliyin əsas məzmun və mahiyyətindən danışmağı lazım bilmir. İki dostun dünyagörüş “savaş”larında, dünyəvi eşqlə ilahi eşq qarşıdurmasında Vəqifin Vidadinin qələbəsini qəbul etməsindən söz açmır, hətta bəzi hallarda bu qələbəni işarələyən aşkar məqamları Vəqif yaradıcılığından silib atmaq təşəbbüslərinə də əl atılır. R.Qənberqızı F.Köçərlinin “Ədəbiyyat tarixi”ndə verilən “Görmədim” müxəmməsinin bir bəndinin üstündə ulduz işarəsi qoyaraq kitabın “izahlar və qeydlər” hissəsində yazır: “Bu bənd şairin əsərlərinin son nəşrlərinə düşməmişdir”. Həmin bənd aşağıdakıdır:

***Ey xoş onlar kim, Məhəmməd Mustəfanı sevdilər,
Oldular aşiq, Əliyyul-Murtəzanı sevdilər,
Sidqu ixlas ilə pənc Ali-əbanı sevdilər,
Cardəh məsum tək müşkülgüşanı sevdilər,
Dəxi onlardan gözəl yaxşı cəmət görmədim!***

İslam müqəddəslərini sevgi ilə tərənnüm edən bu bəndin son nəşrlərə düşməməsinin, daha doğrusu, salınmamasının səbəbi nədir? Səbəbi Vəqifin yaradıcılığının son dövründə dünyagörüşündə əmələ gələn əsaslı dəyişmənin mümkün qədər açıq çıxarılmasının qarşısının alınması. “Bax” qəzəlində və “Görmədim” müxəmməsində şair artıq dünyəvi eşqdən üz döndərir, üzünü mütləq başlanğıca - bir olan Allaha tutur; bir növ, günahkar bəndə kimi onun lütfünə sığır. “Vəqifə, ya rəbbanə, öz lütfünü eylə pənah”. Çünki başına gələnlər Allahın varlığını, gücünü, qüdrətini ona dərk etdirmişdi.

***Mən fəqirə əmr qılmışdı siyasət etməyə,
Saxlayan məzlumu zalımdan o dəm qəffarə bax!
Qurtaran əndişədən ahəngəri biçərəni,
Şah üçün ol midbəri təbdil olan mismarə bax!***

misralarında dostuna edilən üzrxahlıq məzmunu da var, onun vaxtilə dediklərini indi qəbul etdiyini, bir olan Allaha tapındığını bildirmək istəyi də var. Qəribədir ki, ədəbiyyatşünaslıqda Vəqifin Vidadiyə müraciəti tamamilə tərsinə yozulur. 2004-cü ildə buraxılmış Vəqifin “Əsərlər”inə yazılmış “Qeydlər, izahlar”da oxuyuruq: “Vəqif bu şeiri 1797-ci ildə Ağə Məhəmməd Şah Qacar öldürüldükdən sonra yazıb dostu Vidadiyə göndərmişdir. Burada şair, Vidadini zamanədə baş verən hadisələrdən ibrət almağa çağırır”. Halbuki, Vəqifin dostuna üzrxahlığı Vidadinin vaxtı ilə onu ilahi eşq mərtəbəsinə dəvət etməsini peşmançılıq hissi ilə xatırlaması ilə birbaşa bağlıdır. Vidadinin israrla deyirdi:

***Əzrail ki, cəngəl çalar canına,
Çevrilib baxarsan hər bir yanına,
Ol zamandan sənə ah - əfqanına,
Nə bir gəlin, nə qız yetər, ağlarsan...***

“Görmədim” müxəmməsindəki:

***Zülfü - ruyü xəttü - xalın axırın gördüm tamam,
Həmdəmi-sahibcəmalın axırın gördüm tamam,
Başadək bir hüsni-surət, qəddü-qamət görmədim -***

misraları Vidadinin “Ol zamandan sənə ah - əfqanına, Nə bir gəlin, nə qız yetər, ağlarsan” xəbərdarlığına Vəqifin üzrxahlığı, xəbərdarlıqdakı böyük həqiqəti başa düşməsinin və qəbul etməsinin birmənalı etirafıdır. Eyni zamanda, klassik romantik şeir üslubunun zaman-zaman yaşamaq imkanlarının təsdiqidir. Bütün bunlar tarixi ədəbi prosesin reallıqlarıdır, “Füzuli tilsimi”ni qırmağa ehtiyac olmamasının göstəricisidir və müstəqillik dövrünün elmi qiymətləndirmələrində bizi düşündürməlidir.

Təyyar SALAMOĞLU



◆ Dünya, səndən kimlər keçdi...

**“Şəkərəm,
bir ömür sürdüm...”**



Hörmətli Şəkər Aslan!

Sizi ürəkdən salamlayıram. Sizə vəd etdiyim kimi, “Dəniz sahilində yaşayıram” şeirlər kitabınızı bir də oxudum. Kitab uşaqlığınızdan həyatınızla bağlı olan doğma torpağa, dənizə, gözəl Lənkəran təbiətinə elə bir məhəbbətlə doludur ki, bunu duymamaq, görməmək mümkün deyil. Şeirlərdə kolorit, insanı mütəəssir edən poetik ahəng yaxşı alınıb.

Mən Lənkəranın gözəlliyinə və füsunkarlığına sizin şeirləriniz vasitəsilə vurğunam, onun təbii sərvətlərinə heyrət edirəm və düşünürəm ki, buradakı şeiriyyət bu qərribə diyar haqqında daha təsirli və daha gözəl söz demək üçün şairləri özünə cəlb edir. Sizin üçün isə Lənkəran mövzusu bitib - tükənməzdir.

Sizə şeiriyyət yolunda yeni uğurlar, mənəvi sağlamlıq, yeni axtarışlar arzulayıram. Məni xatırlayan bütün lənkəranlı dostlarıma salamlarımı yetirin.

*Sizin Nikolay Tixonov,
26 sentyabr 1977-ci il*

“Azərbaycan” jurnalı üçün bu xatirəni qələmə alanda, nədənsə, Şəkər Aslanın ömrünün son günləri gəlir gözlərim önünə...

1995-ci ildə baharın öz yerini yaya verməyinə düz on gün qalmış qəlbimizə soyuq və qəmli bir qar yağdı. İliyimizə qədər bizi donduran, sarsıntıdan nitqimizi qurudan bir qar. Hələ Xəlil Rza yaramız qaysaqlanmamışdı, Hüseyn Arif haqqında yeni xatirələr yazmaq barədə düşünürdü. Nə qədər arzuları, planları vardı. Yaşamaqdan, həyatdan, yaxşılardan, yaxşılıqlardan zövq alan adama ölüm necə qıyr?.. Günortaya qədər başım iş-gücə qarışdığından zəng vura bilməmişdim onlara. Onlardan da görünməyən iş - mənimlə bu vaxtadək maraqlanmayıblar. Saat üçdən keçir. Telefonu yığıram. Sonbeşik - Lənkəran Dövlət Universitetinin tələbəsi Ayselin kədərli səsini ömrüm boyu unuda bilməyəcəyəm... Heç nə danışa bilmir. Dəstəyi anasına verir. Anası Gülarə xanım da eləcə. Dili söz tutmur. Nigarançılığım artır. Şəkər müəllimin ağır xəstə olduğunu söyləyir.

- Bu dəqiqə gəlirəm, - deyə bildirirəm.

- Yox, gəlmə, həkimlərdən başqa heç kimi yanına qoymur.

- Bəs həkimlər nə deyir?
- Ağırdır vəziyyəti...
- Axı, soyuqdəymədən də vəziyyət belə ağırlaşsa bilərmi?
- ...

Hövsələm daralır. Dünya başıma fırlanır. Şəkər müəllimi ən əziz adamı kimi sevən qayınanam israr edir ki, gedim kişinin özünü görüm, bir xəbər gətirim. Elə bil basaratım bağlanıb. Həmişə oturduğunda-durduğunda səliqə-sahman gördüyüm Şəkər müəllimi yataqda görmək mənə ağırdı. Axşama kimi birtəhər dözürem. Tez-tez narahat etməyə ürəyim gəlmir. Əlim əsə-əsə nömrəni yığıram. Gülarə xanımın səsi bayaqkindan fərqlənir.

-Bir az yaxşıdır, - deyir.

Rahat nəfəs alıb tanıdığım həkimlərə zəng vururam. Hamı məni sakitləşdirib arxayın edir ki, heç nə olmaz.

Səhər açılan kimi yenə zəng vururam. Aman Allah, dəstəyi götürən yoxdur...

Bəzən fikirleşirik, insan ömründə bir ay, bir gün, bir saat nədir ki?.. Amma elə anlar olurmuş ki, insan ömrünün uzanması lazım olurmuş. Ürəyi birçə saat vədəxilaf çıxmasaydı, mən çatacaqdım, üç saat dözsəydi, Bakıdan sevimli Ayseli, bir gün dözsəydi, Kiyevdən ciyərpərası Qayası gəlib çatacaqdı...

"Kənddə dəfn olunmalıdır. Anasının yanında" - ağsaqqalların qərarı belədir. Kənddən gəlidiyi ikicə gün idi. Onu da əcəllə çarpışmada...

Ayın beşində işə getmişdim. Mayın 28-də bizə gəlişinin xoş təsirindən danışdı. Dedim videokasetə baxmışıq, gözəl danışmısınız. Dedi ki, bilirsən də, bir yaxşı çıxışım da alim Sultanağa Əhədovdadır. Xəlil Rzayla görüşümüzə çəkilib. Onu da al, birləşdir, sağlıq olsun, mənim haqqımda bir şey hazırlasan, sənə lazım olar. Bir kaset də şair Ziyafətdədir. Füzulinin 500 illiyinə həsr olunmuş poeziya axşamı onun evində təşkil olunmuşdu. Tədbiri mən aparırdım... Əhval-ruhiyyəsi son vaxtlar gördüyümdən çox yaxşı idi. Dedi, təkcə Ayseldən nigaranam, Universitet (BDU) diplomunu bugün-sabah alır, Tibb Universitetinin isə hələ üçüncü kursunu bitirir. Oranı da bitirsəydi, dərdim olmazdı. (Aysel BDU-nin III kursunda oxuyanda Azərbaycanda ilk dəfə test sistemi tətbiq olundu. Aysel də özünü sınaq üçün sənədlərini Tibb Universitetinə vermişdi. Uşaqlıqdan həkim olmaq arzusunda olan Aysel ən yüksək balla Tibb Universitetinin müalicə-profilaktika fakültəsinə daxil olmuşdu.) Əlavə etdi ki, yaxşı ki, sən Bakıda olursan. Hər adamı qız uşağının yanına göndərə bilmirəm. Qayadan nigarançılığım yoxdur. Aspiranturanı gələn il bitirəcək. İş də pis deyil. Bizə ehtiyacı yoxdur. Yayda gələcək. Razi salıb evləndirə bilsəydik, arzuma çatardım. Anası da qayınana olmağa tələsir. Aytel də ki, bizimlədir. Lənkəranda universitetin açılması çox yerinə düşdü. Bakıda oxusaydı, çatdırmaq olmazdı.

Sonra bir şeir oxudu:

**Hər vaxtın öz dərdi varmış,
İndi bildim, indi bildim.
Sayı yüz yox, iki yüz yox,
Mindi bildim, mindi bildim.
Bu fələyin fikri nəymiş!
Bizi bükmüş, bizi əymiş...
Fəryad elə içimdəymiş,
Dindi bildim, dindi bildim.
Hər yazını mən silmədim,
Hər tufana əyilmədim;
Külək qalxanda bilmədim,
Endi bildim, endi bildim.**

**Şəkərəm, bir ömür sürdüm,
Misralardan çələng hördüm...
Dost-düşməni seçdim, gördüm
Kimdi bildim, kimdi bildim.**

Bu onun mənə oxuduğu və yazdığı son şeir olacaqmış. "Söz" jurnalını Bakıdan həyat yoldaşım sabah göndərməliydi. Dedi, məhərrəmlikdir, kəndə gedib Aşura günü ehsan verməliyəm, jurnala görə qalmışam.

Jurnal, əslində, aprel ayından hazır idi. Maliyyə çətinliyiylə əlaqədar üz qabığı ucuz başa gəlsin deyə, ofsetdə yox, başqa sexdə çapa vermişdim. Bu da Şəkər müəllimi bərk narazı saldı. Onu qınamalı deyildi. Kağızın növündən tutmuş hərflərə qədər hər şey dəyişmişdi. Yoldaşım Şəkər müəllimə olan böyük ehtiramı naminə onun istədiyi təbəşirli kağızdan tapıb öz vəsaiti hesabına təzədən çap etdirdi. Və indi həmişə deyir ki, əgər Şəkər müəllimin arzusunu yerinə yetirməsəydim, özümü ömrüm boyu bağışlamazdım.

Jurnalları makinaçımız, Şəkər müəllimin xətrini çox istədiyi Təranə apardı. Təranə deyir ki, onu kabinetdə gözləməyə səbri çatmamış, çıxıb pilləkəndə gözləyirmiş. Əlinə alan kimi sevincək - bax, bu oldu jurnalı - deyibmiş.

Axşam bizə kənddəki evindən zəng vurdu. Dedi, eynəyim işdə qalıb. Nə yaza bilirəm, nə oxuya. Və kəndə gedəndə maşında dəniz tərəfdə oturubmuş. Küləkli havada pəncərə açıq olduğundan bərk soyuqladığını da dedi.

Kənd telefonları yaxşı işləmədiyindən orda qaldıqları müddətdə zəngləşmədik. Şəhərə qayıdan kimi Gülarə xanım bizə zəng vurdu. Kənd məscidinə mənim üçün nəzir qoyduğunu söylədi. Sonra Şəkər müəllimə verdi dəstəyi. Kənddə qaldığı üç günü ömründən saymırdı. Dedi, həm temperatur məni dilxor etdi, həm eynəyi unutmağım məni kor qoydu. Jurnala görə mənə də, yoldaşıma da təşəkkürünü bildirdi. Gələn saylar üçün maliyyə çətinliyini özümüz aradan qadırmalıyıq, dedi. Ertəsi gün şənbə günü idi. Zəng vurub dedi ki, birinci gün işdə ol, maaş alacağın. Axşam televiziyada hansısa veriliş gedirdi. Nəsə təsirlənib zəng vurdum. Adətim idi, yaxşı nə vardisa, ona çatdırmalıydım. Səsi yorğun idi. Zəngimə utandım ki, deyəsən, yuxudan elədim. Və bu, bizim son söhbətimiz oldu.

Ertəsi gün Gülarə xanımın təkidinə baxmayaraq, onlara getdim. Həyətdəki kişilərin qəmli baxışlarından hər şey aydın oldu mənə... Dünya başıma fırlanır...

Mərhumu kəndə - ömrü boyu uzaqlaşa bilmədiyi Boladiyə aparacaqlar. Dəfn səhər saat on birdədir. Evimizə qayıdırdım. Yaxın dostu həkim-stomatoloq Mirsayad Babayevə zəng vururam. Əhval-ruhiyyəsini bəd xəbərlə zəhərləyirəm... Səhər də açılmaq bilməzmiş. Başıma yığışanların danlaqlarına baxmayaraq dəfnə getmirəm. Ölümlə, torpağa tapşırmaqla barışmaq istəmirəm. Oturub Bakıdakı dost-taşılarına zəng vururam. Heç nə məni ovundurmur. Ölümün adıləşdiyi, hər gün şəhid veridimiz bir vaxtda Şəkər müəllimin itkisinə heç cür təsəlli tapmıram. Həmin gün qonşu gəlin danışır ki, göyde bir işıq ildırım kimi çaxıb getdi. Mən dedim, təyyarədir, işığını söndürdü. Qayınanam dedi ki, ulduz axdı. Heç vaxt belə parıltılı ulduz görməmişdim. Səhər eşitdik, Şəkər Aslan dünyadan köçüb. İş yoldaşım Ceyran Bayramova zəng vurdu ki, şəhərə çıxmışdım, elə bil gözümə heç kim görünmür, hər yer bomboş idi...

Axşam Lənkəran televiziyası ilə dəfn mərasiminin lent yazısına baxırıq. Dəfn komissiyasının sədri Yaşar Rzayev sözü Lənkəran Şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı Dilruba Camalovaya verir. Dilruba xanım Şəkər müəllim haqqında xatirələrini söyləyir, onun Lənkəran üçün çox iş gördüyünü deyir. Əlavə edir ki, biz Şəkər Aslanı çox tez itirdik. O bizimləydi - yer üzünün incisiydi, indi dünyasını dəyişir, torpağın incisi artır... Hər gün kəndə hüzn məclisinə gedirik. Ayselin dediyi kimi, özümüzü ona layiq aparmağa çalışırıq. Elə bilirik, kişi

məclisindədir, hər hərəkətimizi görür... Bir göz qırpımında qırx gün tamam olur. İyul ayının iyirmi ikisidir. Təsadüfdür, yoxsa zərurət, deyə bilmərəm, düz iyirmi beş il Lənkəranda mətbuata başçılıq edən (iyirmi iki il qəzet, üç il jurnal) Şəkər müəllimin qırxı Milli Mətbuat günümüzə düşməliymiş. Dilruba müəllimə jurnalistləri qəbul edib təbrikdən sonra Şəkər müəllimin məzarı üstünə yollanıq. Qırxa şairin dostlarından Fikrət Sadiq Ələkbər Salahzadə, Vahid Əziz də gəlmişlər. Ürək sözlərini söyləyirlər.

* * *

Orta məktəbi bitirib onun zamanətiylə ADU-nun jurnalistika fakültəsinə qəbul olunmuşam. Tale elə gətirib ki, qayıdıb onunla işləməli olmuşam. On il "Lənkəran" qəzetində, sonra "Söz" jurnalında birgə çalışmışıq. Və deyərdim ki, bu gün də birgə çalışırıq. Ondan əxz etdiklərim köməyimə gəlir. Hətta onu sevməyən iş yoldaşlarım da qeyd edir ki, Şəkər Aslan qədər işgüzar, prinsipial, məsuliyyətli ikinci bir redaktor tanımırıqlar. İstedadsız qarşı amansızdı. İstedadlı bir səs görən kimi o adamı arayıb-axtarardı. Çox şahidi olmuşam, üzünü görmədiyi müəllifin üç-dörd bəndlik şeirində bir uğurlu misra görseydi, həmin şeiri hazırlar, çox vaxt həmin müəllifə uğurlu yol da yazardı. Bəs niyə sevimli, doğma qəzetindən uzaqlaşdırıldı? Canından artıq sevdiyi işindən. Bu, elə-belə gəlişigözlə söz deyil. Sözün həqiqi mənasında işini, qəzetçiliyi canından artıq sevirdi. Hakimiyyətə gələn yeni iqtidar işinə birinci Lənkəranın şöhrətini neçə-neçə uzaq ellərdə tanıdan Şəkər Aslandan başladı. Səbəb də onu gətirdilər ki, çox işləyib, qoy indi başqaları işləsin. *Redaktorluq vəzifəydimi - yeyib-dağıdan kimi dəyişsinlər.* Redaktorluq peşəydi, işləyə-işləyə, təcrübə arta-artı püxtələşən peşə. Dəyişə bilmirdi təbiətini. Tanıyanlar bilirlər: onun görkəmi, yüksək mədəniyyəti, intellektual səviyyəsi hər bir insana örnək olan xüsusiyyətlərdəndi. Sevmirdilər, ona görə ki, mitinqlərdə əlinə mikrofon alıb danışmırdı. Amma

***Qarabağ! Qəribə səslənir nə sə,
Xalqın taleyindən keçən izdir o.
Bu gün Qarabağa kim biganə sə,
Ən böyük namərddir, qeyrətsizdir o,***

-deyən də, Ermənistanda baş verən zəlzələnin fəlakətinə köməyə gedərkən göyde vurulan Rafael Ağayevə həsr olunmuş "Qəza", 20 Yanvarda həlak olmuş Telman Bağırovdan bəhs edən "Nişanə" poemalarını yazan da Şəkər Aslan idi... Şəkər müəllim o vaxt dəbdə olan "başqa işə keçirilmişdir" deyə işindən çıxarıldı. Başqa iş də nə az, nə çox - düz yeddi ay çəkdi. Həmin dövrdə dərc etdirdiyi şeirlərindən biri beləydi:

***Nədir o başqa iş - açıqlayın bir,
Neçə aydan bəri gözləyirəm mən...
Qayğılı-qayğısız günlərim keçir,
Amma xəbər yoxdur o başqa işdən.***

***Axı bu nə səbəb, nə bəhanədir,
Gəzir bölgələri, gəzir elləri.
"Başqa işə keçib" - bilirsiniz nədir, -
Başqa işsizlərə qoşulub yəni...***

***Bu da ötən gündən qalıb yadigar,
Neçə on illikdən gəlir izləri.
"Başqa iş" sözünü tapan adamlar,
Başqa işə keçib çoxdan özləri.
Zəng vurdum:
- Narahat eyləyir Şəkər,
Mən daha yaşaya bilmirəm belə...***

İşim...

***- Hə, işiniz bir az da çəkər,
Vallah, başqa işlə məşğuluq hələ...***

Başqa bir şeirində yazırdı:

***Neyləmişəm mən axı,
Sevmişəm bu torpağı.
Hər arifi, axmağı
Başa sala bilmirəm.***

***Ay başçı, səndən qabaq,
Vardı bu bostan, bu bağ.
Nə artıbdır, mənə bax,
Yada sala bilmirəm...***

***Xəyallarım durnadı,
Uçdu, getdi, durmadı.
Həyat sanki zurnadı,
Mənsə çala bilmirəm.***

Həmin dövrdə mən də etiraz səsimi qaldırdım. Döymədiyim qapı qalmadı. Məni xoş sözlə yola salırdılar, amma Şəkər müəllimin işindən xəbər yox idi. "Müxalifət" qəzetində "Demokratiya budurmu?" adlı yazıyla çıxış etdim. Yazını çətinliklə dərc etdirdim. Redaktor etiraz edib deyəndə ki, bu bizim əleyhimizədir, mümkün olan iş deyil, sual verdim ki, bəs niyə "Müxalifət"siniz? Dedi, hakimiyyətə gələnə kimi müxalifətdəydik. İndi isə... Əslində, o yazıda kiminsə xətrinə dəyməli bir şey yox idi. Sadəcə olaraq həqiqəti yazmışdım. Yazı belə qurtarırdı: "Yaponlardan soruşurlar: - Sizi niyə bütün dünya ağıllı, sivil xalq kimi qəbul edir? Cavab verirlər: - Çünki bizdə hər kəs öz yerindədir.

Bizdə isə məhz öz yerində olan kadrları dəyişirlər."

Bu yazıya görə Şəkər müəllim məni xeyli danladı. Dedi, ailəli adamsan, niyə başını ağrıdırsan? Əvvəl-axır mənə bir iş verəcəklər. Amma sonralar yarızarafat-yarıcıddi deyərdi ki, qurd ürəyi yeyibmişsən. Bir də, "Müxalifət"in yeganə demokratik ruhlu yazısı elə səninki oldu.

O vaxtkı icra hakimiyyətinin başçısı və müavini etiraf edirdilər ki, Şəkər müəllimi dəyişməklə heç nə dəyişmədi. Deyirdilər, çalışacağıq ona elə iş verək, əvvəlkindən də yaxşı olsun. Mən də xatırladırdım, vaxt keçir. Böyük Firdovsinin də qiyməti veriləndə cənazəsi şəhərin o biri qapısından çıxarılmış. Nəhayət, iş tapıldı. Şəkər Aslan üçün 1992-ci ildə Prezident Administrasiyasında jurnal təsis olundu. "Söz" jurnalının təsis olunmasında şair-dramaturq, o zaman Milli məsələlər üzrə Dövlət müşaviri işləyən Hidayət Orucovun xüsusi səyi oldu. Şəkər müəllim onun bu xidmətini yüksək qiymətləndirirdi. Bu iş doğrudan da onun ürəyincə oldu. Deyirdi ki, kaş bizim əvvəldən belə bir jurnalımız olaydı. Materialların əksəriyyətini özü yazırdı. "Xatirələr cığırıyla" rubrikasını da özü seçmişdi. Heç kəsi unuda bilmirdi. Elə bil borclu qalmaqdan qorxur, jurnalın hər sayında iki-üç nəfər haqqında xatirə yazırdı. Rəsul Rza, Tofiq Bayram, Hüseyn Arif, Mədinə Gülgün, Məqsud Şeyxzadə, Sabir Almazov, İslam Səfərli, Vaqif Hüseynov, Məmmədhüseyn Əliyev, Hacırza Əliyev...

Türkiyənin "Şeir dəftəri"ndə ("Söz" jurnalını da həmin jurnalın formatına uyğunlaşdırmışdı) çap olunmuş şeirinin aşağıdakı bəndini Şəkər müəllim tez-tez deyərdi:

***Zaman ömrümüzü illərə bölür,
Axırda əvvəli salırıq yada.
Dünyadan nə alsaq, bizimlə ölür,
Nə versək dünyaya, qalır dünyada.***

Şəkər müəllim dünyaya çox şey verdi. Xüsusilə Lənkəran adlı bir diyar üçün çox iş gördü. Paytaxtda yaşamağa can atmadı. Lənkəranda yaşaya-yaşaya onu şöhrətləndirdi. Onun nəzərində hətta günəş də Lənkəranda doğur, Lənkəranda gecələyirdi. Lənkəranda heç zaman olmayan hər bir oxucu Şəkər Aslanın şeirlərini oxuyub bu cənub şəhərinə vurulurdu.

* * *

Yazılarımı oxuyanda irad tutardı ki, zaman deyilən şey yoxdur. Sonra əlavə edərdi ki, belə yaxşıdır, yaxşı formadır. Onu bilərəm ki, Sənin haqqında keçmiş zamanda danışmaq mənə çətindir. Yenə çox yerdə Səninlə razılaşdım, məsləhətlərinə qulaq asdım. Ürəyim döyünür, görən nəyi ixtisar edəcəkdin? Bu yazıya nə vida sözü dedim, nə xatirə. Haqqında dost-tanışlarına, oxucularına ordan-burdan söhbət etdim. Söz-söhbətimiz isə bitib-tükənən deyil. Biz Səni sevirdik, Şəkər müəllim. Bir şair, bir redaktor kimi öz yerində. Biz Səni səmimi, uşaq qəlbitək saf, istiqanlı bir Şəkər müəllim kimi sevirdik. Elə vaxtsız ayrıldın, inana bilmirdik bu yoxluğa. Səndən ayrılanda baharın son günləriydi. Yay da yola saldıq. Payız bir az sərinliklə yanaşı, bir az həzinlik, bir az kövrəklik də gətirdi özüylə. Ən çox sevdiyin fəsildi. Bu fəslin saralan yarpaqlarına, pıçıldeşən xəzəlinə, qütbətə gedən quşlarına, şıdıdığı, narın yağışına, gəlin köçən qızlarına nə qədər şeir yazıb, nəğmə qoşmusan. Sənsizlik qəlbimizi didib-dağıdır. Yaşının altmışı haqlaması hamımıza qərribə gəlirdi. Əslində, hələ əlli səkkiz tamam olurdu. Amma yaş kağızında iki il artıq verilmişdi. Artıq yaş verən adam bilirmiş. Sən yaşadılardan çox böyüksən, ucasan. Yanlışlar çox vaxt naxış olur, axı. Sənin yaşından söhbət düşəndə Lənkəran şəhər sovetinin sədr müavini, bir ziyalı kimi hörmət etdiyin Hacıbala Əbilov (indi o da haqq dünyasındadır) danışdı ki, İstiqlal günü teatrda qoşa oturubmuşunuz. Ömürdən-gündən söhbət düşüb. Söz əhlinin tamam unudulduğunu söyləyibmişsən. Hacıbala müəllim Sənin altmış illik yubileyini öz boynuna götürüb.

İclasdan sonra Gülarə xanımla bizə gəldiniz. Ailə qurmağımızın on beşinci ilində dünyaya gələn Toğrulun görüşünə. Hamıdan əvvəl gəlib, axırda getdiniz. Bu, hamımıza qərribə gəldi. Çünki hövsələsizliyinə beləddik. Qonaqların çox olduğu bir məclisdə sanki hamı Sizə vurulmuşdu. Sanki bir məbədgah idiniz, hamı Sizə səcdə edirdi. Qonaqlıq mənəvi bir məclisə çevrilmişdi. Evə çatan kimi Gülarə xanım bizə zəng vurdu. Sonra dəstəyi Sizə verdi. Hər şeyin - həyətin, stolun, adamların gözəl olduğunu söylədiniz. Və əlavə etdiniz ki, o gözəl həyatə tez-tez gələcəyik. Mən həmin dəqiqə erköynlük edib şeirin qısa olduğunu dedim. Güldünüz - Şeir məclisdə bədahətən deyildi. Mən Toğrula on səkkiz şeir yazacağam, - dediniz.

Qərribə rəqəmdir. Niyə on, iyirmi, yüz demədi, on səkkiz dedi.

Qalar illərin izi,

Unutmaz bu məclisi.

Yada salacaq bizi

Toğrul, Sevdə, Mükafat.

İlk dəfədir Şəkər müəllimin vədinə xilaf çıxdığını görürük.

Yenə məhəbbətlə könlüm çağlasın,

Hardadır dünyanın əvvəli-sonu!

Elə vaxtında gəl hamı ağlasın:

“Vaxtsız ölüm gəlib apardı onu”.

Vaxtsız ölüm onu aramızdan aparsa da, qəlbimizdən apara bilməz. Elə bilirik, yenə doğma kəndinə qonaq gedib.

* * *

...Əcəl nəğməsini sakit çalarmı?

Əlimdən qələmi bir gün alarmı?

Addım səslərimi yada salarmı

Hər cığır, hər döngə, hər küçə mənsiz...

Şəkər Aslanın baş daşına həkk olunmuş bu misralarında bir qədər nigarançılıq hiss olunur. Lakin illərin birində aşağıdakı misraları da yazmışdı:

Hələ nələr edəcəyik, ay gözəl dünya,

Keçmiş olub ötəcəyik, ay gözəl dünya,

Ancaq yenə bitəcəyik, ay gözəl dünya!..

İndi Lənkəranda sakinlər Şəkər Aslan küçəsi ilə addımlayanda şairin ruhuna rəhmət oxuyurlar. Təhsil illərini nəzərə almasaq, şair bütün ömrünü Lənkəranda yaşayıb-yaradıb. Hər dəfə radio dalğalarında "sözləri Şəkər Aslanındır" mahnıları səslənəndə ürəklər xoş ovqatla döyünür. Haqqında televiziya verilişləri hazırlananda razılıqla qarşılanır.

Yenə də nə qədər haqlı:

Nə deyir günlərin, ayların dili

Həyatın rəngidir qara da, ağ da...

Ömrün ən uğurlu, ən xoşbəxt ili

Hələ qabaqdadır, hələ qabaqda!..

Şəkər Aslanın bir şair kimi xoşbəxt illəri hələ qabaqdadır.



Sevda ƏLİBƏYLİ

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ!

2018-ci İL ÜÇÜN

“AZƏRBAYCAN”

jurnalına abunə yazılışı davam edir.

“AZƏRBAYCAN”

jurnalının bir nüsxəsinin qiyməti 1 manat 50 qəpik,

illik abunə qiyməti 18 manatdır.

İNDEKS: 76300

♦ Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq

Vaqif YUSİFLİ

YEDDİ HEKAYƏ



Hörmətli İntiqam müəllim!

Sizə söz vermişdim ki, son illərin hekayələri haqqında geniş bir məqalə yazım. Bu niyyətlə mətbuatda dərc olunan xeyli hekayə oxudum. Amma etiraf edirəm ki, bəzi qeydlər apardığıma baxmayaraq, yalnız bəyəndiyim, bu günkü müasir Azərbaycan hekayəsinin bir neçəsi haqqında ürək sözlərimi söyləyə bildim. Məncə, bütün kəm-kəsirlərinə baxmayaraq, müasir Azərbaycan hekayəsi yeni bir mərhələyə qədəm qoyub. Bu yeddi hekayə də həmin mərhələnin yaxşı mənada göstəriciləridir və bu yeddi hekayə müasir Azərbaycan hekayəsi haqqında cüzi də olsa, təsəvvür yarada bilər.

ELÇİNİN «MISSİYA»SI

XX-XXI əsrli Azərbaycan nəsrinə «Qatar. Pikasso. Latur. 1968», «On ildən sonra», «Gümüşü, narıncı, məxməri», «Baladadaşın ilk məhəbbəti», «Beş qəpiklik motosikl», «Qırmızı ayı balası», «Talvar», «Şuşaya duman gəlib», «Beş dəqiqə və əbədiyyət», «Gül dedi bülbülə», «Qırmızı qərənfil gülləri «Rera Palas» otelində qaldı», «Sarı gəlin», «Qarabağ şikəstəsi» kimi gözəl hekayələr bəxş etmiş Elçin indi də yorulmadan həmin missiyanı davam etdirir.

Elçin hekayə ustasıdır. Elçinin istənilən bir hekayəsini başqa bir hekayəsi ilə müqayisə edin, hər halda, eyni qələmdən çıxsın da, bir üslubun ifadəsi kimi diqqəti cəlb etsə də, hər hekayəsi özünün bir fərdiliyi ilə mütləq seçiləcəkdir.

«Qəbiristanlıqda məhəbbət əhvalatı», «İntihar», «Çingiz xanın daşları» və «Missiya» hekayələri Elçinin bu janrda yeni axtarırlarının bəhrəsidir və deyək ki, bu axtarırlar tükənmir. Elçin inadla, bəlkə daha artıq bir hekayəçi ehtirası ilə həyatın, yaşadığımız bu Azərbaycan cəmiyyətinin, ona doğma və yad olan insanların gerçək aləminə baş vurur, adi, çox-çox adi peşə sahiblərindən tutmuş akademikə qədər, sadə, saf ürəkli adamlardan tutmuş mənəviyyatsız, ləyaqətsiz kimsələrə qədər hər kəsi öz hekayələrində bədii obrazlara çevirir, bu «çevirmələr» rəngarəng, çoxçeşidli insan mənzərələri yaradır. Və Elçinin hekayələrində sevgi əhvalatlarından ictimai-siyasi hadisələrə qədər, mənəviyyat problemlərindən ayrı-ayrı fərdlərin ömür yoluna və yaşantılarına

qədər, gözəlliyin təsvirindən eybəcərliyin inkarına qədər, ən xırda məişət hadisələrindən dünyanın fəlsəfi dərkinə qədər - bir sözlə, XX və XXI əsrin əksər problemlərinin əks olunduğunu izləyə bilərik.

Elçin müasir yazıçıdır və biz müasirliyi təkcə bu günün hadisələrindən mövzu alıb yazmaq kimi düşünmürük. Müasirlik onun hekayələrində insan mənəviyyatının üzdə görünməyən, fəqət daxili aləmin bütün çalarları ilə, həm də müasir və mükəmməl formada, yazı manerasında təcəssüm etməsindədir. Müasirlik təsvir etdiyi həyat hadisələrinin, insan xarakterlərinin fəlsəfi dərkində, adilikdə qeyri-adilik axtarışlarında üzə çıxır və Elçinin «Missiya» hekayəsində bunun bariz nümunəsi ilə üzləşirik. Akademik Nizami Cəfərov lap təzəcə işıq üzü görən «Elçin. Yazıçının yaradıcılıq yolu» kitabının 258-ci səhifəsində yazır ki: «Missiya» hekayəsində Elçin nə qədər yazıçıdırsa, o qədər də filosofdur...Bəlkə də, daha çox!.. Və onun təqdim etdiyi fəlsəfənin məzmunu bundan ibarətdir ki, əbədi olan həyat qanunları insana nə qədər idrak miqyası veribse, onun həyat amplitudu, çərçivəsi də o qədərdir - buna üsyan etmək, bundan kənara çıxmağa cəhd göstərmək (nə qədər intellektual çalarlı olsa da!) insanın (və həyatın) tragediyasıdır...»

Fəlsəfi fikir söyləmək və bu fikri öz əsərlərində bədii səviyyədə həll etmək Azərbaycan yazıçılarının əksəriyyətinə xas olan bir məziyyətdir və Elçinin ilk hekayələrindən tutmuş son illərdə yazdığı hekayələrə qədər bunu izləyə bilərik. Ancaq biz bu məsələyə bir qədər fərqli tərzdə yanaşmaq istədik. Yazıçı filosofdan fərqli olaraq, nəzəriyyələrə deyil, həyatın özünə müraciət edir və həyatın fəlsəfəsi onun əsərlərinin mahiyyətinə nüfuz edir. Elçinin hekayələrində bu mənada iki proseslə üzləşirik. Onun «Missiya» hekayəsinə qədər bizə məlum olan qəhrəmanları özünü, həyatda, cəmiyyətdə yerini, mövqeyini dərk etməyə can atırdılar, daha doğrusu, «Mən kiməm?» sualına cavab axtarırdılar və bu böyük, nəhəng dünyamızda lap zərər boyda olsa da, kimliklərini dərk etməyə cəhd göstərirdilər.. Bunun ən bariz nümunəsi kimi Elçinin bir sıra hekayələrini misal gətirmək olar, amma «Beş dəqiqə və əbədiyyət» hekayəsinə nəzər yetirmək kifayətdir. «Qırx yeddi yaşlı, elmlər doktoru, akademiyanın müxbir üzvü, elmi-tədqiqat institutunun müdiri Mərdan Dadaşlı» «Tu-154» təyyarəsində xatirələrə dalır və bu xatirələr «yalnız insanlarla bağlı olmur, hisslərin də xatirəsi yadıqar qalır və sən indi o uzaq və yaxın keçmiş yada sala-sala həmin xatirələrdən, bəlkə də, ən əzizini, ən istisini yaşayırdın... Əslində, sən bu gün, göyün yeddinci qatında təyyarə ilə uçduğun bu dəqiqələrdə o uzaq və yaxın keçmişdə qalmış həmin cavan oğlanı öz oğlun kimi sevirdin və onu gözlərinin qabağına gətirə-gətirə ata kimi öyünürdün, qürur hissi keçirirdin». Və birdən təyyarə mühəndisinin «Generatorların üçü də dayandı, komandır!» xəbərdarlığı eşidilir və təyyarənin qəzaya düşər olacağı ehtimalı yaranır. «Sən nə sənişinlərin səsini eşidirdin, nə də stüardessanın və bu qaranlıq içində elə bil ki, birdən-birə öz gözlərini gördün; gözlərin parıldayırdı, böyümüşdü, az qalırdı hədəqəsindən çıxsın və sən başa düşdün ki, artıq hər şey bitdi, bir ucuz ölüm səni uçurumun dibinə aparırdı». Baş verə biləcək bu ölüm ərəfəsi Mərdan Dadaşlı nədənsə pis əməllərini xatırlayır və indi vaxtilə onun institutunda işləyən «dərd əlindən dəli olmuş o qarının» oğlunu yada salır. O oğlan laborant işləyirdi, Mərdanlının qəbuluna düşmüşdü, «ayaq üstə dayanıb, əllərinin barmaqlarını sındıra-sındıra nə işə xahiş edirdi, deyəsən ev məsələsi idi, institut üçün ayrılmış bir mənzil növbə ilə ona düşürdü». Amma Mərdanlı bu mənzili on iki il ev növbəsində dayanan bu oğlana yox, Kərimlinin qızına verir, Kərimlinin qızı təzəcə ərə getmişdi, təzəcə işə götürülmüşdü, çünki Mərdanlı sənədlərini akademiya vermişdi, Kərimli ona səs verəcək adamlardan biri idi. Mərdanlı o zaman heç bunun fərqi də varmır və bir gün katibə onun yanına gəlib deyəndə ki, həmin oğlan ölüb... yadına düşür ki, üç-dörd ay əvvəl onun yanına

xahişə gəlmişdi. Mərdanlı beş-on dəqiqəlik vaxt ayırıb o oğlanın dəfnində iştirak edir və o zaman hamı ona minnətdarlıqla, heyranlıqla baxır. İndi, təyyarənin qəzaya uğrayacağı ehtimalı yarananda Mərdanlı o oğlanı xatırlayır. Və məlum olur ki, Mərdanlının həyatı bu cür neqativ hadisələr üzərində qurulub: «kiminsə xətrinə aspiranturaya qəbul zamanı buna «iki» verdin, bunu işdən çıxardın, buna töhmət verdin, bunu otağından qovdun, bunu söydün, bunun əsərini saxladın, çünki özündən xoşun gəlmirdi, bunu qorxutdun, buna eşq elan elədin, sonra da bədbəxt elədin». Bu xatırlamalar Mərdanlının bir anlıq da olsa, özünü dərk etməsinə, səhvlərini, günahlarını etiraf etməsinə gətirib çıxarır. Və təbii ki, təyyarədə qəza təhlükəsi sovuşur və Mərdanlı yəqin ki, yenə öz həyat prinsipinə sadıq qalacaq.

Elçinin hekayələrində hadisələr üç məcrada davam edir. Birincisi; hadisənin başlanğıc mərhələsi - burada hər şey «sakitliklə» baş verir, biz hələ qarşıda nələr baş verəcəyindən xəbərsizik. Sadəcə olaraq, əsas obrazlarla tanışlıq başlanır. İkincisi; «sakitlik» pozulur, qəfil hadisələr, gözlənilməz xəbərlər qapını kəsir. Obrazların keçirdiyi psixoloji gərginliklər, zahiri təfərrüatlardan və təfsilatlardan daxilə, içəri dünyaya «enmə» baş verir, düşünmək, özünü dərk etmək üçün fürsət yaranır. Və nəhayət, üçüncüsü; dərkətmə prosesi sona yetir. Bəzən bu proses ölümə də, intiharla da bitir.

«Missiya» hekayəsinə qədər bizim düşüncəmizcə, Elçinin bir yazıçı kimi missiyası məhz bu prosesi - fərdlərin (obrazların) özünü dərk etməsini və bir insan kimi «mən kiməm?» sualını özü üçün aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. «Missiya» hekayəsinin qəhrəmanı Səfi Qədirlidir isə artıq özünü, kimliyini çoxdan dərk edib, lakin indi onu «Yaşayışın missiyası nədən ibarətdir» sualı düşündürür və elm aləmində etiraf olunmuş bu fizika-riyaziyyat aləminin vunderkindi «primitiv görünən bu suala cavab tapmaq üçün mövcud elmi paradigmalardan sərhədini aşmaq lazım idi və hər şey yalnız o zaman məlum olacaqdı». Səfi Qədirlidir günləri günlərə, ayları aylara, illəri illərə, gecələrini gündüzlərə qata-qata Böyük Nəticənin riyazi hesablamalarını, düsturlarını hazırlayır. «Hər şey necə də sadə imiş. Necə də yaxında imiş. Elə bil, o, bu illər ərzində gözüne taxdığı eynəyini axtarırmış. Təzəcə pöhrədən çıxmış yarpaq yaşılında bir işartı birdən-birə Səfi Qədirlinin beynində Böyük Nəticənin düsturunu işıqlandırdı və o yaşıl işartı yavaş-yavaş canlanaraq riyazi işarələrin, rəqəmlərin üzərində gəzişməyə başladı... Səfi Qədirlinin varlığında elə bir azadlıq hissiyyatı yarandı ki, elə bil, o, tamamilə çəkisizdir, şəffafdır, varlığında heç bir əza duyğusu, hərəkət duyğusu yoxdur, yalnız öz şüurunun içindədir, hara istəsəydi, eləcə bir yüngüllüklə uça bilərdi, hara istəsəydi, qona bilərdi... Səfi Qədirlidir bir müddət varlıqla yoxluq arasındakı trans içində qaldı və həmin trans içindən çıxdıqda isə o, artıq insanın (və bütün yaşayışın, hətta kainatın) missiyasının nədən ibarət olduğunu tapmışdı».

Beləliklə, Səfi Qədirlidir kafedraya gedib öz Böyük Nəticəsi barədə məlumat verə bilər, hətta mətbuat konfransı çağırıb öz dahianə kəşfini bütün dünyaya elan edə bilər. Lakin... dünyanın, yaşayışın, varlığın missiyasını dərk edən və bunu riyazi düsturlarla isbatla çalışan Səfi Qədirlinin missiyası baş tutmur. O, dəniz qırağındakı məşhur çayxanaya üz tutur. Orada O Adamla qarşılaşır. Kimdir O Adam? Hekayə bu andan mistik bir pərdəyə bürünür və Səfi Qədirlidir O Adamın arxasınca dənizə tərəf addımlayır. «Böyük Nəticənin düsturu Səfi Qədirlinin gözlərinin qabağında idi və o, var gücünü toplayıb qışqırmaq, Böyük Nəticəni dünyaya bildirmək istəyirdi, ancaq bu mümkün deyildi. Böyük Nəticənin göstəricilərini açıqlamağa onun nəfəsi çatmırdı». Və Səfi Qədirlidir O Adamın arxasınca gedib özünü dənizə atır. «Xilasedicilər onu dənizdən çıxaranda, o bədbəxt artıq rəhmətə getmişdi».

Hekayədən çıxan nəticə budur ki, bu dünyanın, bu yaşayışın, bu varlığın əzəl-əbədi missiyasını dəyişmək olmaz və mən də Nihami Cəfərovun bu fikriylə

razılaşıram ki: «Ümumən «külli-məxluqatın» missiyası, doğrudan da, dərin fikirləşəndə nə qədər «mənasız», nə qədər prozaik görünə də, bu dünyaya cəlib-getməkdən ibarətdir. Dünya ədəbiyyatının bütün dahiləri - Homer də, Firdovsi də, Nizami də, Dante də, Şekspir də... belə deyiblər... «Gəlimli-gedimli dünya» deyən Dədə Qorqud da».

Və Seyid Əzim Şirvani də:

***Dünyaya gəlmək getmək üçündür, bu nə qəmdir,
Bir fikr elə ki, aqili dana nə üçündür?***

«LEYLİ-MƏCNUN» VƏ FERMA MÜDİRİ»

Həç insafdı mı ki, Seyran Səxavətin son illərdə qələmə aldığı hər hansı bir hekayəsindən söz açmayasan. Seyran Səxavət artıq bir hekayəçi kimi professionallaşmış və əgər təbir-caizsə, deyək ki, onun hekayələrindən hələ də kənd ətri gəlir. Seyranın təsvir elədiyi kənd, roman, povest və hekayələrində ustalıqla canlandığı kənd adamları neçə illərdir ki, ədəbiyyatımızın yaşıl düzənində bərqərar olmuşlar. «Çayçı Rəşid», «Alça çiçəyi», «Yüz ilin kişisi», «Madonnanın əri Fərəməz kişi», «Qaçay müəllim», «Qapıların o üzündə qalan dünya» - bu əsərlər bu gün yazılısaydı belə, yenə öz bədii tərəvətini itirməzdi. Təbii ki, Seyranı «kənd nasiri» kimi təqdim etmək fikrində deyilik. Əsl yazıçı üçün təsvir obyektinin və əsərlərində canlandığı məkanın nə önəmi var? Fikrimizcə, Seyranın «İt intervüsü» və «Cəhənnəm» hekayələri Azərbaycan hekayələrinin ən sanballı nümunələrindəndir və bu hekayələr heç də kənddən danışmır. Amma Seyran Səxavət kənddən danışanda, o kəndin çölündən-çəmənindən, qarısından, qızından-gəlinindən, kolxoz sədrindən, ferma müdürindən, sadəcə, ilk baxışda primitiv təsir bağışlayan, amma ürəyi bu dünya qədər geniş olan kəndçi qardaşlardan, gözəllərin və cavan uşaqların yığnağı olan Əsgərxan bulağından söz açanda sanki özünə qayıdır, Seyranın bir yazıçı kimi bütün enerjisi üzə çıxır, bədii boyaları, rəngləri, təsvir etdiyi kənd koloriti ilə qarşılaşırsan. «Leyli-Məcnun» və ferma müdürü» hekayəsində olduğu kimi. Lap bu aylarda yazılıb bu hekayə (7 aprel 2017). Amma hekayədə bu gündən yox, əllinci-altmışıncı illərin hadisələrindən danışılır.

«Stalinin qırxı təzə çıxmışdı. Milyonlarla əl dəsmalı duz dadırdı. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının ucsuz-bucaqsız ərazisi uşaq bağçası təmayüllü nəhəng yetimxanaya oxşayırdı - bəlkə də oxşamırdı, elə heylə idi. Həddi-buluğa çatmamış, böyük və qarışıq bir xalqın atası ölmüşdü - atadan yetim qalmaq pis şeydi. Bu ayaqdan götürsək, Stalini dünyanın ən çoxuşaqlı atası hesab etmək də olar. Uşaqlar başsız qalmışdı. Və üstündən heç əlli il keçməmiş Stalinin yurdunda bayquş uladı, tifaqı dağıldı - İttifaq dağıldı.»

Hekayə bu cümlələrlə başlayır və S.Səxavətin üslubuna xas olan yumor çaları mətləbi agah eləmək üçün işə düşür. Ümumiyyətlə, Seyranın istənilən nəsr əsərində Mirzə Cəlil, Haqverdiyev nəsrindən gələn xoş bir meh əsir. Ancaq bu vəqəni xatırlatmaqla Seyran heç də Stalinin «yasını» saxlamaq niyyətində deyil, sadəcə, hekayədə baş verəcək hadisələrin zamanını göstərməkdir. Məkan isə Yeddipara kəndidir. Onun qəhrəmanları - Fəmil və Nisə bu kənddə yaşayırlar. «O, davadan üç il əvvəl evlənmişdi. Mühəribəyə gedəndə bir oğlu da vardı - üç ilə bir oğul, hər halda pis nəticə deyil. Qarabağın ən böyük kəndlərindən biri olan Yeddiparanın camaatı söz sözü gətirəndə - bu gün də - iyirmi birinci əsrin on yeddinci ilində «Fəmil-Nisə» məhəbbətindən ürək dolusu danışır, bəzən də öz əlavələri ilə bu sevgini əfsanə səviyyəsinə qaldırır ilahiləşdirirdilər, nəsildən nəsilə ötürürdülər. Ona

görə də Yeddipara kəndi yaranandan bu günə qədər cəmişi birçə dəfə boşanma hadisəsi olub».

Hekayədə Fəmil-Nisə sevgisi doğrudan da qibtəyə layiqdir və müəllif bu sevginin «iləhələşdirilməsinə» yox, adi, real, inandırıcı təsvirinə meyl edir, sevgini, ər-arvad münasibətini heç bir süni, «canım qurban», «gözüm qurban» kəlmələrinə ehtiyac duymadan nəzərə çarpdırır. Və oxucuya belə bir fikri təlqin edir ki, əsl sevgi elə budur. Fəmil-Nisə sevgisi o zaman böyük məna kəsb edir ki, Bakıda «Leyli və Məcnun» operasına tamaşa edir, onların faciəsinə göz yaşları tökürlər. «Bu minvalla bir neçə ildə ki, Nisə-Fəmil yollarda qalıb ələm-yesir olmuşdular... Nisə-Fəmil Bakıdan uzaqlaşsalar da, Leyli-Məcnundan uzaqlaşmırdılar - Leyli də, Məcnun da onlarla bir yerdə idilər».

Hekayə əllinci illərin ab-havasını bizə xatırladır. Nə olar, keçmişə də qayıtmaq olar və biz keçmişdən necə sevməyi, musiqiyə, muğama heyranlıqla qulaq asmağı da öyrənə bilərik. Seyran Səxavətin bir hekayədə canlandığı bu keçmiş unutmayaq...

QƏZƏNFƏR MÜƏLLİMİN ŞUŞAYA YÜRÜŞÜ NİYƏ BAŞ TUTMADI?

Bir şair kimi təqdir etdiyimiz Əjdər Olun «525-ci qəzet»in səhifələrində hekayələri ilə də rastlaşırıq. Şeirdən nəsrə «keçidi» təbii qəbul etmək lazımdır, burada istedadın rolu mühüm rol oynayır. Əlbəttə, nəsrin öz ciddi qayda-qanunları var və Əjdər Olun bu hekayələrdə bir nasir kimi görürük. «Hərbi səhra komandirinin meymunu», «Qədir», «Fa», «Usta Yusifin kamançası», «Cəhiz» hekayələri Ə. Olun müasir həyat hadisələrinə şeirdən tamamilə fərqli tərzdə yanaşdığının şahidi oluruq. Ə. Olun bu hekayələri, həmçinin çox-çox əvvəl qələmə aldığı «Yazıçı Namiq Abdullayevin axırı», «Rəfiq Tağı ki, Rəfiq Tağı», «Kür Əlisəmid», «Qrafoman» və s. portret yazılarını «Qəzənfər müəllimin Şuşaya yürüşü» hekayələr kitabına daxil edib.

Mən bu hekayələrdən ancaq biri haqqında - «Qəzənfər müəllimin Şuşaya yürüşü»ndən söz açmaq istəyirəm.

Ə. Olun bu hekayəsi onun digər hekayələrinə nisbətən daha həyatidir, - desəm yanlışmı. Bu hekayədə yaşadığımız cəmiyyətin, içərisində dolaşdığımız mühitin, az qala hər saatda, hər gündə rastlaşdığımız hadisələrin izinə düşürük. Bu gün hər bir azərbaycanlının bir Qarabağ dərdi var. Dəxli yoxdur, bu dərdi kim içərisində daha çox yaşadır, kimisi isə az, hər halda dərddən çəkisini ölçmək fikrimiz yoxdur. Ə. Olun bu dərdi ürəyində yaşadan və günlərin bir günündə daha dözə bilməyib özünə, məsləkinə yaxın adamlarla birləşərək Şuşaya yürüş etmək istəyən Qəzənfər müəllimin hekayətini bizə nəql edir. Əlbəttə, təkcə Qəzənfər müəllimin deyil, onun mənsub olduğu «Qeyrət» təşkilatının da. ... «Yarandığı gündən «Qeyrət»in hirsli-hikkəsi soyumurdu, «qan-qan» deyirdi, coşub-kükrəyirdi, ağzından od-alov püskürürdü. Təşkilatın üzvləri Qarabağ məsələsində BMT-nin, ATƏT-in dediyini nəinki hərləmirdilər, hətta efirdə, mətbuatda gündəmdən düşməyən «sülh-mülh» söhbətlərini yerli-yersiz lağa qoyub döşlərinə döyə-döyə Qarabağı silah gücünə basmarlayıb geri qaytarmaqdan dəm vururdular». Tanış mənzərədir, eləmi? Məmləkətimizdə bu cür düşünən insanlar az deyil və əlbəttə, məsələni heç ictimailəşdirmədən deyə bilərik ki, bu insanları qınamaq da olmaz. İyirmi ildən artıq doğma yurd həsrətinin içəridə korun-korun tütüldüyü, fərdlərin psixologiyasında dəhşətli bir səbirsizlik, dözümsüzlük yaratdığı bir zamanın hadisəsidir bu. Əjdər Olun bu hadisəni maraqlı bir «oyun» süjetinə yerləşdirir. Qəzənfər müəllim Şuşaya at üstündə getməyi qərara alıb. «Qəzənfər müəllimin imkanı olsaydı, zamanı çox

yox, yüz əlli, iki yüz il geri fırladardı və olardı, məsələn, Qəzənfər xan, onda bilərdi neyləyərdi. Canından gizilti keçdi, başıaçıq olsa da, başında xanlara layiq naxışlı dəmir dəbilqə, əynində döyüş kaftanı, qollarında qolçaq, belində qızıl kəmə, bir əlində qalxan, bir əlində qılınc hiss elədi. Bir anlıq o, atın belindən seyrə daldığı boş çölləri döyüş meydanına oxşatdı. Ax, indi atı nə şahə qaldırıb kişnədərdi və başının dəstəsinə əmr edərdi ki...» Ancaq bu xəyallar çox keçmədən puç olur: «Dəstə elə bir qədər irəliləmişdi ki, «qıy» düşdü. Rayonun polis maşınları ulaya-ulaya qaranəfəs özlərini çatdırdılar hadisə yerinə». Hekayədə dramatism, gərginlik artır, «oyun» içində yeni bir «oyun» yaranır. Polis rəisi ilə Qəzənfər müəllim arasında «danışıqlar» başlanır. Beşcə dəqiqəlik söhbətdən sonra polis rəisinin «oyunu» baş tutur, yalançı bir qarşıdurma planlaşdırılır, Qəzənfər müəllim buna könülsüz razı olsa da, dəstə üzvləri «həbs olunur» (sonradan heç birinin burnu qanamadan azad olunurlar) və beləliklə, Şuşaya yürüş baş tutmur. Hekayənin ironik, bir az da komik «oyun» manerası dəyişir, sırf nisgilli, kövrəldici məqamlar gəlir. Məlum olur ki, polis rəisi Şuşadandır: «Şuşaya getmək mümkün olsa, elə birinci özüm gedərdim də. Bir vaxt babalarınızın Şuşanın Xoca Mərcanlı, Qurdlar məhəllələrindəki evlərinə getdiyini kimi». Məlum olur ki, polis rəisi də Qəzənfər müəllim kimi Qarabağ müharibəsindən keçib. Onların «Cıdır düzü» restoranındakı söhbətində isə hər ikisinin xarakteri bir nöqtədə «birləşir», Şuşaya yürüş etmək istəyən Qəzənfər müəllimlə bu yürüşün qarşısını alan polis rəisi Yengibarın düşüncələri arasında bir doğruluq yaranır: «Bu vaxt yenə Qəzənfər müəllimin cib telefonu Üzeyir bəyin «Üvertüra»sını çalmağa başladı...Yengibar müəllim ya Üzeyir bəyin musiqisinin təsirindən, ya Şuşanın adının ayrı cür çəkildiyindən, ya da nədənsə özünü saxlaya bilməyib bərk tutuldu və doldu. Qəzənfər müəllim də kövrəldi. Elə mağmın-mağmın dayanmışdılar ki, bu vəziyyətdə onları yezid də görsəydi, dözməyib yumaşalardı. Hələ, bəlkə, hönkürtü vurub gözlərindən gildir-gildir yaş da tökərdi».

Bizcə, hekayənin finalındakı bu təsirli səhnə hər şeyi deyir. Qəzənfər müəllimin Şuşaya, at üstündə yürüşü baş tutmasa da, biz gec-tez Qabilin məşhur şeirindəki «Ümid sənədir ancaq Azərbaycan əsgəri» çağırışını eşidəcək, Qəzənfər müəllimlərin elə o polis rəisinin müşayiəti ilə Şuşaya yürüş edəcəklərinin şahidi olacağıq.

Ə. Olun hekayəsi bitkin bir struktura, kompozisiyaya malikdir. Klassik hekayələrimizə xas olan bir sıra məziyyətlər burada qabarıq nəzərə çarpır. Sanki müəllif özü görünmür, amma bir təhkiyəçi kimi hadisələrin reallığına heç bir xələl gətirmədən onları inandırıcı lövhələrlə təqdim edir, obraza süni cizgilər artırmır və ən maraqlısı budur ki, Ə.Olun hekayələrində yumoristik çalarla sırf lirik və dramatik lövhələr bir-birini əvəz edir. Ə.Olun oxunaqlı hekayələrindən biri - «Qəzənfər müəllimin Şuşaya yürüşü»ndən aldığımız təəssürat bu idi...

HALALLIQ

Aslan Quliyev romanlar, povestlər müəllifidir, amma yaradıcılığa başladığı hekayə janrını da unutmur. Onun mürəkkəb süjetli romanları, həmin əsərlərdə təsvir olunan obrazlar bir romançı kimi artıq kamilləşdiyini sübut edir. Amma hekayələrində Aslan daha mükəmməldir, romanda onun gördüyü «quruculuq» işi, bəlkə qabaqcadan planlaşdırdığı süjet, kompozisiya, təsvir etdiyi obrazların qarşılıqlı münasibətləri hekayələrinin çoxunda qətiyyənlə nəzərə çarpır. Elə bil, bu hekayələr lap əvvəldən elə belə qələmə alınmalıymış. Elə bil, qabaqcadan heç nəyi planlaşdırmadan, süjet xəttini haradan haraya aparıb çıxarmadan hazır bir həyat hadisəsi yazıya gəlir. Hadisələrin axarı, obrazın düşüncə tərzini, həyata, baş verən olaylara münasibəti təbii bir axarla davam

edir. Aslanda xarakter yaratmaq istedadı qabarıq nəzərə çarpır ki, bu da yaxşı bir hekayənin yaranması üçün ilkin şərtlərdən biridir. Onun «Halallıq» hekayəsinin («Ulduz», 2017, iyul) qəhrəmanı çox maraqlı bir tipdir. Mürəkkəb daxili aləmi var bu tipin. Atasını öldürən qəbiristanda, hamının qarşısında deyir ki, mən atama haqqımı halal eləmirəm.

Siz belə bir hadisə ilə üzləşmişsinizmi? Oğul atasının dəfnində ailəsinin - anasının, bacısının, qardaşının və kənd camaatının illərdən bəri sabitləşmiş halallaq ənənəsinə xilaf çıxır. Əlbəttə, bu hadisə göydəndüşmə deyil və illərdən bəri ATA-OĞUL arasındakı az qala düşmənçilik həddinə çatan ziddiyyətin nəticəsidir. Hekayənin məzmununu, ata ilə oğul arasında baş verən münaqişəni qətiyyətlə nəql etmək fikrində deyilik. Ancaq məlum olur ki, ata oğlu ilə qəddarcasına rəftar edirmiş, öldürən belə ona halallıq verməyib. Bu yerdə oğula haqq qazandırmaq olarmı? Onu dinləyək: «Demək, vermədi, son nəfəsinə qədər kin saxladı, bağışlamadı. Vermədi, anası təsdiq elədi, çox dedim, yalvardım, amma faydası olmadı. Gərək atanın sözündən çıxmazdın. Oğullar var e, oxuyurlar, əllərinə qurban, ay dədə! Deyirlər kaş atamız sağ olaydı, yenə də bizi döyər, tək-yumruq altına salaydı. «Ana, kim oxuyur, özü üçün oxuyur. Niyə tək-yumruq altına salmalıymış? Olmazmı saçımı oxşasın, xoş sözlər desin? Niyə görə məni döyən əllərə qurban olmalıyam? Səyem? O məni bağışlasın, halallıq verməsin, mən onun əllərinə qurban olum?» Deməli, münaqişənin kökü ataya gedib çıxır. Sonra məlum olur ki, oğula qarşı bu münasibətdə hamı ata ilə həmrəydir. Bibisi bircə göbələk üstündə maşanı necə vurursa, bir ay sol ayağını yerə basa bilmir. «Anam məni o qədər döyməyib, sən o qədər döyübsən». Əmisinin bağından ikicə dənə alma dərdi üçün qovulur, qaçanda şalvarı səpərin tikanına ilişir, əmisi o qədər onu döyür ki, bədənində salamat yer qalmır. Bax, bütün bu hadisələr, oğula qarşı sanki vərdiş halını almış bu döyülmələr ziddiyyətləri kəskinləşdirir. «Mənim bir prinsipim var, pislik eləyəne pislik elə, yaxşılıq eləyəne yaxşılıq. Ay unut, ay kin saxlama, ay o pislindən əl çəkmir, sən niyə yaxşılığın əl çəkirsən kimi sözlər mənim üçün deyil» - bu «prinsip» oğulun həyat devizinə çevrilir və o, kəndə, atasının dəfninə gələndə bu «prinsipi» elan edir. Əlbəttə, hekayədə oğulun alim qayınatasından əxz elədiyi «prinsiplər» də açıqlanır, alim qayınatanın kənd məişətinə, adət-ənənələrinə qarşı neqativ münasibəti oğul üçün həyat meyarına çevrilir. Bax, bu nöqtədə hekayədə bir boşluq nəzərə çarpır. Niyə alim qayınata kəndə, kənd adamlarına, adət-ənənələrə müştəbəhcəsinə yanaşır, Füzulidən nəse deyən mollaının saqqalını didişdirir?

Hekayəni oxuya-oxuya düşünürsən ki, oğul atasına halallıq verməyib şəhərə qayıdacaq. Amma bir gecə ata oğulun yuxusuna girir. «Sənə qarşı haqsızlıq eləmişəm. Oğlum, boynunda nə haqqım varsa, halal xoşun olsun! Xeyir-duanı verirəm, xoşbəxt olasan. Allah səni balarınla, ailənlə imtahana çəkməsin!». Bu yuxu əhvalatı ilə hekayənin axarı dəyişməyə üz qoyur. Oğul atasıyla bağlı ən xoş məqamları xatırlayır. «Bir dəfə meşədən qayıdanda qar yağmağa başladı, o yorulmuşdu, yeriməyə ayaqlarında güc yox idi. Atasını qucağına götürdü və o uzaq yolu bircə dəfə də yerə qoymadan evə gətirdi. Bir dəfə də onuncu sinifdə oxuyanda sətəlcəm olmuşdu, ara həkimini onu yalnız ayı yağının sağalda biləcəyini demişdi. Atasını tufəngini götürüb meşəyə getdi və bir həftə soyuq, qarlı qış meşəsində gəzib axtardı, yalnız ayı vurandan sonra kəndə qayıtdı. Doğrudan da, ayı yağı onu sağaltmışdı». Daha bir neçə belə xatırlamalar və beləliklə, inadkar oğulun qəlbində bir halallıq işığı yanır: «Əlini nəm torpağın üstünə qoydu. Heç kim eşitməsin deyər astadan dedi. «Ata, nə haqqım varsa, hamısını sənə halal eləyirəm. Sən məni bağışladın, mən də səni bağışlayıram».

Bu halallıqdan sonra arvadı cib telefonundan ona zəng eləyib deyir ki, həkim xəstə uşağımızı müayinə elədi, dedi, əsl möcüzə baş verib, uşaqda xeyli irəliləyiş var, əməliyyata ehtiyac yoxdur. Hekayə burdaca bitir.

Əlbəttə, Aslan Quliyev maraqlı bir hekayə yazıb, onun roman və povestlərində nəzərə çarpan bir xüsusiyyət bu hekayədə də diqqətdən yayınmır, o, həyatın sərt görünən həqiqətlərinə üz tutur, təqdim etdiyi obrazı da bu sərt həqiqətlərin qoynuna atır. Vaxtilə onun «Keçmiş döyüşçü və oğlan» və «Yazıçının savaşı» povestləri haqqında bir yazımda da qeyd etmişdim ki, Aslan Quliyev daxilən temperamentli qəhrəmanları nəsrə gətirir. Ancaq bu qəhrəmanları mühit, yaşadıkları cəmiyyət, onlara qarşı soyuqluq, laqeydlilik o həddə çatdırır ki, hətta cinayət aləminə yuvarlanırlar. «Halallıq» hekayəsində də qəhrəmana xas olan temperament dərhal özünü büruzə verir. Amma hekayəni oxuyandan sonra belə bir sual meydana çıxır: o, haqlıdır mı? Bu suala da birmənalı cavab vermək mümkün deyil. Məsələ burasındadır ki, hekayənin qəhrəmanı ilə onun ailəsi arasındakı konflikt yalnız qəhrəmanın haqlı olduğuna dəlalət edir, çünki anası, bibisi, əmisi, qardaşı onun haqlı, haqsızlıq olduğunu söyləyirlər. Bu da ikinci tərəfin - konfliktin ikinci qütbünün çox passiv təqdim olunmasıyla bağlıdır. Digər tərəfdən, hekayənin qəhrəmanı sanki alim qayınatasının diqtəsiylə hərəkət edir, onun kənd adamlarına qarşı qeyri-etik münasibətini bir prinsip kimi qəbul edir. Amma mənim də, Aslanın da, elə onun təsvir elədiyi qəhrəmanın da kəndi hekayədəki kənd deyil.

KAMRAN NƏZİRLİNİN «AXTARIŞ»I

Kamran Nəzirli neçə povestin, neçə hekayənin müəllifidir və müasir nəsrimizdə özünəməxsus fərdi dəst-xətti, üslubu olan bir müəllifdir.

«Axtarış» hekayəsində biz Kamranı artıq kifayət qədər təcrübəli bir nasir kimi görürük və məsələ burasındadır ki, bircə hekayə ilə də yazıçının nəyə qadir olduğunu izləmək mümkündür.

Hekayə nəsrin «boyca balaca», amma «ağılca» ən yüyrək bir janrıdır. Deyirlər və yazırlar ki, yaxşı bir hekayə ilə romanın yaxud povestin əhatə etdiyi məzmunu ifadə etmək olar. Zənnimizcə, buna heç ehtiyac yoxdur. Çünki hekayədə əks olunan həyat həqiqətləri, obrazlar və onların qarşılıqlı münasibətləri, təsvir edilən hadisələr məhz hekayə tipi üçün nəzərdə tutulur. Yalnız yazıçı istedadı imkan verir ki, bir hekayədə son dərəcə aydın bir mətləb ifadə etsin, elə bir obraz yaratsın ki, o obraz həyatdakı prototipini ləyaqətlə təmsil eləsin (Novruzəli, Qurbanəli bəy, Usta Zeynal, Şeyx Şəban, Erkək Tükəzban və s. kimi), elə hadisə təsvir eləsin ki, o hadisədən oxucu təsirlənsin, sarsılsın ya da ibrət dərsi götürsün. Buna görə də hekayənin missiyası böyükdür və bu gün onlarla, yüzlərlə hekayə içindən belələrini tapmaq o qədər də asan deyil. Amma hər halda var və olacaq.

Kamran Nəzirlinin «Axtarış» hekayəsi bir neçə aspektdən diqqəti cəlb edir. Birincisi, hekayənin oxunaqlı olması önəmli faktdır. Oxucu üçün maraqlı səhnələr, təsvirlər, dialoqlar təqdim edilir və müəllif bütün bunları səliqə ilə, bir xətt boyunca yerləşdirə bilir. İkincisi, sona qədər həm müəllif təhkiyəsində, həm də obrazların bir-biri ilə münasibətində dil aydınlığı, səlisliyi ilə qarşılaşırsan. Kamran Nəzirlinin nəsrində elə bu xüsusiyyətinə görə də seçilə bilər. Onun nəsrində dil canlıdır, necə deyərlər, insan kimi nəfəs alır, nəfəs verir, koloritli və şirəlidir. Üçüncüsü, təqdim olunan hadisələr və obrazlar müəllifin bədii təxəyyülündən doğsa da, canlı həyata və canlı insana çox oxşayır. Elə bil, həyatın bir parçası ilə üz-üzə gəlirsən.

Hekayədə təsvir olunan hadisələr Azərbaycandan kənarda - Sarpi qəsəbəsinə (Batumidə), turistlərlə dolu olan «Kameo» hotelində cərəyan edir. «Sarpi qəsəbəsinə» turistlərlə dolu olan «Kameo» hotelinin vestibülündə sakitlik hökm sürürdü; yay səhərinin gözü açılmamışdı, alatoranlıq idi; arabir magistral yoldan ötən minik və yük maşınlarının səsi gəlirdi, amma bu, bütün günü yaxındakı çil-

mərlikdə özünü günə verən, Qara dənizin şəffaf suları qoynunda doyunca çimən, gecələr isə gürcü mətbəxi və şərabının ləzzətindən yorğunluq çıxaran hotel sakinlərinin şirin yuxusuna mane olmurdu. Subtropik qəsəbənin ətirli və gurultulu havası bahalı, parlaq tünd mavi şüşəli açıq qapıdan isəri dolurdu». Hekayə hadisələrin cərəyan edəcəyi məkanın təsviri ilə başlayır və təbii ki, burada hələ başlanacaq münasibətlərdən, konfliktdən xəbər verilmir. Deməli, Kamran Nəzirli əksər hekayələrə xas olan «tədrici inkişaf» sxeminə sadıq qalır. Bəli, bu təsvirlərdən sonra əsərin qəhrəmanlarının təqdimatı gəlir: «Vestibülün baş tərəfində pardaqlanmış lövhənin üstündə «hotel inzibatçısı» sözləri yazılmışdı; üstü şüşəli enli arakəsmədən səliqə ilə daranmış qısa, şabalıdı qız saçları görünürdü; qızın başı aşağı əyilmişdi, o da nəse hesablayır, yazıb-pozur, sonra gərgin və narahat halda başını qaldırır qapıya tərəf, hotelin qabağındakı bağçada üstüörtülü çardaqda oturub dalğın-dalğın xəyallar quran nimdaş köynəkli oğlana göz qoyurdu, sonra başını yenə aşağı sallayıb kompüterdə nəse yazırdı». Az sonra məlum olacaq ki, oğlan və qız bir-birlərini sevirlər və nişanlıdırlar. Qız - Manana gürcü, oğlan - Tokay azərbaycanlıdır. Yox, müəllif yeni «Şeyx Sənan-Xumar» ya da «Əsli-Kərəm» faciəsini qələmə almaq fikrində olmayıb. İndi XXI əsrdir.

Hotel sahibi Nodar Canidze oğlanı qızın yanında görəndə çox təəccüblənir, amma Manana söyləyir ki «Biz Tokayla nişanlı kimiyik. Bir az pul toplayan kimi toyumuzu edəcəyik!».

Hekayənin başlanğıc mərhələsi burada tamamlanır və oxucu gözləyir ki, bundan sonra əsl «həngamə» necə olacaq. Budur, hekayədə üçüncü obraz peyda olur, Almaniyadan gələn turist qadın - xanım Şrayner gəlib çıxır. Məlum olur ki, o, gürcüdür, adı da Manana, iyirmi beş il əvvəl bir almana ərə getmiş və tamamilə dəyişmişdir. Əvvəla, gürcü qızgınlığını alman soyuqluğu ilə əvəz etmişdir, qupquru, soyuq təbiətli bir insana dönmüşdür. İkincisi, öz doğma dilində də danışmağı yadırgamışdır, çünki uşaqları alman dilində danışır. Xanım Şrayner bircə ona sevinir ki, Gürcüstanı tanıya bilmir, «Gürcü xalqı axır ki ağ günə çıxdı» deyir.

Hekayədə hadisələrin əsas nüvəsini müəyyənləşdirən bir olay baş verir. Hotel sahibi onu işə götürür, hələlik həyətdəki bağçaya baxmağı tapşırır. Bu şad xəbəri sevgilisində çatdırmaq üçün hotələ tələsir. Yolu sahildən keçir və bu zaman baxıb görür ki, xanım Şrayner suyun üzündə uzanıb sakitcə göyləri seyr edir. Və bu zaman gözlənilməz bir hadisə baş verir; havanın üzü birdən-birə dönür, xanım Şrayner güclü dalğa nəticəsində dənizdə batmaq üzrədir. Onu xilas etmək üçün Tokay ölüm-dirim savaşına girir: «Tokay bir əli ilə Şraynerin saçlarından tutub dartır, o biri əli ilə amansız dalğaların caynaqları arasında sahilə can atırdı. Çimərlikdəki rus, türk, gürcü, azərbaycanlı, erməni turistləri bu səhnəni təşvişlə izləyir, yaşlı qadınlar özündən iki dəfə ağır olan alman turistini sahilə darta oğlanı göstərib deyirdilər:

-Uşaqda cəsarətə bax e!»

Əlbəttə, müəllif öz qəhrəmanını - həyata yenidən atılmış, amma kifayət qədər müsbət enerjiyə malik azərbaycanlı Tokayı oxucuya sevdirə bilir. Hiss olunur ki, K.Nəzirli təsvir etdiyi obrazın düşüncə tərzilə hərəkətləri arasında bir vəhdət yaratmağa çalışır. Hərçənd ki, Tokayla Manananın bir-birilə qarşılıqlı münasibətləri istənilən bədii effekti yaratmır. Oxucuya məlum olmur ki, bu sevgi necə yaranıb?

Bəli, alman turisti xanım Şrayner boğulmaqdan xilas olur. Əvvəlcə alman səfirliliyi ölkəsinin vətəndaşını ölümdən xilas etdiyi üçün Tokaya təşəkkürünü bildirir, sonra xanım Şrayner bu igidliyinə görə Tokaya minnətdarlıq edir. Amma hekayədə yeni bir olay üzə çıxır. Məlum olur ki, xanım Şraynerin üzüyü dənizdə itib. Özü də bu üzük dəyərinə görə çox qiymətli dir.

Əgər bu üzük əhvalatı olmasaydı, hekayəni həmin məqamdaca bitirmək olardı. Onda hekayə sovet dövründə yazılan bəzi hekayələr kimi «müsbət qəh-

rəman»ın «qələbəsi» ilə bitərdi. Amma oxucu da hiss edir ki, hekayəni burada bitirmək olmaz. Ona görə də intizarla hadisələrin sonrakı gedişatını izləyir.

Kamran Nəzirinin «Axtarış» hekayəsini səciyyəsinə görə «hadisə, vəziyyət» tipli hekayə kimi xarakterizə etmək olar. Doğrudur, burada təsvir olunan obrazlar da diqqətdən yayınmır, amma onların xarakteri məhz hadisələrdə açılır, aydınlaşır.

Xanım Şrayner Almaniyaya yola düşür və gedəndə Tokayla, Manana ilə səmimi görüşür, onları toydan sonra «bal ayına»-Almaniyaya dəvət edir.

Tokayla Manananın toyu olur və bir ildən sonra onlar Almaniyaya-xanım Şraynerin yaşadığı Frankfurt şəhərinə yola düşürlər. Məqsəd həm Manananı həkimə göstərmək, həm də xanım Şrayneri görməkdir.

Oxucunu intizarda saxlayan elə bu görüşdür. Doğrudan da, fikirləşməyə dəyər, görəsən, bu görüş baş tutacaqmı?

Budur, Manana hoteldən xanım Şraynergilə zəng vurur. Və gözlənilməz bir hadisə baş verir: «Dəstək Manananın əlində qaldı; gənc qadın qurumuşdu. Telefon dəstəyini çarpayının üstünə atdı. Tokay heç nə başa düşmədi, heyrətlə soruşdu: -Nooldu? Bir şey baş verib? Nə dedi? Manana pörtmüş halda qabağa çıxmış qarnını tutdu, ehmalca çarpayının üstünə əyləşdi... Tokay yenə heç nə başa düşmədi və qadının qarşısında diz çöküb onun qarnını qucaqladı, pıçıltıyla dedi: - Əzizim, sakit ol. Sənə həyəcanlanmaq olmaz. Erix nə dedi? Mananaya bir şey olub? -Yox! O, bizi tanımadı!»

Bu hadisə, yeni xanım Şraynerin ərinin onları tanımaması Tokayı və Manananı çox pərişan edir. Amma onlar Frankfurtdan təyyarə ilə Tbilisiyə qayıdanda «uzaqdan adamları yara-yara onların uçuş qapısına tərəf tələsən xanım Şrayneri və uşaqlarını» görürlər. «Tokay başını onun çiyninə qoyub dünyanın ən gözəl mürgüsünü vuran boylu qadınını dümsüklədi.

-Ora bax, gör bizə tərəf kimlər gəlir?»

Doğrudan da bu sonuncu səhnə oxucunu nigarəngiliqdan qurtarır və o, rahat nəfəs alır. Heç ola bilərdimi dənizdə az qala boğulan bir qadın öz xilaskarına doğru yüyürməsin? İndiricidir.

Amma Erix Şraynerin hərəkəti lazımcı əsaslandırılmamışdır. Əvvəla, hekayədə onun haqqında yalnız bir-iki kəlmə məlumat verilir, bu alman kişinin səciyyəsi, xarakterik cizgiləri barədə heç nə deyilmir. Axı, onun xoşagəlməz hərəkətini doğuran bir səbəb olmalıydı və biz inanmalıydıq ki, bu alman kişisi belə naqis hərəkət edə bilər. Ona görə də onun hərəkəti bizdə təəccüb doğurur. Fikirləşirik ki, görəsən bütün alman kişiləri bu cür kobud və qonaqsevmezdir? Əlbəttə, belə deyil!

Kamran Nəzirinin «Axtarış» hekayəsi bir daha göstərir ki, bu günkü nəsrde hekayə yenə keçən əsrdə olduğu kimi maraqlı, orijinal nümunələrlə diqqəti cəlb edə bilər.

AKVAREL ZƏRİFLİYİ

Görkəmli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov məqalələrinin birində yazırdı: «Hekayəni damla ilə münayisə etmək olar, lakin bu damlalarsız okean ola bilməz. Mənim fikrimcə, hekayə dövrün mozaikasıdır. Mozaika isə, məlum olduğu kimi, xırda və zərif hissəciklərdən ibarətdir. Hekayə həmçinin qravüraya bənzəyir. Yazıçı əməyi də müəyyən mənada qravüracı sənəti ilə səsləşir: ifadə vasitələrindəki zəriflik, maksimum yığcamlıq, detalların dəqiqliyi hər ikisinə aiddir».

DAMLALARSIZ OKEAN OLA BİLMƏZ... Hekayəsiz də nəsr. Bu adi həqiqəti döndə-döndə vurğulamışıq. Dünyanın böyük yazıçılarının ədəbi təcrübəsi də sübut edir ki, əksərən böyük və möhtəşəm romanlardan öncə hekayələr yara-

nır. Doğrudur, Çexovun, Mirzə Cəlilin və Haqverdiyevin romanları olmamışdır, ancaq bu heç də ona dəlalət eləmir ki, onlar roman yazma bilməzdilər. Əslində, ən yaxşı hekayəni öz bədii tutumuna görə ən yaxşı roman və povestlərlə müqayisə edə bilərik. V.Q.Belinski iki əsr bundan əvvəl yazırdı ki: «Povest-hissələrə, minlərcə hissələrə parçalanmış romandır. Povest-romandan alınmış bir fəsildir». Dahi tənqidçi hekayə barədə heç nə demir. Amma biz hekayəni nə povestin, nə də romanın hissəciyi, fəslə və kiçik modeli saymaq fikrində deyilik.

Bizcə, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında hekayə janrı haqqında ən dəqiq tərfi Mir Cəlil verib: «Xarakterik bir hadisə, yığcam bir süjet, ümumiləşdirici bir mətləb, şirin, sadə söyləmə, nəqlətmə üsulu hekayə sənətində əsasdır». Bax, bu meyarla son əlli ildə Azərbaycan nəsrində yaranan ən yaxşı hekayələrimizi xatırlayıram: «Qırçı və qırmızı çmçək» (İlyas Əfəndiyev), «Qızıl ilan» (İsmayıl Şıxlı), «Şəppəli» (İsa Hüseynov), «Astana», «Bayatı-Şiraz» (Yusif Səmədoğlu), «Bir payız axşamı», «Arabaçı» (Sabir Əhmədli), «Baladadaşın ilk məhəbbəti», «Qarabağ şikəstəsi» (Elçin), «Ürək yaman şeydir», «Güllü paltar mövsümü» (Əkrəm Əylisli), «Mən, sən, o və telefon», «Gürcü ailəsi» (Anar), «Ad günü» (Rüstəm İbrahimbəyov), «İt intervüsü», «Cəhənnəmdə» (Seyran Səxavət), «Sərçələr» (A.Məsud), «Qar» (M.Süleymanlı), «Omaroğlunun qayıtması» (Vaqif Nəsimi), «Ad» (Məmməd Oruc), «Yaxın qohum» (Şahmar), «Qırıncı otaq» (Saday Budaqlı), «10 sentyabr» (Rəşad Məcid) ...Adlarını çəkdiyim bu hekayələr çoxdan çap olunub və elə bilərəm, illər keçdikcə onlar Azərbaycan hekayə sənətinin ən maraqlı nümunələri kimi yaddaşlardan silinməyəcək, hər təzə oxucu nəsli üçün də bu nümunələr heç vaxt köhnəlməyəcək.

Beləliklə...

«Dünən nahardan sonra, saat 3-ə yaxın məni kəsib doğramasaydılar, bu gün 80 yaşım tamam olacaqdı. Doqquzuncu onilliyi «xırdalamaqçün» yalnız bir gün - bircə gün çatmadı. Heyf, səd heyf... Amma nəyləməli, həyatdır da».

Günə Anarqızının «Ağac» hekayəsi bu sətirlərlə başlayır. Yeni Azərbaycan hekayəsi özünün bir çox nümunələrində mətləbə məhz sondan-məlum nəticədən başlayır və sonra tədricən geriye - başlanğıca doğru hərəkət edir.

«Məni ürək ağrısıyla doğrayıb kəsdilər. Bunu hiss edirdim. Vəziyyəti başa düşərək cıqırımı da çıxarmadım. Ancaq dərindən köksümü ötürdüm və köhnə həyətin beton döşəməsinə yığıldım».

Hekayəni tamam oxuyub qurtarırsan və istər-istəməz 80 yaşlı ağacla insan ömrü arasında bir assosiasiya yaranır və düşünürsən ki, Günə Anarqızı bu bağlılığı çox səliqəylə, akvarel zərifliyi ilə gözə çarpdırır. Bədii təxəyyüldə insanın quşa, heyvana, heyvanın insana və quşa (və s.) «çevrildiyi» yüzlərlə nümunələr var. O cümlədən, ağaca da. Amma ağac-insan çevrilməsi fikrimizcə, ən uyarlı assosiasiyadır. Bir ağac ömrü ilə insan ömrü arasında fəhmlə duyulan, lap elə birbaşa hiss olunan bənzəyişlər çoxdur.

«Aman Allah, necə də tez böyümək, boy-buxunlu, şümal olmaq istəyirdim. Əvvəl-əvvəl heç kəs mənə məhəl qoymurdu. Bir-iki dəfə hətta əzmək, qaba çəkmələriylə asfalta yapışdırmaq istəmişdilər məni. Elə bil, sübut etmək istəyirdilər ki, bu dünyada balaca və köməksiz pöhrə olmaq nə qədər çətinmiş».

O ağac böyüyür, «yaşa dolur» və ətrafında cərəyan edən heç bir hadisəyə biganə qalmır. Ağac müəllifin şərti-metaforik planda düşündüyü bədii vasitədir. O hadisələrin sadəcə seyrçisi deyil, həm də təhlilçi kimi çıxış edir. «Mənzillərdə çeşid-çeşid insanlar yaşayırdı - müxtəlif millətlərə, dinlərə, adət və ənənələrə mənsub olan adamlar. Onları doğma şəhər, köhnə ev və sakit həyat birləşdirirdi və bu həyətin ortasında mən bitmişdim, ətrafa kölgə salırdım». Göründüyü kimi, Ağac təhkiyədə aparıcı rol oynayır. O, bir həyat (əslində, həyat) dramının «müəllifi»nə çevrilir. «Hadisələr sanki dramın iştirakçılarından asılı olmayıb çox

becid cərəyan edirdi». Oğlan və qızın nakam sevgi dastanı Ağacın bilavasitə iştirakçısı olduğu əvvəli romantik, sonu faciəli bir tamaşanı xatırladır. Oğlan və qız bir-birlərini dəlicəsinə sevirilər. «Pıçıltı sahibi olan oğlan hamıdan yaraşıqlı, hamıdan ağıllı, hamıdan xeyirxah idi. Həmin o oğlan ki, sevgilisi üçün dəli - divanətek gəzirdi». Qızın valideynləri onların qovuşmasına mane olur, oğlanın valideynlərinin də buna razılığı yoxdur, çünki qız ermənidir: «indiki vaxtda-oğlan qızın həmvətənləri tərəfindən doğma Vətəninin şərəfini qorumalı olduğu bir zamanda - bu, necə baş tuta bilər?». Və sonra elə bir hadisə baş verir ki... Məlum hadisələr zamanı oğlan qızı və nənəsini evlərində gizlədir. Hər an öldürüləcəyini hiss edən nənənin ürəyi partlayır və qız oğlana baxıb gözləmədən dəhşətli sözlər deyir: «Sənə nifrət edirəm». Sonra isə həmin o faciə baş verir: oğlan özünü ağacdən asır. «O mənhus gecədən bir həftə keçdi. Bu vaxt ərzində fəryadlara və ağıllara alışmışam. Hər gecə, səhərə yaxın oğlanın anasının səsinə eşidirəm. Qonşular deyirlər ki, arvadın başına hava gəlib. Ölüm ərəfəsində onun ağırılı harayını eşitdim: «Mən daha bu ağaca baxa bilmərəm!»

Beləliklə, səksən yaşına çatanda Ağac qətl yerinə çevrilir.

Qatil isə o deyil.

Ağac insanlar, millətlər, dinlər arasında münasibətlərin canlı şahididir.

Romantik sevginin real, müdhiş bir faciəvi sonluğa gəlib çıxması Ağacın başında çartlayır. Ağacı doğrayıb kəsirlər.

Sevgilərin dini, milləti olmur. Ağacların da beləcə. Sevgi ağac timsalında metaforikləşir. Sevgililər qovuşa bilmirlər. Ağac da torpağa yığılır, onun üçün cazibəli və gözəl görünən dünyasından ayrılır.

Bu hekayədə diqqəti cəlb edən iki mühüm məqamı qeyd etmək olar.

Birincisi: hekayənin dili ədəbi dil meyarları ilə tam səsleşir: emosional çalarlar, Ağacın insan kimi düşünüb-daşınmasını əks etdirən nitqi, sərrast seçilmiş cümlələr, tərkiblər... bunlar hekayədə qabarıq nəzərə çarpır.

İkincisi: mətləbin, təsvir olunan hadisələrin yığcamlığı, lakonikliyi də nəzərdən qaçmır. «Ağacın tarixi» bir həyət adamlarının bir neçə nəslinin tarixi ilə paralel verilir. Qısa, yığcam, amma yadda qalan cizgilərlə.

Günəş Anarqızının «Keçmişə sarı» və «Arzu» hekayələrində də eyni canlı, koloritli dilin cazibəsiylə rastlaşırıq, hadisələrin psixoloji aspektdə işıqlandırılması, yerində işlənən detalların mətnə xüsusilə nəzərə çarpması da diqqətdən yayınmır.

Tənqidçi Gülrux Əlibəyli (ruhu şad olsun!) yazırdı: «Günəlin əsərlərinin əsas özəlliyi insanı düşünməyə sövq etməsidir». Elədir ki, var. Günəş Anarqızı oxucunu düşünməyə sövq edən yazıçıdır və arzulayırdıq ki, bu proses davam etsin, Günəş xanım nəsr yaradıcılığında bu hekayələrlə kifayətlənməsin.

VƏFA MÜRSƏLQIZININ HEKAYƏLƏRİ

Vəfa Mürsəlcızı son illərin cavan hekayəçiləri sırasında boy göstərir. Onun «Azərbaycan» və «Ulduz» jurnallarında çap olunan hekayələri bizdə belə bir təəssürat oyatdı ki, Vəfa Mürsəlcızı təkcə nə yazdığını yox, həm də necə yazdığını nümayiş etdirir. O, əsasən qısa yazır, amma bu hekayələri «miniatur hekayə» adlandırmaq istəməzdik. Ona görə ki, Vəfa Mürsəlcızı bu kiçik - hər biri iki-üç səhifəlik hekayələrində ən azı on səhifədə ifadə edə biləcəyi mətləbi yığcam şəkildə söyləməyə can atır. Uzunçuluğa, artıq təfərrüatlara yol vermir. Elə iki-üç səhifəlik hekayədə də xarakterik obraz yaratmaq, maraqlı hadisə təsvir etmək olar. Yeddi hekayəsindən hansınısa seçib onun haqqında söz açmağı lazım bilmədik, bu yeddi hekayənin hamısına bir HEKAYƏ KİMİ baxdıq.

Bütün bu hekayələri bir bucaq altında, bir ümumi, o hekayələrin hamısı üçün səciyyəvi olan bir mənaya sığdırsaq, ilk növbədə, Vəfa Mürsəliqızının maraqlı, oxunaqlı təhkiyəsini qeyd etməliyik. Hekayəçinin ən başlıca uğurlarından biri və bəlkə də birincisi budur - «təhkiyəyi-kəlam». Oxucunu hekayəni zorla oxumağa məcbur eləmir Vəfa Mürsəliqızı, sadəcə, nəql prosesini maraqlı qurur. İkincisi: hadisələri və obrazları təsvir edərkən mümkün qədər çalışır ki, təbiilik prinsipinə əməl etsin. Elə bir hadisədən söz açsın ki, həyat həqiqəti ilə səsleşsin, oxucuya yalan sırımasın. Obrazı da müşahidə etdiyi, xarakterinə, xasiyyətinə yaxından bələd olduğu insanlardan əxz eləsin. Və üçüncüsü; kifayət qədər fikrini səlis dillə izhar eləsin, obrazların dilinə onların öz xasiyyətinə uyğun tərzdə danışmaq tonu versin. Vəfa Mürsəliqızının «Ulduzlu intihar» və «Namus» hekayələri erməni əsirliyində olan iki qadının taleyindən söz açır. Birinci hekayədə əsirlikdə olan azərbaycanlı qadını ermənilərin onun başına açdığı biabırçılığa dözməyiö fürsət tapan kimi intihar edir: «Yarıqapalı gözlərində sevinc vardı, aylardan bəri hiss etdiyi ilk sevinc. Biləyindən axan qan əllərindəki qanı və alnındakı namus ləkəsini yuyurdu deyəsən. Sabah bu əclafın hamısı biləcəkdik ki, o, bir erməni öldürdü, canı bahasına olsa da. Dan yeri qızarırdı, onun «qalibiyyətini» aşkar etmək üçün». «Namus» hekayəsindəki azərbaycanlı qızı isə bir təsadüf nəticəsində əsirlikdən xilas olur, kəndinə, ailəsinə qovuşur. Amma ortada namus məsələsi var, Nazilə əsirlikdə olarkən zor gücünə bir ermənidən uşaq dünyaya gətirib. Buna görə kənddə ona pis baxırlar, niyə bu qız orda özünü öldürməyib, - deyirlər. Ona görə də baş götürüb uzaqlara getmək istəyir. Amma nişanlısı Murad hələ də onu sevir. Və hekayənin sonu elə bu gözlənilməz finalla bitir:

«-Gedirəm, Murad. Gedirəm ki, üstünüzdəki namus ləkəsi təmizlənsin... Gecdir, çox gecdir. Düz doqquz il gecikmişəm.

-Onda mənə də apar.

Susdu, nə deyəcəyini bilmədi. İçində elə bil nəse yerindən oynadı.

-Səninləyəm, cavab ver! Aparırsan mənə?!

-Bəs sən bu namussuzluğu götürə biləcəksən?

-Nazilə, mən bu doqquz ildə hələ bugünkü qədər namuslu olmamışam».

İki hekayəsində («Səs», «Qabyuyan») novella janrına xas gözlənilməz hadisələr diqqəti cəlb edir. Onun digər hekayələrində də belə qəfil, gözlənilməz situasiyalar nəzərə çarpır. Amma birinci hekayədəki süjet bizə tanış gəlir.

Vəfa Mürsəliqızı hələlik ilk hekayələrini yazır, təbii ki, təcrübəsi artdıqca həyatın, gerçəkliyin daha mühüm problemlərinə üz tutacaq, təqdim etdiyi obrazlar, təsvir etdiyi hadisələr təkcə ailə-məişət sferasını deyil, həyatın daha ziddiyyətli, paradoksal münasibətlərini də əhatə edəcək. İnanaq buna...



Nərgiz CABBARLI

Tarixi fakt bolluğu, xronologiya, yoxsa tarixi şəxsiyyətə rakurslanma?



Tarixi roman haqqında danışdıqda roman texnologiyası, tarixə münasibət və fakta yanaşma baxımından bir neçə istiqamət müşahidə olunur:

1. Ənənəvi roman texnologiyası ilə işlənən romanlar (klassik tarixi roman);
2. Ənənəvi roman texnikasının "qırılma"sı hesabına tarixə və fakta modern yanaşma ilə işlənən eksperimental-tarixi romanlar;
3. Və postmodern texnika ilə işlənən tarixi romanlar.

Maraqlıdır ki, müstəqillik illərindən əvvəl yazılmış tarixi romanlarda da buna bənzər, eyni olmasa da, müəyyən mənada oxşar istiqamətlərin mövcudluğunu tədqiqatlarda görmək mümkündür. Məsələn, Yaşar Qarayev dövrün tarixi romanlarını dəyərləndirərək yazırdı: "Çox yaxşı haldır ki, tarixi mövzu öz poetik axtarışları ilə də diqqəti cəlb edir. Xəyal və sənəd, fantaziya və fakt, folklor və tarixşünaslıq bu poetikanın əsaslandığı zəngin bir arsenalı təşkil edir. Əzizə Cəfərzadə, Fərman Kərimzadə, Əlisa Nicat, Fərman Eyvazlı kimi nasirlər daha çox ənənəvi formalara meyil edirlər. Müasir mədəni-insani başlanğıcla folklor ənənəsinin, sənədlə, faktla şərtiliyin yeni məzmununda qaynadığı Çingiz Hüseynovun, Elçinin və Mövlud Süleymanlının tarixi nəsr üslubunu daha qabarıq səciyyələndirir. Tarixi keçmişin böyük ictimai ziddiyyətlərinin mədəni, əxlaqi və fəlsəfi mənasına bədii marağın yeniliyi, müasirliyi İlyas Əfəndiyevin, Ənvər Məmmədخانlının, İsa Hüseynovun əsərlərində özünü xüsusilə aydın şəkildə göstərir.¹

Bir sözlə, o dövrün də meydana çıxan tarixi romanlarını fakta münasibət və işləmə texnikası baxımından bir-birindən fərqləndirmək olurdu və müəyyən istiqamətlənmə prosesinin getdiyi görünürdü. Ənənəvi tarixi roman müstəqillik illərində daha çox fakt bolluğu və xronoloji təqdimat meyilliliyi ilə fərqlənir. Fakta modern yanaşmada isə ənənəvi yanaşmadan sapmalar, tarixi faktın təqdimində fərqli üsullara üz tutuma, fakt təqdiminə daha yaradıcı yanaşma müşahidə edilir. Bu iki istiqaməti bir müəllifin iki əsəri üzərində dayanmaqla təhlilə çəkmək istərdik.

Bir qədər də dəqiqləşdirək: tarixi roman janrına müraciət etməyi sevən və əsərlərində xüsusilə Qarabağın tarixi haqqında danışmağa üstünlük verən Mustafa Çəmənlinin "Xallı gürzə" və "Ölüm mələyi" romanları barədə danışacağıq.

¹ Yaşar Qarayev. "Bədii qəhrəman: tarixi mövzu və müasir poetika axtarışları". "Seçilmiş əsərləri", Bakı, Elm, 2016, s.386

Bu fikirdə bir həqiqət var ki: "Tarixi roman bu günü daha yaxşı anlamağa yardım edərək və gələcəyi öncədən görməyə kömək edərək keçmişə araşdırır. O eyni zamanda üç zaman koordinantına istiqamət alır və hər üç zamanda yayılır. Elə Hegelin tarixi romanda olan tarixilik və müasirliyin əlaqəsi haqqında fikir yürüdərkən gəldiyi nəticə - dixotomiya (haçalanma) da özünü məhz bunda göstərir: ümuminsani məzmun və və onun zahiri forması kimi meydana çıxan tarixi material keçmişə yalnız zahiri bağlılıqdır. Tarixin fəlsəfəsi müəllifi tarixi romanın tarixi müasirlikdə (romanın yaranma zamanında) və tarixi gələcəkdə (onun oxunma zamanında) işləməsinə (fəaliyyətini) təmin edir. O, ilk növbədə, onun ümumbəşəri məzmununu təşkil edir².

Fikrimizcə, keçmiş (bəhs edilən tarixi hadisələrin baş verdiyi zaman), bu gün (romanın yazılma tarixi) və sabah (oxunma tarixi) arasındakı əlaqəni təmin edən əsas məsələlərdən biri də müraciət edilən tarixi mərhələnin və həmin mərhələdən qaynaqlanan problemin aktuallığıdır. Qarabağ, itirilmiş torpaqlar məsələsinə, tarixi səhvlər probleminə dəfələrlə qayıdışın kökündə də bu durur. Eyni zamanda bu, tarixi mərhələ, yazılma zamanı (90-cı illər) və oxu prosesində eyniyyəti, eyni hislərin doğruluşunu və yaşanmasını təmin edir. Düşüncəmizə görə, "Xallı gürzə" romanının yaranması da təsadüf deyildi və bu, belə bir üçlüyün - bu gün, dünən və gələcək arasında bağın mövcudluğu, əlaqənin labüdlüyü məqsədinə xidmət edirdi. Çünki bəhs etdiyi problemlər və hadisələr baxımından tək-cə keçmiş deyil, bu günü və gələcəyi də "ayağa qaldıraraq" bir-biri ilə əlaqələndirir, eyni "məcraya" yönləndirirdi. Necə? Dünənki səhvin, tarixi yanlışlığın bu gün yaşandığını və sabaha da ötürüldüyünü görərək və göstərərək.

Əsər Qarabağ xanlığının əsasını qoymuş Pənahəli xanın həyatından, xanlığın qurulması və formalaşması uğrunda apardığı mübarizədən, xarakterinin əsas xüsusiyyətlərindən, dövrün mürəkkəb, ziddiyyətli, qarışıq prosesləri içərisində olub hadisələrdən baş açma, obyektiv qiymətləndirmə çabalarından, o zaman cəmi beş mülkiyyətdən ibarət olan ərazidə ermənilərin baş qaldırmalarından, xalqı və torpaqları birləşdimək, sünnü-şie mübarizəsini aradan qaldırmaq, türkü türkcə yaxınlaşdırmaq kimi niyyəti olan Nadir şahın yol verdiyi tarixi səhvə - ermənilərə hakimiyyət və "yer vermək" səhvindən və s. bəhs edir.

Romanda Nadir şah Əfşarın ölümündən sonrakı böyük bir dövrün hadisələrini görür, gedişatın əhatəli mənzərəsi, dəyişikliklərin səbəb-nəticə əlaqəsini tam bir şəkildə müşahidə edirik.

Amma bu roman tarixi xronologiya şəklində yazılmayıb. Tarix burada bir şəxsiyyətin fonunda, eyni zamanda da öz ruhu, öz bütövlüyü ilə görünür. Nə o tarixi şəxsiyyət öz zamanından və hadisələrdən, nə də hadisələr ondan kənarda mövcud deyil. Əksinə, onlar olmalı olduqları kimi - iç-içədirlər.

XVIII əsrin əvvəllərində Nadir şahın sarayından qaçıb, az qala, qaçaq həyatı sürən, Qarabağ dağlarında, Qəbələdə, Şəkiddə gizlənən, doğmaları Nadirin əlində qalan, şahın ölümündən sonra üzə çıxaraq öz səltənətini quran, Qarabağ xanlığını yaradaraq Bayat, Şahbulaq, Pənahabad (Şuşa) qalalarının əsasını qoyan Pənah xanın taleyi, mübarizə yolu dövrün tarixi hadisələrinin yönləndirdiyi, eyni zamanda da dövrün tarixi hadisələrinə yön verən bir taledir (romanın əsas predmeti və obyektidir). Bununla belə, haqqında söhbət gedən tarixi mühitin ümumi ab-havasını, hadisələrin gedişatını, istiqamətini verir, zamanın və mühitin ümumi psixologiyasını,

² Комаровская Т.Е. Проблемы поэтики исторического романа США в XX веке, с.16

ruhunu, məkan xüsusiyyətlərini, etnoqrafiyasını, proseslərin dəyişməsi və istiqamətlənməsi səbəblərini uğurla təqdim edə bilir.

Hegel yazırdı: "Tarixçi həqiqətdə baş vermiş hadisələri təsvir etməyə nə qədər çalışırsa-çalışsın, o bu rəngarəng hadisələr və xarakterlər məzmununu öz təsəvvürlərinə daxil etməyə və ruhən onu canlandırmağa məcburdur. Belə bir təkrar yaradılış zamanı o, ayrı-ayrı detalların dəqiqliyi ilə yetinməyi bacarmayacaq, eyni zamanda bütün dərk edilənləri səliqəyə salmalı və tərtib etməli olacaq. Bu zaman isə ayrı-ayrı xüsusiyyətləri, rəftarları, əməlləri, hadisələri elə bir şəkildə ümumiləşdirməli və qruplaşdırmalıdır ki, bir tərəfdən bizim gözlərimizin önündə millətin, zamanın, zahiri şərtlərin, hərəkət edən individlərin daxili böyüklüyü və yaxud zəiflikləri aydın və obrazlı canlansın, digər tərəfdən də, hansısa hadisə xalqın tarixi ilə qarşılıqlı əlaqədə açıq-aydın şəkildə görsənsin".³

"Xallı gürzə"də bütün bu "görünmə" mövcud idi. Eyni zamanda tarixi mərhələ də, hadisələr də, xarakterlər də müəllif süzgəcindən keçərək, müəllif ümumiləşdirməsinə uğrasa da, reallıqdan uzaq olduğunu söyləmək olmaz. Onlar həm "müəllifinki" idilər, həm də "o zamanınki".

Roman 90-cı illərin əvvəllərində, yeni müstəqillik illərinin əvvəllərində dərc olunubdur və təbii ki, romanın yazılma səbəbləri arasında zamanın tələbi, zamanın ovqatı məsələsi də vardır. Lakin əsas oldur ki, bu günkü tarixi romanlardan fərqli olaraq, bu romanda "erməni" məsələsi qaldırılsa da, qabardılsa da, bu, "mətnə müəllif müdaxiləsi" vasitəsilə, birbaşa və çılın-çılpaq yolla edilmir. Müəllif burada yoxdur, görünür, əvəzində hadisələr və talelər var. Müəllif burda demək istədiklərini birbaşa demir. Əvəzində yaratdığı obrazlar və bundan da artıq yaradılan situasiyalar, hadisələr, proseslər danışır. Onun demək istədiyi əsas fikri yaradır. Erməni fitnəkarlığı da, erməni siyasəti və onun nəticələri də, erməninin iç üzü də hadisələrin gedişatının doğurduğu, təsvir edilən və ya yaradılan situasiyanın meydana çıxardığı bir "açılma"dır.

"Xallı gürzə" haqqında danışdıqda faktla təxəyyülün nisbəti məsələsinə də mütləq şəkildə toxunulmalıdır. Çünki son dövrün bir çox tarixi romanlarında bu nisbət qorunmur. "Xallı gürzə"də isə vəziyyət fərqlidir.

Yeri gəlmişkən, faktla təxəyyülün bədii romanda mövcud olan və ya olmalı olan nisbətində münasibət ədəbiyyatşünaslıqda çox müzakirə edilən və diqqət yönəldilən problemlərdən biridir. Çünki tarixi romanın uğurunu təmin edən əsas xüsusiyyətlərdən biri də (təbii ki, müəllif istedadından sonra) həmin nisbətin qorunması, daha doğrusu, "qızıl orta"nın tapılmasıdır.

Bu romanda həm də fakta və bədii həqiqətə modern yanaşma - həm də roman texnologiyası baxımından modern yanaşma müşahidə edilir. Çünki tarixi faktlar, tarixi hadisələrin təqdimatı birbaşa deyil, xronologiya şəklində deyil, taleyin, aqibətin bir simvoluna çevrilən və həm hadisələri, həm də əsərin əsas qəhrəmanı olan Pənahəli xanı təqib edən, taleyi ilə dabandabana irəliləyən xallı gürzə kimi bir "tale cəlladı" obrazının vasitəsi, onun iştirakı ilə təqdim olunur. Bu isə, öz növbəsində, hadisələrin mahiyyətinə də, gedişatına da, nəticəsinə də oxucunu istiqamətləndirə biləcək bir açar-detel, açar-obraz rolunu oynaya bilir. Müəllifin romanda əsas uğurunu təmin edən xüsusiyyətlərdən biri də elə budur: "açarın dəqiq seçilməsi". İlan fitnəkarlığı, ilan xainliyi, hər an sancmaq, məhv etmək üçün fürsət gözləməsi romanın əsas qayəsi ilə üst-üstə düşür. Elə həyatının son günlərində Pənahəli xanın Kərim Zəndin - qatilinin, ölümünə bais olacaq xəyanatkarının gözlərində xallı gürzənin baxışlarını görməsinin özü də

³ Гегель. Эстетика. В 4-х томах. Т. 3.- М., 1971.- С. 369-370.

oxucunu bu məntiqi sonluğa aparır və bütün gedişatın gözlənilən nəticəsinə çevrilirdi.

Yeri gəlmişkən, eyni xüsusiyyəti tənqidçi Vaqif Yusifli də qeyd edibdir, lakin bir qədər fərqli şəkildə: "Mustafa Çəmənli Azərbaycan tarixi romanının ənənələri ilə yaxşı tanışdır və ...öz mövqeyini də ortaya qoyur. Bu, o deməkdir ki, bir müəllif kimi o, tarixə, tarixi hadisələrə və şəxsiyyətlərə "necə varsa, elə" prinsipi ilə yanaşmır, "belə də ola bilərdi" prinsipinə də əməl edir. Hiss olunurdu ki, Mustafa tarixi mənbələrə yaxşı bələddir, "Qarabağnamələr"i diqqətlə oxuyub, amma bu əsər tarixi xronika deyildi, insan-şəxsiyyət haqqında roman idi. Hər bir tarixi roman, əgər belə demək mümkünsə, yaşanılan tarixin bədii-fəlsəfi dərkidir".

Göründüyü kimi, tarixi xronika olmaması bu məqamda əsərə müsbət təsir edir. Hadisələrə yaradıcı modern yanaşma da həmçinin. Bu, tarixi romanın daşdığı iki əsas missiyanı - tarixi canlandırmaq, eyni zamanda da bədii sənət nümunəsi olmaq missiyasını reallaşdırmaqda yazıçıya kömək edə bilər. Yazıçı həm qəhrəmanın, həm də təsvir etdiyi hadisələrin mahiyyətini, sütununu saxlamaqla ona öz əlavələrini edir. Bu əlavələr mahiyyəti zənginləşdirir, lakin özülünü, ana xəttini dəyişmir. Bu səbəbdən də nəticə və gələcəyə ötürülməli olan qayə istənilədiyi şəkildə qalır.

X.Kemin düşüncəsinə görə, tarixi romanda təxəyyül yalnız etik normalarla və təsvir edilən epoxanı psixoloji qaydaları ilə, onun material səviyyəsi ilə eyni zamanda da, şübhəsiz ki, müəyyən edilmiş tarixi faktlarla məhdudlaşdırıla bilər.⁴ Amma bu romanda tarixi faktı təxəyyül zənginləşdirdiyi görünərsə də, təxəyyülü faktların məhdudlaşdırdığı hiss edilmir. Çünki təxəyyül, uydurma faktları təhrif etməməli, real faktın canlandırılmasına, "baş verməsinə" yardımçı qismində çıxış etməlidir. D. Kozlov "Tarixi janr" məqaləsində qeyd edir ki, "tarixi faktlara əsaslanaraq müəllif hər zaman yaradıcılıq təxəyyül yolu ilə gedir, çünki onsuz sənət mümkün deyil. O təkcə olanları deyil, eyni zamanda da ola biləcəkləri təsvir edir".⁵ Bu baxımdan "Xallı gürzə" də olanlarla ola biləcəklər arasında körpü rolunu oynamağı bacarır.

B.Reizov yazdığı kimi, "epoxanın mahiyyətini yenidən bərpa edir".⁶

Tarixi həqiqətlərin əks etdirilməsi zamanı bunların rəsmi dövlət sənədləri olub-olmadığı, yaxud gündəliklər, məktublar, əlyazmalar olması mütləq nəzərə alınmalıdır. Yəni bu zaman obyektiv tarixi həqiqətmi, subyektiv münasibətmi əks olunur - əsas məsələ budur. Tarixi romanlar haqqında yazan ədəbiyyatşünasların əksəriyyəti bu xüsusiyyəti mütləq qeyd edirlər. Amma mənə elə gəlir ki, daha çox məktublarda, subyektiv adlandırılan əlyazmalarda tarixi həqiqətin əsl siması görünə bilər. Və "Xallı gürzə"də "Qarabağnamələr"in və bir çox sənədli mənbənin varlığı hiss olunsa da, təxəyyülün yaratdığı "bədii həqiqətlər", qəhrəmanların taleləri və hissləri daha dolğun alınır və bu dolğunluğu ilə fakta təsir etmir (bu məqamda Şəki xanı Çələbinin döyüşdə məğlub olaraq geri qayıdakrən söylədiyi fikirləri xatırlatmaq yerinə düşərdi. Bəzən bu cür çalarlar təsvir edilən hadisəyə daha real və daha dəqiq ştrixlər vurur).

"Xallı gürzə" romanı təsvir edilən tarixi dövrün bir çox tarixi simalarını - Nadir şahı, Pənahəli xanı, xan Çələbini, Məhəmməd həsən xanı və s.səhnəyə gətirsə də, haqlarında danışsa da, əsərin əsas qəhrəmanı Pənahəli xandır. Müəllif onun bir qəhrəman kimi xarakterinin, obrazının

⁴ Cam H. *Historical Novels*. - P. 4.

⁵ *Словарь литературоведческих терминов / ред.-сост. : Л. И. Тимофеев, С. В. Тураев. М. : Просвещение, 1974, с.114*

⁶ Реизов Б. Г. *Творчество В. Скотта. М.; Л. : Художеств. лит., 1965, с.285*

yaradılmasına nail olub. Elə əsərin əvvəllərində onun xarakterinin əsas xüsusiyyəti - mərdliyi və ağılı, obyektivliyi özünü göstərir. Baxmayaraq ki, o, Nadir şahdan qaçmışdı, məhz onun üzündən neçə illər qaçaq həyatı keçirmişdi, bununla belə, onun öldürülməsinə təəssüflənir: "İgid var ki evdən gedir, igid var ki eldən", -- bütün türk torpaqlarını bir yerə cəm edən, birləşdirən bir şahın ölümünün nə demək olduğunu, hansı parçalanmalara, hansı qarşıdurmalara gətirib çıxaracağını anlayır. Elə bu xarakterik xüsusiyyətinin verilməsi ilə müəllif Pənahəli xanın birləşdiricilik missiyyası daşdığını irəli sürə, oxucuya ötürə bilir. Ümumiyyətlə, Pənahəli xan tarixdə olduğu kimi, ziddiyyətli və mürəkkəb bir xarakter kimi canlandırılıb bilinir.

Eyni fikri epizodik şəkildə olsa da, əsərin əvvəlində görünən Nadir haqqında da demək olar. Onun romanın ilk hissələrində görünməsi və şah seçilmə prosesinin təsviri yazıçı çox uğurla verir. Və elə bir şəkildə təqdim olunur ki, bu, romanın gedişatını da şərtləndirmiş olur: "Daha mən ömrümü qalmaqallarda, müharibələrdə keçirmək istəmirəm. istəyirəm indən belə öz Kəlat qalama çəkilib ömrümün qalan hissəsini Allahın dərgahına dua etməklə keçirim - Nadir susdu. Bir an Muğan düzünə sükut çökdü və qəribəydi ki, bu bir anlıq sükutun dediyini bəzən insan yaşadığı bütün ömrü boyu deyə bilmir. Məğrur sərkədə də bu bir anlıq sükutun mənasını anlamaq, özü üçün çözləmək istəyirdi, lakin birdən Muğan düzü səsdən titrədi: "Yaşasın böyük sərkərdəmiz Nadir şah Əfşar!"

Amma həmin bu Nadir şah idi həm də erməni fitnəkarlığına rəvac verən, güc verən, onların baş qaldırmasına, yerləşməsinə, artmasına şərait yaradan. Yəni bu tacqoyma mərasimi romanın əvvəlinə yalnız tarixi bir hadisənin təsviri kimi gətirilməmişdi. Eyni zamanda da müəyyən hadisələrin başlanğıcı, ilk mərhələsi, qaynağı kimi gətirilmişdi. O sonradan ölsə də, baş qaldıran, "ayağına yer edən" erməniləri sakitləşdirmək mümkün olmadı.

Pənahəli xanın mülüklərdən birinin qızını alması və s. durur. Onun qala tikdirərək Qarabağdan köçürülmüş el-obanı geri qaytarması və həmin mənzərənin təsvirinə həsr edilmiş hissə tək cə o keçmiş deyil, arzulanan gələcəyi də göz önünə gətirməsi ilə təsirlidir: "Bir vaxt köçürülmüş Cavanşirlər karvan-karvan, qatar-qatar, dəstə-dəstə vətənə qayıdırdı. Necə ki, bir vaxt getmişdi, eləcə geriye qayıdırdı - kimi atlı, kimi piyada. Gedəndə zor gücünə getmişdilər, indi özləri qayıdırdılar... Kimisi sürü-sürü qoyunlarıyan, ilxı-ilxı atlarıyan, qatar-qatar dəvələriyan, incə beli qızıl kəmərlili, suluq kimi ağappaq boynu mirvarili, barmaqları üzüklü, qulağı sırğalı, lələ yanaqlı xanımlarıyan, kimisi də ayaqyalın, başıaçıq, bir çədən külfətiyan, mitil-şitili bir qatır yükü, bir dağarcıq unuyan qayıdırdı..."

Amma bu qayıdış erməniləri daha da çoxduraraq ayağa qaldırdı. Tikilən qalalar, möhkəmlənən xanlıq erməni mülüklərini bir qədər də irəli getməyə sövq etdirdi. Halbuki, Pənah xan buna qarşı mübarizə apardı. Ermənilər o vaxt da torpaqlarını genişləndirmək, ayrıca dövlət yaratmaq iddiasına düşsələr də, o erməni mülüklərindən biri - Məlik Ulubabı bir şəkildə cəzalandırıldı: "Pənah xan Məliyin nizəyə taxılmış kəsik başını görəndə təzədən qəzəbləndi. Məliyin qana bulaşmış saqqallı sifətinə, papağını itirmiş daz başına, qapanmamış, harasa baxan (əslində, Pənah xana baxırdı) gözlərinə baxdı və üzünü hələ də qılınclarını qına qoymamış qoşununa tutdu: "Bunların - əliylə məlul-müşgül dayanmış məğlublari göstərdi, kəsilmiş başlarından burada, bax bunların gözlərinin qabağında bir minarə qurun, - susdu. Sonra: - Lap axırda Məlik Ulubabın başını qoyun. Qoy mənim üzümə ağ olan, torpağımda ağa olmaq fikrinə düşənlərə ibrət dərsi olsun".

Amma o problemlərin kökündən çözülməsi və düşmənin susdurulması üçün bu az idi. Pənahəli xanın yanlışlığı da onda idi ki, o, birləşdirmək istəsə də, güclənmək istəsə də, buna nail ola bilmədi.

Romanda Pənah xanın dövründə yaşayan, fəaliyyət göstərən, əsərin qəhrəmanı ilə münaqişədə olan, dostluq edən - Şəki, Gəncə, Naxçıvan, Qaradağ, Urmiya... xanlarının obrazları da yaradılmışdır. Qalan bütün hadisələr - istər, Məhəmməd Qacarın axtalanması, istər Nadirin öldürülməsi, istər onu "yalançı xan" adlandırılan Çələbi xanın xan olmasının tarixçəsi və s. bu əsas hadisənin ətrafında baş verənlər, tarixə bu baxış bucağından, yanaşdıqda meydana çıxan əsas görüntünü tamamlayan detallar, ştrixlərdir. Və romanın ümumi süjet xəttində yabançı, yad görünür. Əksinə, əsas olanı tamamlamaq missiyası daşması ilə yadda qalır.

Xəyanətiün qurbanı olan Pənah xanın ömrü sona yetsə də, nə mübarizə bitmişdi, nə fitnə-fəsad, nə də xəyanətlər. Roman öz sonluğu ilə də bu mesajı verir oxucuya və belə bir cümlə ilə bitir: "... Qarabağ xanlığı hələ çox uzun illər yaşayacaqdı. Onun qovğalı günləri çox-çox qabaqdaydı. Hələ Pənahabad Şişə, Şişə-Şuşa olmamışdı. Hələ er kişilər at belindəydi. Hələ "İrevanda xan qalmadı, Şəkide sultan qalmadı" oxumağa çox vardı".

Yaşar Qarayev yazır: "Tarixi əsər nəyə görə müasirdir? Müasirlərə təsirinin məzmununa görə! Bəs tarixi əsər nəyə görə tarixidir? Obyektiv-sosial və milli inkişafın tarixi məntiqini, onun fəlsəfi konsepsiyasını nə dərəcədə doğru və tam ifadə etməsinə görə! Təəssüf ki, əksər əsərlərdə konflikt və kolliziyalar milli gerçəkliyin öz tarixi drammatizmi səviyyəsində ümumiləşmir. Ona görə də bu tarixi nəsr vahid ədəbi prosesə təsir edən yox, ondan təsirlənən nəsr olaraq qalır".⁷ "Xallı gürzə" isə məhz prosesə təsir etmək qüvvəsində olan və qaldırılan problemin böyüklüyü həcmində olan bir nəsr əsəridir. Lakin təəssüf ki, ədəbi tənqidin diqqətini çox çəkmədi, böyük tirajlarla dəfələrlə çap olunsada, lazım olan diqqəti görmədi.

Amma maraqlıdır ki, "Ölüm mələyi" haqqında bu sözləri demək olmur.

Ümumiyyətlə, tarixi romanlarımızda müşahidə edilən problem - xronologiya, daha çox tarixi faktların verilməsinə odaqlanmaq, bu zaman qəhrəman, situasiya, problem, konflikt yaratmadan diqqətin yayınması bu romanda da hiss edilir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, tarixi romanda əsas olan tarixi faktdır - bu doğru. Amma bədii mətnə vacib olan vasitədir - tarixi faktın necə təqdim olunduğudur. Müəllifin bunun üçün seçdiyi yollar, vasitələrdir.

Şah İsmayıl Səfəvinin oğlu Təhmasibin həyatı, onun ətrafında gedən saray çəkişmələri, övladlarının hakimiyyətə keçmək üstündə bir-birinə düşmən kəsilməsi təsvir edilən romanın mərkəzinə Təhmasibin obrazı qoyulsa da və o, xarakter kimi alınsa da, taleyi tam detallı təsvir edilsə də, ətrafındakı hadisələrin çoxluğu, həddindən artıq xronoloji ardıcılığa yol verilməsi, fakt sadalanması bu taleyi çox qabarda bilmir. Bu tale onun ətrafında, fonunda, yan-yörəsində tez-tez peyda olan, meydana çıxan digər talelər və tarixi hadisələr, faktlar arasında gah önə, gah arxa plana keçməklə heç cür öz yerini müəyyənləşdirə bilmir. Halbuki, bu qarışıqlıqda Pərixan bəyim obrazı daha parlaq alınır və daha çox yadda qalır. Daha aparıcı mövqedə olduğunu diqqətə çatdıra bilir.

Bu romanda da Azərbaycan tarixinin çox mürəkkəb və olduqca ziddiyyətli bir dövrü tədqiq edilir. I Təhmasibin ömrünün son günlərindən

⁷ Yaşar Qarayev. *Seçilmiş əsərləri*, Bakı, Elm, 2016, s.386. *Bədii qəhrəman: tarixi mövzu və müasir poetika axtarışları*.

danışılmağa başlansa da, bu günlər fonunda onun bütün həyatı, bütün ömür yolu təsvir olunur.

Əsərin əsas məziyyəti kimi, ilk növbədə, Səfəvilər xanədanının, bu xanədana mövcud saray çəkişmələrinin, qarışıqlığın real təsvirinin alınmasını qeyd etmək olar. I Şah Təhmasibin, II Şah İsmayılın, Pərixan bəyimin, Gövhər bəyimin, İbrahim Mirzənin, Hüseynqulu Xüləfanın obrazları dəqiq və canlı təsvir edilibdir. Əsərin axıcı dili bu qarışıqlığın və fakt bolluğunun oxucunu yormasına müəyyən mənada mane olsa da, tam qarşısını ala bilmir. Yəni yazıcının Səfəvilər sarayındakı hadisələri, şahdan tutmuş onun qohum-əqrəbasına, yaxınlarına qədər hər kəsi detallı təqdim etməsi, hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan və bu yolda ölüb-öldürməkdən çəkinməyən şəxsləri bir-bir tanıtməsi diqqəti əsas süjetdən və əsas hadisədən yayındırır. Ümumiyyətlə, fikrimizcə, Birinci Təhmasibin ölüm yatağında olması hadisəsi üzərində süjetin qurulmasının özündə də bir yanlışlıq vardır. Çünki bu xətt fonda baş verən bütün hadisələrin təqdimatına şərait yaratsa da, labüd sonluğu xəbər verdiyi üçün maraqlı bir gedişatı təmin edə bilmir.

Amma əsərin müəyyən obrazları var ki - məsələn, II Şah İsmayıl və onun bacısı Pərixan bəyim - onların həyatı da, düşüncələri də, yaşamları da bir çox dinamik, ziddiyyətli hadisələrin mərkəzində dayandığı üçün daha maraqlı gedişat vəd edir və bəzi məqamlarda, istər-istəməz, Təhmasibin əsas xətdə olan taleyindən önə keçməyi bacarır.

Bu iki əsər öz müsbət və mənfi xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, tarixi romana marağın mövcudluğunu və bu istiqamətdə yeni-yeni əsərləin yarandığını bizə bir daha xatırlatmış olur. Müasir dövr tarixə qayıtmağın marağındadır. Səbəb nə olursa-olsun.

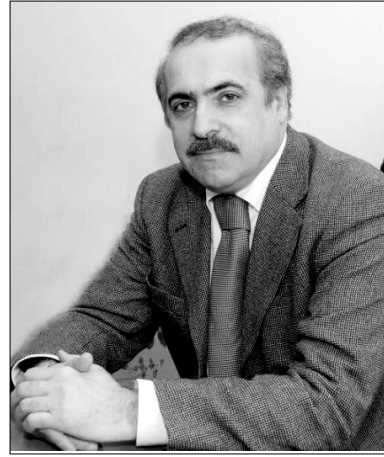
Və bu bütün ədəbiyyatşünasları, tədqiqatçıları maraqlandıran bir faktdır: "Demək olar ki, bütün XX əsr ərzində bütün dünyadakı ədəbi situasiya uydurulmamış ədəbiyyata əsaslı marağı ilə xarakterizə edilir, fakt ədəbiyyatına, əsasında sənəd olan ədəbiyyata olan maraq üzdədir, özü də bu maraq zaman keçdikcə daha da artır. Fakt qarşı bu marağın səbəbləri müxtəlifdir: burada elmi-texniki inqilabın da, oxucunun modernizm və postmodernizmin formal gözəlliklərindən yorulması da, bizim çətin zamanəmizdə heç olmasa dəqiq faktlardan psixoloji sabillik qazanmaq istəyində əsas səbəb kimi öz rolu var".⁸

Amma bu maraqlıdan sui-istifadə etmək lazım deyil. Çünki sui-istifadə oxucunu tarixi romandan yalnız uzaqlaşdırır. Yaxınlaşmaya şərait yaradan əsərlərdən biri - Elçinin "Baş" romanı haqqında isə növbəti yazımızda yazacağıq.



⁸ Комаровская Т.Е. Проблемы поэтики исторического романа США в XX веке. с.22

VAXTDAN UCA...



Qədim bir dua var. İnsan tanrıdan üç şey diləyir: güc, səbr, bir də müdriklik. Gücü ona görə istəyir ki, dünyada dəyişə biləcəklərini dəyişməyə qüvvəsi çatsın. Səbri ona görə istəyir ki, dəyişməyə iqtidarı, gücü çatmayacaq şeylərə dözə bilsin. Müdrikliyi ona görə istəyir ki, birincilərlə ikinciləri dəyişik salmasın, çaşdırmasın, onları bir-birindən ayıra, seçə bilsin....

İnsanın baxtına çıxan ən vacib şey - vaxtdır...

Rafael Hüseynov. "Vaxtdan uca"

Tanınmış ictimai xadim, görkəmli ədəbiyyatşünas, yazıçı, publisist, tərcüməçi, mətnşünas Rafael Hüseynov uzun illərdir ki, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini həm respublika daxilində, həm də beynəlxalq miqyasda qoruyur, yaşadır və təbliğ edir. O, eyni zamanda Milli Məclisin Mədəniyyət komitəsinin sədri, Elm və təhsil komitəsinin üzvü kimi elmimizin, mədəniyyətimizin inkişafının qayğısına qalır, bu sahələrdə qanunların, qərarların qəbul edilməsində yaxından iştirak edir, dövlətçiliyimizin hüquqi bazasının möhkəmləndirilməsində fəallıq göstərir.

BDU-nun Şərşünaslıq fakültəsinin fars filologiyası şöbəsini bitirən Rafael Hüseynovun "Baba Tahir və onun poetikası" əsəri ümumşərq, ümummüsəlman ədəbiyyatının, mədəniyyətinin zəngin ənənələrini üzə çıxarmaq, təbliğ etmək məqsədini güdür. Bu əsərdə akademik təkcə Baba Tahirin yaradıcılığından bəhs etmir, eyni zamanda Yaxın və Orta Şərq bədii-estetik fikrinə güzgü tutur. Məhsəti Gəncəvinin yaradıcılığına müraciət etməsi isə göstərirdi ki, Rafael Hüseynov bir qayda olaraq az yazılan mövzularla maraqlanır, bu gün ədəbiyyatşünaslığımız üçün aktual olan problemləri tədqiqat sahəsi seçir. İndiyə qədər respublikamızın nüfuzlu mətbuat orqanlarında dərc olunan 400-dən çox məqaləsi göstərir ki, onun ictimai işləri, Avropa Şurasındakı fəaliyyəti kifayət qədər çox olsa da, klassik və müasir ədəbi irsin tədqiqi ilə bağlı işlərini bir an da dayandırmır, müxtəlif kitabxanalarda, arxivlərdə yeni ədəbi-tarixi fakt və sənəd axtarışlarını davam etdirir. Adi tələbəlikdən başlayan bu ideya, məslək axtarışlarının akademikliyə qədər gedib çıxmasının təmin edən görəsən nədir? - sualına belə cavab verə bilərik ki, Rafael Hüseynovun bu cür mənəvi yüksəlişində onun istedadı, dərin tefəkkürü və gərgin əməyi dayanır. O, işləməkdən, xalqa, dövlətə xidmət göstərməkdən zövq alan bir ziyalıdır. Gözəl nətiqlik qabiliyyəti, sərrast, yerində deyilən sözləri, dəmir kimi məntiqi onun həyatdakı yüksəlişində böyük rol oynayır.

Rafael Hüseynovun tədqiqat sahəsinə VIII-XVIII əsr klassik Azərbaycan ədəbiyyatı daxildir. Təxminən on əsrə qədər böyük bir ədəbi mərhələ təşkil edən Azərbaycan ədəbiyyatının həyat və yaradıcılığının az öyrənilən sənətkarlarının fakt və yeni sənəd axtarışlarına çıxan alim çox qiymətli elmi nəticələr əldə edib.

Rafael Hüseynovun "Baba Tahirin ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri" (1975), "Vaxtdan uca" (1987), "Min ikinci gecə" (1988), "Rəfibəylər" (1996), "Millətin zərrəsi" (2001), "Məhsəti Gəncəvi - özü, sözü, izi" (2005), "Əbədi Cavid" (2007), "Söz heykəli" (2012), "İmzamız. Sənət düşüncələri" (2012) əsərləri mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın ədəbi sərvəti kimi həmişəyaşardır.

Hər hansı bir sənətkarın yaradıcılığında onun bir şah əsəri olur. Şübhəsiz ki, "Vaxtdan uca" kitabı Rafael Hüseynovun şah əsəridir. Əsər 1980-ci illərdə yazılıb. Hələ sovet ideologiyasının "qılıncının dalı da, qabağı da kəsdiyi" bir dövrdə bu cür əsər yazmaq o qədər də asan deyildi. Düzdür, əvvəlki onilliklərdə 1930-cu illərdə repressiyaya uğrayan Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Hüseyn Cavid, Almas İldırım kimi sənətkarlara bəraət verilmişdi. Lakin bu hələ kağız üzərindəki siyasi bəraət idi. Həmin sənətkarların "ədəbi bəraəti" isə hələ də gecikdirilirdi. İttifaq dağılana qədər bu yersiz qadağalar zaman-zaman davam etdi. Məsələ bunda idi ki, siyasi bəraət alanların bədii yaradıcılığının çox mühüm bir hissəsi hələ də oxuculardan, ədəbi ictimaiyyətdən gizlədilir. Milli təfəkkürlə, azadlıq duyğuları ilə bağlı olan əsərlər üzərindən yasaq götürülməmişdi. 1980-ci illərdədə tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarımız Hüseyn Cavid yaradıcılığı haqqında əsil həqiqəti deməyə imkan tapmırdılar. Belə bir dövrdə Rafael Hüseynov "Vaxtdan uca" kitabını yazdı və yazıçı cəsarəti ilə hamıdan ucada dayandığını təsdiq etdi. Kitabın adının xüsusi məntiqi vardı. Çünki müəllif vaxtdan ucada dayananlara müraciət edir, Müslüm Maqomayevin, Hüseyn Cavidin, Ərtoğrul Cavidin taleləri fonunda bütöv bir cəmiyyətin siyasi çürüklüyünü, ideoloji-siyasi nöqsanlarını göstərirdi. Bu məqamda onların talelərini nəsrimizə gətirən Rafael Hüseynov dövrün, zamanın fəvqündə dayanırdı. Bütün bu müsbət keyfiyyətlərinə görə 1980-ci illərdə "Cavidlər" sənədli romanı tənqid və ədəbiyyatşünaslığımız tərəfindən yüksək qiymətləndirildi, nəsrimizdə yeni hadisə hesab edildi.

Rafael Hüseynov yaradıcılığı haqqında oxuduğumuz çoxsaylı elmi və publisistik mənbələrdə "Vaxtdan uca" kitabında dərc olunmuş "Yaşıl yarpaq" və "Cavidlər" əsərlərinə janr baxımından çəkingən münasibət olduğunun fərqi nə vardıq. Belə ki, "sənədli roman" ifadəsi tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar, publisistlər arasında soyuq qarşılanmış, kitab haqqında danışılarkən romanlara "əsər" deyərək keçilməyə üstünlük verilmişdi. Kitabın ön sözünün müəllifi xalq yazıçısı Anar isə bu əsərləri sənədli nəsr nümunəsi adlandırırdı: "Azərbaycan tənqidi fikri "sənədli nəsr"i adi publisistikadan, jurnalist reportajından, oçerkdən ayıra, tam hüquqlu proza nümunəsi kimi qiymətləndirə və təhlil edə bilmir" [1, 4].

Akademik Fuad Qasımzadə isə bu haqda yazırdı: "Kitab hansı janrda yazılmışdır? Onu ədəbiyyatın hansı növünə aid etmək olar? Mübahisəlidir. Burası var ki, orijinal tərzdədir. Buna heç söz ola bilməz".

Əsər haqqında mətbuatda çoxsaylı çıxışlar yer almışdır. Rafael müəllimə əsər üçün təbriklərlə yanaşı, romanların təqdimatında sənədlərə müraciət zamanı "əndazə"dən çıxdığını desələr də, sonra etiraf edirdilər ki, bu sənədləri tapmaq "iynəylə qor qazmaq" kimi bir şeydir və onların kitabda yer alması yazarın haqqıdır.

Milli müstəqillik dövründə də Rafael Hüseynov repressiya qurbanlarının taleyi ilə bağlı axtarışlarını davam etdirirdi, "Əbədi Cavid" (2007) əsərini çapa təqdim etdi. Kitab Ümummilli liderimizin əziz xatirəsinə ittihaf olunub. "Əbədi Cavid" əsəri "Cavid pəncərəsi" bölümü ilə başlayır. Əsərin bədii təhkiyəsində publisistik ruh çox güclüdür ki, bu cəhət yazıçının bütün əsərlərinin mayasında

dayanır. Yazıçı çalışıb ki, “günün nəbzini tutmamaqda” ittiham olunan Hüseyn Cavidin tarixi obrazını bədii ədəbiyyata gətirsin və bir daha təsdiq etsin ki, Cavid əsrin nəbzini tutmuşdu. Burada yalnız H.Cavidin sənətkar taleyindən bəhs olunmur. Rasizadələr nəslinin sonrakı taleyi də yazıçını düşündürür. Xüsusən, şairin övladı Ərtoğrulla bağlı epizodlar əsərin daha maraqlı, məzmunlu hissələrindəndir. Yazıçı təhkiyəsində Hüseyn Cavid, onun həyat yoldaşı Müşkünaz xanım, oğlu Ərtoğrul, bütün həyatını atasının irsinin toplanmasına, nəşrinə, onun həqiqi sənətkar statusunun bərpasına, layiqi qiyməti almasına həsr etmiş qızı Turan xanım mühüm yer tutur. Hər birinin taleyi ardıcılıqla izlənilir, bir sənətkarın taleyi bir ailənin faciəsi fonunda nəsrə gətirilir: “Kitabda detallar sıxdır. Hüseyn Cavid hər tərəfdən ailə-məişət, gündəlik qayğılar, böyük sənət bəhədri olmaq planında görünür. Müşkünaz xanımın ona ayaqqabı alması, qızına şairin pencəyindən geyim hazırlaması, Cavidin ehtiyacdan kitablarını satmaq tərəddüdü, böyük sənət yarada bilmək üçün rahat şəraitin olmaması və s.” [2, 183].

Bu da həqiqətdir ki, Rafael Hüseynov yazıçının həyat və yaradıcılığı ilə 30 ildən çoxdur məşğul olur. Bu müddət ərzində şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında çox qiymətli sənədlər əldə edib. Bu sənəd və arxiv materiallarını “Əbədi Cavid” əsərində sənət və ədəbiyyat faktına çevirməyə nail olub.

Rafael Hüseynovun ən maraqlı, ədəbiyyatımızda hadisəyə çevrilən kitablarından biri də “Yurdun adındakı can” kitabıdır. Ənənəvi mövzularına sadıq qalan yazıçı bu əsərində də Rəfibəylilər nəslinin ideallarına üz tutub, Xudadad bəyin, Cəvahir xanımın, Ələkbər bəy Rəfibəyovun mükəmməl, yaddaqalan obrazlarını yaradıb. Bilirik ki, Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsində Rəfibəylilər nəslə müstəsna xidmətlər göstərüb. Xalq şairi Nigar Rəfibəylinin atası Xudadad bəy Rəfibəyov alay komandiri kimi Qarabağda ermənilərə qarşı döyüşüb. Qalanlarının xidmətləri isə göz qabağındadır. Rafael Hüseynov bu nəslin taleyinə, həyat yoluna işıq salmaqla müstəqilliyin, azadlığın asan qazanılmadığını sübut etməyə çalışmışdır: “Savab iş görmək yanğısı... O savab işlərin biri də “Yurdun adındakı can”ı var etmək, ortaya qoymaqdı. Olmuşları, yaşanmış və zorla müsibətlər yaşadılmışları tarixləşdirmək, özümüzü özümüze tanımaq savabdı bu. Bu savaba imza atmağın qürurunu yaşadığındandır ki, Rafael müəllim yeni nəşrə əlavə etdiyi şəkildən elə qürurlu, şux, baxta və vaxta meydan oxuyurmuş, istehza edirmiş kimi boylanıb baxır. Əslində o görünüş Rəfibəylilər nəslinin ideallarının, çağdaşlığının və ölümsüzlüyünün ifadəçisi kimidir” [3].

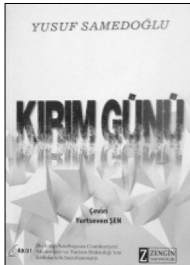
Əminliklə deyə bilərik ki, əsərlərində, can verdiyi hər bir obrazda yazıçı Rafael, jurnalist Rafael, alim Rafael, siyasi xadim Rafael və ən nəhayətində sadə əmək insanı Rafael bir-birini tamamlayır.

Afət RƏFİYEVA

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov R. Vaxtdan uca. Bakı: İşıq, 1987, 363 s.
2. Əlizadə Əsgərli. Cavid dünyası. “Azərbaycan” jurnalı, 2012, № 5, s. 183-186
3. Sərvaz. “Vaxtdan uca”da dayananlar. “Ədəbiyyat” qəzeti, 14 yanvar, 2011-cı il, № 01 (3752), s. 5
4. Hüseynov R. Əbədi Cavid. Bakı: Nurlan, 2007, 840 s.
5. Hüseynov R. Rəfibəylilər. Bakı: Azırbaycan, 1996, 671 s.
6. Hüseynov R. Yurdun adındakı can. Bakı: Elm, 2010, 904 s.

♦ K i t a b r ə f i



YUSİF SƏMƏDOĞLU
QƏTL GÜNÜ
TÜRKİYƏ, 2017

Azərbaycan kitabının dünyada tanınması məqsədilə 2016-cı ildən Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən «Azərbaycan Kitabının Dünyada Tanınması» layihəsinə başlanılıb. Layihə üzrə Yusif Vəzir Çəmənizəmininin «Qan içində», «İki od arasında», Cəlil Məmmədquluzadənin «Danabaş kəndinin əhvalatları» kitablarından sonra bu il Yusif Səmədoğlunun «Qətl günü» romanı türkiyəli oxuculara təqdim olunub. Hümanist ideyaları təbliğ edən «Qətl günü» tarixi, psixoloji romanı bədii-estetik və sosial-ictimai mahiyyətinə görə son dövr nəsrimizin dəyərli nümunələrindəndir.

Romanı türkcəyə Azərbaycan əsilli, tanınmış şair-yazıçı Yurtseven Şenin çevirmişdir.



BULUDXAN XƏLİLOV
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ
BAKİ, «ADİLOĞLU» NƏŞRİYYATI, 2017

Kitab Müasir Azərbaycan dili fənninin sintaksis şöbəsi proqramının tələbinə uyğun hazırlanmışdır. Burada sintaksisə giriş, sintaktik əlaqələr, söz birləşmələri, cümlə, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, tabeli və tabelsiz mürəkəb cümlə və onların növləri, cümlə üzvlərinin sırası, vasitəli və vasitəsiz nitq, durğu işarələri və s. barədə ətraflı məlumat verilir.

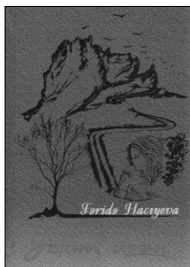
Kitabın elmi redaktoru professor Cəfər Cəfərovdur.



RAHİD ULUSEL
BİR QALANIN BÜRCLƏRİ
BAKİ, «ELM VƏ TƏHSİL» NƏŞRİYYATI, 2017

Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru Rahid Uluselin bu kitabı müasir ədəbiyyatımızın üç görkəmli nümayəndəsinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Bəxtiyar Vahabzadə, Sabir Rüstəmxanlı və Nizami Cəfərov haqqında yazılan bu elmi-publisistik oçerklərdə həmin söz adamlarının obrazları canlandırılır.

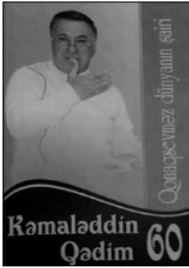
Kitabın elmi redaktoru akademik İsa Həbibbəylidir.



FƏRİDƏ HACIYEVA
YOLUM UZUN
Bakı, "Zərdabi LTD" MMC, 2017

Fəridə Hacıyeva ədəbiyyata səksəninci illərdə gəlmişdir. İlk şeiri - "Söylə, gülüm" 1982-ci ildə çap olunub. İndiyə kimi 10-a yaxın şeirlər kitabı nəşr edilib. Yeni kitabında onun son 5 ildəki yaradıcılığı əks olunur. Əsas mövzuları: yurd yanğısı, Vətən məhəbbəti, təbiətin vəsfi və türkçülüynün tərənnümüdür.

Professor Maarifə Hacıyeva kitaba ön söz yazmışdır.



KƏMALƏDDİN QƏDİM - 60

Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2017

Kəmaləddin Qədim ədəbiyyata 80-ci illərdə gəlmişdir. Bu vaxta kimi 10-a qədər şeir kitabları çap edilmişdir. Toplu onun anadan olmasının 60 illiyinə həsr olunub. Topluda ayrı-ayrı müəlliflərin (B.Vahabzadə, V.Yusifli, V.Əyyub, N.Rüstəm, A.Səməd, M.İlqar, A.Mirseyid, T.Pənahqızı və b.) K.Qədimin yaradıcılığı ilə bağlı məqalə və resenziyaları təqdim edilir.

Kitabın tərtibçisi və redaktoru filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Adilə Nəzərdir.



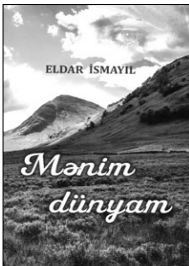
ŞABRAN: TARİXİNDƏN BU GÜNƏ VƏ SABAHA

Bakı, 2017

Kitab "Çıraqqala" tarixi abidələr kompleksinin bərpası və qorunması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə açılır. Topluda 30 may 2015-ci il tarixdə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu və Şabran Rayon İcra Hakimiyyətinin təşkilatçılığı ilə Şabran şəhərində keçirilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın və aparılmış arxeoloji tədqiqatların materialları əsasında hazırlanıb.

Şabranın keçdiyi tarixi yol ayrı-ayrı yazılarda öz əksini tapır.

Toplunun redaktoru yazıçı-publisist Aydın Tağıyevdir.



ELDAR İSMAYIL MƏNİM DÜNYAM

Bakı, "Ekoprint" nəşriyyatı, 2017

"Mənim dünyam" kitabı şair, publisist, əməkdar jurnalist Eldar İsmayılın sayca 45-ci kitabıdır.

Topluda müəllifin son illərdə qələmə aldığı poeziya nümunələri toplanmışdır. Vətən sevgisi, yurd yanğısı, həyat eşqi, dünya və insan... şeirlərin əsas mövzudur.

Şair-publisist Qəşəm Nəcəfzadə kitaba "Məndən yana bir dünya var, o mənəm" adlı müqəddimə yazmışdır.



NAILƏ NADİR

SƏNİNLƏ SÖHBƏT (ГОВОРИТЬ С ТОБОЙ...)

Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2016

İxtisasca həkim olan Nailə Nadir uşaq yaşlarından şeirə maraq göstərib. Onun X sinifdə oxuyarkən yazdığı şeir bu gün də bitirdiyi 160 №-li məktəbin məzun günlərində səslənir. Şairə xanım özü də qeyd edir ki, onun üçün yaradıcılıqda ən mühüm şey oxucusuna olan inamıdır. Məhz bu inamı o, atası, ictimai xadim Nadir Balakışiyevə həsr etdiyi ilk şeirlər kitabında ürək pıçılıtlarına çevirir.

Nailə Nadirin rus dilində yazdığı şeirlər kitabında 100-dən çox şeir toplanıb. Kitabın redaktoru Lyudmila Xoxlovadır.

